

TANULMÁNY

Gedeon Péter

TÁRSADALMI VÁLTOZÁS VAGY TÁRSADALMI EVOLÚCIÓ?

Érvek és ellenérvek a társadalmi evolúció elméletéről*

BKÁE Összehasonlító Gazdaságtan Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: h6747ged@ella.hu

A társadalmi evolúció elméletei a társadalmi változás konceptualizálására tett kísérletek. Minden evolúciós elmélet feltételezi a társadalmi változás valamilyen fogalmát, ugyanakkor a társadalmi változás nem előfeltételezi a társadalmi evolúció fogalmát: a társadalmi változás tárgyalható nem-evolúciós gondolati keretben is.¹ A társadalmi evolúció gondolatának elfogadása vagy elutasítása történetileg változik. E történeti hullámváz arra utal, hogy a társadalmi változások evolúciós paradigmája szorosan kötődik az ideológiák váltakozásához, és az ideológiai változások mögött meghúzódó társadalmi folyamatokhoz. Ezt az összefüggést érdekesen és érdemben vizsgálja Sárkány és Somlai (2003). Jelen dolgozat zárójelbe teszi az ideológiai és tudásszociológiai összefüggéseket, és arra a kérdésre keresi a választ, hogy elméletileg helytálló-e a társadalmi evolúciós teóriák kritikája. A tanulmány végkövetkeztetése, miszerint e kritika csupán részben állja meg a helyét, ugyanakkor megerősíti és igazolja azt a törekvést, amely a társadalmi evolúció gondolatának *változó* megítélését ideológiai és tudásszociológiai összefüggésekbe ágyazva magyarázza.

A társadalmi evolúció elméletének legvitatottabb vonatkozása a társadalmi haladás kérdéskörével kapcsolatos. A társadalmi haladás és a társadalmi evolúció problematikája azonban nem azonos egymással. A társadalmi haladás felfogásának kritikája nem jelent feltétlenül evolúcióelméleti kritikát. Ebben az írásban ezért nem foglalkozom a társadalmi haladás történetfilozófiai és posztmodern kritikáival sem, mivel ezek a társadalmi evolúció elméletén kívül eső kritikai diskurzusok.

* Köszönettel tartozom Somlai Péternek és egy anonim bírálónak a dolgozathoz fűzött értékes megjegyzéseikért, valamint az OTKA támogatásáért (T-037764).

1 Mandelbaum ezt az összefüggést a társadalmi változás és a társadalmi fejlődés vonatkozásában fogalmazza meg. Ha az evolúciót összekötjük a társadalmi fejlődés fogalmával, akkor gondolatai az evolúciós elméletre is alkalmazhatóak: „A fejlődés fogalma mindig magában foglalja a változás fogalmát. De a változás nem minden típusa lesz fejlődés. Ami véletlenszerű, mintanélküli változásoknak tűnik a számkunkra, azt nem tekintik fejlődésnek. Továbbá, nem tekintünk minden rendezett változást – például a közlekedési lámpa változását pirosról zöldre, zöldről pirosra – fejlődésnek.” (Mandelbaum 1971: 43)

Az evolúciós paradigma a kritikusok szemével

A társadalmi evolúcióelmélet kritikusai a társadalmi változás és a társadalmi evolúció fogalmi különbségére támaszkodva azt igyekeznek bizonyítani, hogy a társadalmi evolúció elmélete nem képes megragadni a társadalmi változást, és ezért nincsen rá szükség. Nisbet (1969) szerint a társadalmi evolúció elmélete nem több egy tudomány előtti metafora újrafogalmazásánál és a társadalomtörténeti anyagra való alkalmazásánál. Az evolúciós metafora a társadalmi haladás esszencialista, a valóságot lényegre és jelenségre megkettőző tételezése. Az evolúcióelmélet az empirikus történelemmel szemben a történelmi változás logikai sémáját alkotja meg, a történeti változás sajátosan logikai szekvenciáját hozza létre, amely ily módon nem azonos a tényleges történelemmel. Eszerint az evolúciós paradigma olyan előfeltevések egymással összefüggő rendszerére épül, amelyek miatt nem képes megragadni a valóságos történelmi változást, s olyan módszert alkalmaz, amely tautologikus, érvelésében körben forgó, s ezért ez a módszer nem igazolhatja az elméleti előfeltevéseket. Ha e kritika helytálló, akkor az evolúciós paradigmának nincsen tudományos relevanciája, ezért meg kell tőle szabadulni.

Nisbet (1969) hat előfeltevéshez és az összehasonlító módszer alkalmazásához köti a társadalmi változás evolucionista magyarázatát. A hat előfeltevés a következő:

1. A társadalmi változás természetes. A változás a norma, a mélyen fekvő lényegi folyamat, a változás hiánya felszíni összefüggés, látszat (Nisbet 1969: 166).

2. A változásnak iránya van. A változás unilineáris, egy fejlődési sorra fűzhető fel. A társadalmi változás fejlődési fokok egymásra következő sora. E sorban minden következő fok az előző felett áll, az egyes fokok a társadalmi haladás iránnyal rendelkező folyamatának lépcsőfokai.² Nisbet a stádiumelméletet tekinti a társadalmi evolúcióelmélet legjellemzőbb vonásának (Nisbet 1969: 168).

3. A változás immanens folyamat. A társadalmi változás belső összefüggések kibomlása, nem külső okok által előidézett változás (Nisbet 1969: 170).³

4. A változás folytonos. A társadalmi változás a múlt, a jelen és a jövő egymással összefüggő folyamata, a jelen már a jövővel terhes. Ez már következik abból, hogy a változás lényegi, immanens és iránya van. A folytonosság a változás ezen tulajdonságainak testet öltése (Nisbet 1969: 174).

5. A változás szükségszerű. A változás szükségszerűsége az előbbi tulajdonságok következménye. Az evolúciós szükségszerűség olyan logikai szükségszerűség, amely a történeti időben megvalósul. A változásnak alá vetett entitás belső sajátosságainak a külső történeti időben való kibomlása az iránnyal rendelkező történeti fejlődés szükségszerűségének érvényre jutása (Nisbet 1969: 178).⁴

6. A változás okai invariánsak és konzisztensek, a változó entitás lényegéből, szerkezeti sajátosságaiból következnek: az evolúciós változás feltételezi a változás alapvető okainak azonosságát, állandóságát (Nisbet 1969: 182).

2 Nisbethez hasonlóan Mandelbaum is megfogalmazza ezt az érvet. Vö.: Mandelbaum 1971: 43.

3 Vö. továbbá Mandelbaum 1971: 45, 48.

4 Vö. még Mandelbaum 1971: 48.

A hat előfeltevés nem független egymástól, hanem kölcsönösen feltételezi egymást. A lényeg és jelenség esszencialista megkülönböztetése (1. pont) azzal teremti meg a történeti fejlődélmélet lehetőségét, hogy a lényeg logikai szintjéhez kapcsolja a változás fogalmát, tehermentesítve ezzel azt az empirikus sokféleség felszíni jelenségeitől. E megkülönböztetés már magában foglalja azt a feltételezést, hogy a társadalmi változás immanens és folytonos folyamat (3. pont): ha a változás a lényeg szintjén történik, akkor az csak immanens és a változásban önmagával azonosnak maradó lehet. Az, hogy a társadalmi változásnak iránya van (2. pont), e változás szükségszerű (5. pont), és okai a folyamatok alanyául szolgáló entitás belső szerkezetéből következnek (6. pont), az előbbi feltevések következménye. A lényeg időbeni változása nem lehet más, mint e lényeg kibomlása, történeti megvalósulása, tehát olyan iránnyal rendelkező folyamat, amely szükségszerű, és önmagából megérthetően strukturált. A hat előfeltevés tehát szorosan összekapcsolódik, az egyikből kényszerítő erővel következik a másik, nem lehetséges az egyik előfeltevést megtartani és a másikat elvetni.

A fenti előfeltevésekre épül az összehasonlító módszer, amely az empirikus történeti tényeket rendezi össze az evolúciós paradigma igényeinek megfelelően. Az összehasonlító módszer fordítja át az elméleti előfeltevéseket a történeti fejlődés leíró és magyarázó elméletévé, illetve a jövőre vonatkozó előrejelzésekké. Az összehasonlító módszer tehát belső kapcsolatban áll az evolúciós paradigma előfeltevéseivel, azoktól nem szakítható el. Az összehasonlító módszer, mondja Nisbet, azt az evolucionista feltételezést támasztja alá, amely szerint a társadalmi haladás iránya a nyugati társadalmak felé vezető történelmi folyamatként érthető meg. A módszer a nyugati társadalmak fejlődési sajátosságait teszi meg a világ kultúráinak és népeinek osztályozási kritériumává (Nisbet 1969: 190–191).

Az evolúcióelmélet kritikája

Az evolúcióelmélet radikális kritikája szerint az evolúciós elmélet egész építménye és egyes alkotóelemei együtt érvényesek vagy hibásak: az evolúciós elméletet vagy egészében elfogadjuk, vagy egészében elvetjük, nincsen közbülső is-is megoldás. Az evolúcióelmélet mérsékelt kritikája szerint az evolúciós megközelítés megőrizhető, ha az elméletet megszabadítjuk a haladás, a kumulatív fejlődés eszméjétől. Vegyük sorra az antievolucionista kritika érveit.

1. Az evolúciós paradigma nem képes megragadni a történeti változás folyamatát. Ez az érv két lényeges elemet tartalmaz: (a) a társadalmak nem rendezhetők fejlődési sorba; (b) az evolúciós elmélet fogalmai univerzálisak, tehát időtlenek. Időtlen fogalmak azonban nem képesek megragadni a partikuláris, történetileg változó valóságot.

A kritika első eleme szerint az evolúciós elmélet különböző társadalmi típusokat különít el, s ezeket egy olyan történeti sorba rendezi, amely egy előre felvett kritérium szerint fejlődési sort képez. Ez a fejlődési sor azonban állóképek összerendezése, nem ragadja meg, nem tükrözi a valóságos történeti folyamatokat. Különböző társadalmak léteznek, de e különbségek létéből nem következtethetünk egy átfogó evolúciós folyamat létre. Az egyes stádiumokat összekötő fejlődési folyamat egységét nem a történelem, hanem az osztályozás logikája hozza létre: az evolúciós elmélet nem a

történelemből vonja ki a fejlődés logikáját, hanem maga helyezi bele a történelembe azt (Nisbet 1969: 196–197, 294).

A logikai-osztályozó változók által kialakított folytonosságnak, az egyes történelmi stádiumok hierarchikus, fejlődési sorként bemutatott sorba rendezésének nem feleltethető meg valamilyen tényleges történelmi folytonosság, fejlődési sor.

Az igazi ellenvetés a genetikus folytonosságot érinti, azt a társadalomtudományok konvencionális bölcsességének részeként rögzített fogalmat, amely szerint az egyik változás egy másikat szül, a fejlődés egyik 'foka' hozza létre a következő fokot, mint az organizmus esetében. Ha figyelmünket egy konkrét területre és a véges időre korlátozzuk, akkor erre a leghalványabb empirikus bizonyítékot sem találjuk (Nisbet 1969: 290–291).

A történelem folytonosságát az evolúciós elmélet logikai úton, az egyes társadalmak osztályozásával hozza létre. De a társadalmak így kialakított hierarchikus rendje nem igazolja a változás folytonos jellegét, érvel Nisbet (1969: 289).

Azzal, hogy egy adott partikuláris társadalmi fejlődési folyamatot a társadalmi evolúció stádiumaként értelmez, az evolúciós séma meghamisítja a történelmi változás magyarázatát. Egy társadalom valós változásait nem akkor értjük meg, ha beillesztjük azt a társadalmi fejlődés átfogó menetébe, hanem akkor, ha az adott társadalom különös történelmi változásainak konkrét történelmi magyarázatára törekszünk. Így például, a feudális társadalmakat nem a kapitalizmushoz vezető lépcsőfokként kell értelmeznünk, hanem konkrét történelmi összefüggéseibe ágyazva kell elemeznünk, mondja Giddens.⁵ A makro-társadalmi evolúció fejlődési sémájának a történelmi változásra való alkalmazásával elveszítjük annak lehetőségét, hogy megértsük a különös társadalmi változások sokféleségét, konkrét és partikuláris vonatkozásait.

...a folytonosságot alkotó azon sok egyedi szál, amelyet nyomon kell követni, ha meg akarjuk érteni, mi történt valójában az ember múltjában, végtelenül komplex hálót alkot. E hálóban nincsen olyan esemény, amely az oksági kapcsolatot egymást keresztező vonalai közül csupán az egyikhez tartozna, s ezért rendkívül félrevezető lenne, ha az egyes meghatározott eseményeket csupán az egyes szálak között elfoglalt helyzetük szerint szemlélnénk (Mandelbaum 1971: 133–134).

A társadalmak történetileg valóban különböznek egymástól, e különbségek azonban nem értelmezhetőek egy egységes és általános fejlődési folyamat keretében. Így például a tradicionális és a modern társadalom differenciája nem ágyazható be a társadalmi differenciálódás átfogó történelmi folyamatába.

...nem kétséges, hogy két olyan időszak, amelyet jelentős időtartam választ el egymástól, egy közös területen belül különbözőséget mutat. Valóban lehet-

5 „Az első veszély, az unilineáris összesűrités, azt jelenti, hogy az evolúciós gondolkodók hajlanak arra, hogy az általános evolúciót belesűritsék a specifikus evolúcióba. Így Európában a feudalizmus megelőzi a kapitalizmust, és az a társadalmi összefüggésrendszer, amelyből a kapitalizmus kifejlődik. Ezért, ilyen vagy olyan értelemben a feudalizmus a kapitalizmus szükségszerű előzménye. Vajon akkor a feudalizmus általános 'fok' a kapitalizmus evolúciójában? Bizonyosan nem, noha vannak olyan marxista verziók és a társadalmi gondolkodás olyan egyéb iskolái is, amelyek így gondolnák.” (Giddens 1984: 239).

séges volna a huszadik századot a minden nagy szociológusnál ilyen vagy olyan formában megtalálható Gemeinschaft és Gesellschaft ismerős logikai folytonosságán belül szembeállítani a tizenkettedik századdal. De a különbözőség nem bizonyítja egy belső, konstitutív, genetikus és egyöntetű egységítő, differenciálódásnak nevezett folyamat létét. (Nisbet 1969: 287)

A fejlődés mércéjéül választott kritérium elvonatkoztat a konkrét történeti időtől és helytől, ezért kénytelen elvonatkoztatni a társadalmi változás mechanizmusaitól. Márpedig a történelmi változás magyarázata a változás mechanizmusainak feltárására épül. Nisbettel megegyezően Giddens (1984) is úgy érvel, hogy a különböző társadalmakat sorba rendezhetjük valamilyen választott mérce szerint, e konstrukció azonban nem tartalmazza magában a változás magyarázatát, nem adja meg azokat a mechanizmusokat, amelyek révén megragadható lenne a történelmi változás folyamata.⁶

Az evolúciós elméletek által feltételezett fejlődési sor nem a történelem belső, a kutató által napvilágra hozott tendenciája, hanem a progresszió gondolatának elkötelezett gondolkodó által alkalmazott külsődleges mérce. E mérce elméleti forrása az emberi természetről alkotott előfeltevés, állapítja meg Mandelbaum.⁷

A kritika második eleme szerint az evolúciós elméletek azzal, hogy elvonatkoztatnak az empirikus történelemtől, és ebben az elvonatkoztatásban keresik az empirikus történelem lényegi összefüggéseit, azt feltételezik, hogy a történeti változások mélyén olyan strukturális invariánsok bújnak meg, amelyeket az elemzésnek kell napvilágra hoznia. Az evolúciós elméletnek a társadalmi változás strukturális invariánsait kell keresnie. Ez rossz kérdés, amire csak rossz válaszok adhatóak. Nisbet szerint változók nem ragadhatók meg konstans tényezőkkel (Nisbet 1969: 296). Hogyan is lehetne az időben állandóval leírni az időben változót? Hogyan is lehetne megragadni nem-véges, nem-konkrét, nem-történelmi fogalmakkal a véges és konkrét feltételek között lezajló történelmi változásokat (Nisbet 1969: 262)? A történelemben nem lelhető fel az evolúciós elmélet általános fogalmainak megfeleltethető tárgy, a történelem partikuláris, konkrét és időben változó, s ezért a történelem vizsgálata konkrét, partikuláris, időben változó fogalmakat igényel.

6 „Comte-tól Spencerig és tovább az evolúciós gondolkodók növekvő komplexitásáról, differenciálódásról, és így tovább, beszéltek. Természetesen, az 'evolúció' használható az ilyen időtől és tértől elvonatkoztatott progresszió megjelölésére. Így például igazolható az az állítás, hogy a kis, orális kultúrák az energiafogyasztás és elosztás (vagy a tér-idő distanciálás) kontinuumának egyik végén, míg a modern ipari társadalmak a másik végén helyezkednek el. Nem nehéz fenntartani azt az állítást sem, hogy bizonyos technikai fejlődés vagy a társadalmi szervezet bizonyos formái előfeltételei másoknak. Ebben az értelemben az 'evolúció' vitán felülálló fogalom. De ha így használjuk az 'evolúció' fogalmát, akkor semmit nem magyarázunk meg a társadalmi változásból és nem teszünk eleget annak a kritériumnak, amely szerint az evolúció fogalmának szoros hasonlóságot kell mutatnia a biológiai evolúcióval.” (Giddens 1984: 232)

7 „...a haladásba vetett hit nem a történelem által alapozható meg, hanem *beleviszik* a történelembé. Ennek bőségesen ki kellett volna derülnie Mill, Arnold, és Huxley progresszivisták nézeteiből, társadalomkritikájából. Hasonlóan világos volt Fichte és Green önmegvalósítási elméleteiből. Ez igaz volt, mint láttuk, annak a Comte-nak, Hegelnek és Marxnak az organicizmusára is, akik a társadalmi jólét mércéjét nem a történelemből származtatták, hanem arra kritikailag alkalmazták. De mi lehetett, kérdezheti valaki, az ilyen mércék forrása?... e mércék alapja azokban meghatározott hajlamokban, érdekekben és szükségletekben van, amelyek az emberi természet alapvető sajátosságai.” (Mandelbaum 1971: 267)

Ahelyett, hogy olyan időtlen strukturális állandókat feltételeznénk, térképeznénk és rajzolnánk fel, illetve keresnénk, amelyek állítólag a változás minden módjában benne foglaltnak, tegyük fel a kérdést, melyek azok a feltételek, amelyek között a társadalmi viselkedés vagy kulturális terület adott intézményének vagy adott módjának történetében a tényleges társadalmi változás végbemegy? (Nisbet 1969: 275)

Nisbettel szemben Boudon az evolúciós elméletnek nem radikális, hanem mérsékelt kritikáját adja. Eszerint a történelem logikai konstrukciókba kényszerítése ideáltipikus kategóriákat eredményez. Az ideáltipikus konstrukcióknak azonban nem tulajdoníthatunk empirikus tartalmakat. Ebből következően az ideáltipikusan felépített társadalmak konstrukcióit nem állíthatjuk történeti sorba, mivel a történelem empirikus változások egymásutánisága. Az ideáltípusok nem tartalmazzák önmagukban a tárgyukként tekinthető társadalmak történelmi átalakulásának empirikus vonatkozásait.

Röviden, a változás elméleti kudarcot vallanak, amikor arra használják őket, amire nem lehet, amikor ahelyett, hogy idealizált modelleknek tekintnék, hasonlóan gondolják őket az empirikus előrejelzésekhez vezető természeti elméletekhez. (Boudon 1983: 158)

Boudon tehát nem tagadja az elméleti konstrukciók megalkotásának értelmét, de az elméleti sémák közvetlen történelmi alkalmazását, történelmi tartalommal való feltöltését hibás eljárásnak minősíti.

Hasonlóképpen, az olyan klasszikus tipológiák, mint Redfield, Tönnies és Parsons tipológiai, igen hasznosak, ha olyan konstrukcióként értelmezik őket, amelyek mint ilyenek a szó szoros értelmében soha nem alkalmazhatók a társadalmi valóságra, de amelyek a tulajdonképpeni elméletalkotás gondolati segédeszközének, inspirációs forrásának tekinthetők. Mégis, meglehetősen érdekes módon, létezik az ilyen tipológiák realiztikus interpretációjának általános trendje. Anélkül, hogy ideálisnak vennék ezeket – hogy Weber nyelvén szóljunk – reálisnak tekintik őket. (Boudon 1983: 157)

2. Az evolúciós elmélet tévesen tulajdonít a történelemnek fejlődési irányt.

A fejlődési irány feltételezése profécia, nem tudomány.⁸ Az evolúciós elmélet szerint a fejlődés a társadalomban rejlő lényegi sajátosságok kibomlása az időben. E fejlődésnek iránya van, s az irány a társadalom szerkezetének megértése alapján jelölhető ki. A társadalmi változás visszavezetése a társadalomba rejtett lényeg történelmi kibomlására azonban csupán egy biológiai metafora nem helyénvaló alkalmazása a társadalomra.⁹ Sok esetben ez a metafora teremt kapcsolatot az elméletben a funkcionalizmus és az evolucionizmus között.

Organikus metaforák gyakran teremtettek kapcsolatot a kettő között. Egy növény vagy egy organizmus magában tartalmazza növekedési pályáját, la-

8 „A társadalmi változás feltételezett iránya felel a tudományos előrelátás és a profécia napjainkban széles körben elterjedt összezavarásáért.” (Nisbet 1969: 286)

9 A biológiai metafora igen gyakran a társadalmi fejlődés és az egyéni életciklus egymásra vetítését jelentí, mutat rá Nisbet (1969: 166).

tens lehetőségeinek kibomlását. A társadalmakat világosan határolt egységeknek tekintve a változást ebben az esetben olyannak értjük meg, mint amit e kibomlásban jelenlévő mechanizmusok irányítanak. A külső feltételeket úgy tekintik, mint amik érvényre juttatják, vagy visszatartják a növekedési folyamatokat, de valójában csupán olyan háttért jelentenek, amelyek előtt a változás mechanizmusai működnek. (Giddens 1984: 229)

Az organikus növekedés metaforája, amely szerint a fejlődés a növekedés alanyában rejlő strukturálisan meghatározott lényegi összefüggések kibomlása az időben, elfedi a funkcionális megközelítés szinkronikus és az oksági elemzés diakronikus természete közötti feszültséget, és a kettő összeegyeztethetőségét magától értetődőként állítja be, létrehozva ezzel a társadalmi változásnak mint egységes és immanens folyamatnak a képzetét. A társadalmi változás azonban nem értelmezhető egységes és immanens folyamatként. Először is, az evolúciós elmélet által feltételezett egységes történeti fejlődési folyamatnak nem feleltethetők meg a tényleges történeti változások. Az evolúciós elmélet szerint időben egymás után következő társadalmak a valóságos történelemben egy időben is létezhetnek.¹⁰ A társadalmak változásaiban a külső hatások jelentősek. Az egymás külső környezetét képező társadalmak hatottak egymásra.¹¹ E külső hatások a kulturális diffúzió, a katonai hódítás, vagy éppen az utánpótlás révén alakították át egy adott társadalom viszonyait (Mandelbaum 1971: 133). Az egységes történelem feltételezése továbbá csak akkor lenne elfogadható, ha valamennyi történetileg létező és létezett társadalom változásait magába foglalná. Ez azonban lehetetlen. Az emberi történelem nem a „világ növekedésének története”, utal Giddens Gellner szavaira (Giddens 1984: 237). Az evolúciós séma történeti alkalmazása történeti szelekciót jelent: bizonyos társadalmak a séma alkalmazási körébe esnek, azok pedig, amelyek nem, a történelem lényegtelen szakaszaihoz sorolódnak és kihullnak belőle.¹²

A történeti változások egységes folyamatként való értelmezése mögött logikai hiba húzódik meg. E logikai hibát Mandelbaum a retrospektív érvelés hibájának (*retrospective fallacy*) nevezte el. Ennek lényege az, hogy az elemző hajlamos egy történelmi folyamat adott pontjáról visszafelé nézve a folyamatot magát úgy értelmezni, hogy ez éppen e pont mint végcél felé tart. Ennek az eljárásnak az eredménye a történelem teleologikus és determinisztikus szemlélete (Mandelbaum 1971: 134), amelynek foglyaként az elemző kiiktatja a történelemből az alternatívák lehetőségét.

10 „A tér-idő élekről beszélve hangsúlyozni szeretném a társadalomtípusok *egyidejű* létezésének fontosságát az epizódyszerű átmenetekben. Ha a történelmet evolúciós perspektívából szemléljük, hajlamosak vagyunk a társadalmi változást olyan ‘fokok’ terminusaiban elgondolni, amelyekben a társadalom egyik típusát felváltja egy másik, és így tovább. De például az osztálytársadalmak kialakulása nem számolta fel a törzsi társadalmakat a világban. Az ipari kapitalizmus együtt létezett és létezik más társadalomtípusokkal (beleértve a szocializmust is), bármilyen erős is a képessége arra, hogy feleméssze vagy magába olvassza őket” (Giddens 1981: 23).

11 „...az autonóm önfejlődés folyamataként értelmezett történelem fogalma nem veszi megfelelő módon figyelembe a társadalmi rendet befolyásoló lényeges külső hatások lehetőségét. E külső hatások sokféle formát ölthetnek.” (Mandelbaum 1971: 132)

12 „...azok, akik az emberi történelmet egységes fejlődési folyamatként tekintik, jogosan vádolhatók azal, hogy nem találnak helyet e folyamaton belül sok minden számára, ami az ember múltjában történt. Nem csupán arról van szó, hogy figyelmen kívül maradnak a részletek; az egységes fejlődési folyamat fogalma nem engedi meg azt, hogy a múlt nagy idő szakaszainak bármilyen igazi történelmi jelentőséget tulajdonítsunk.” (Mandelbaum 1971: 130)

A retrospektív érvelés hibája hiba, mert azon a tényen alapul, hogy amikor tudomást szerzünk egy eseménysor tényleges kimeneteléről, akkor hajlamosak vagyunk megfeledkezni arról, hogy más eredmények is lehetségesek lettek volna: kitüntetett helyzetet tulajdonítunk e kimenetelnek, és úgy tekintünk a korábbi eseményekre, mintha azokat ez a kimenetel irányította volna (Mandelbaum 1971: 134–135).

A retrospektív érvelés hibájának felismerésével kikerülhetünk abból a hibás körből, amelyben eddig mozogtunk: a különös történeti események sorát többé nem magyarázhatjuk azoknak a hosszú távú változásoknak az alapján, amelyeket éppen e különös történeti események bekövetkezése alapján konstruálunk meg.¹³

Az evolúciós elmélet a történelem fejlődési irányát a tradicionális társadalomtól a modern társadalom felé való haladásban látja. Az evolúciós elmélet különböző képviselői a haladás tartalmát különböző szempontok szerint konkretizálhatják. Gondolhatnak a technológia fejlődésére, az iparosításra, a szekularizáció, az individualizáció, vagy a racionalizálódás folyamataira, a demokratizálódásra, a társadalmi egyenlőség növekedésére. A társadalmi haladás értelmezhető a társadalom differenciálódási folyamataként, illetve a társadalmi komplexitás növekedéseként (Nisbet 1969: 191).

A haladás mércéjéül választott értékek azonban problematikusak. A választott mércék egy része, mint a technológia fejlődése, az energia felhasználásának változásai, nem a társadalom egészére, hanem egyes területeire, alrendszerre vonatkoznak, ezért az e szempontok szerint sorba rendezett társadalmak csupán a mérce által képviselt vonatkozásban tekinthetők fejlettnak vagy fejletlennek, nem pedig a társadalom egészére nézve. Így például, a modern társadalom technológiailag fejlettebb, mint a tradicionális társadalmak, ugyanakkor azonban az anómiák sokaságát mutatja, szemben a tradicionális társadalmakkal. Ha a technológiai fejlődés alapján a modern társadalmat fejlettebbnek tekintjük mint a tradicionális társadalmat, akkor vagy elvonatkoztatunk a választott mérce által nem megragadható társadalmi vonatkozásoktól, vagy azt feltételezzük, hogy a társadalmi szférák különböző minőségei egymással mennyiségileg összehasonlíthatóak, s a technológiai fejlettségből adódó többlet meghaladja az anómia növekedéséből adódó veszteségeket. A másik probléma az, hogy bizonyos választott mércék önmagukban is vitathatóak. Így például, hogyan alkalmazható a társadalmi komplexitás, mint a kumulatív fejlődés mércéje a tradicionális-modern dichotómiára? A tradicionális társadalmak számos vonatkozásban komplexebb viszonyokat mutathatnak, mint a modern társadalom. A választott mérce ekkor nem működik.¹⁴ Ha a különböző társadalmak különböző értékek mentén különböző fejlődési sorba állíthatóak, akkor nem beszélhetünk egy átfogó társadalmi evolúciós folyamatról. Továbbá, még az egyes választott mércék szerint is az egyes társadalmak nem csak

13 „Ha felismerjük a különbséget aközött, hogy egy történeti eseménysor kapcsolódásait kifejlődésének rendjét követve tárjuk fel, vagy azokat csupán retrospektív módon szemléljük, akkor lehetetlenné válik a hosszú távú változásokat a ténylegesen megtörtént specifikus események megértésének alapjaként tekinteni: az egész, amelyet a specifikus események értelmezésének vonatkoztatási keretként feltételezünk, valójában azon időben egymást követő részek miatt létezik, amelyeket állítólag megmagyaráz.” (Mandelbaum 1971: 136)

14 „...jó okunk van arra, hogy bizalmatlanok legyünk a társadalmak osztályozására alkalmazott ‘egyszerű’ és ‘komplex’ fogalmával szemben. Sok ‘primitív társadalomnak’ igen komplex rokonsági szervezete van, és valamennyi rendelkezik strukturálisan differenciált nyelvvel.” (Giddens 1981: 90).

fejlődésen, hanem visszaeséseken mennek keresztül, az evolúció együtt jár a devolúcióval.¹⁵

A tradicionális és modern társadalom dichotómiája az evolúciós elmélet kritikája szerint csupán ideológiai jelentőséggel bír, s funkciója a nyugati társadalom modell igazolása. Az evolúció elmélete nem a történelem tudományos rekonstrukciója, hanem a nyugati fejlődés folyamatában kialakult modern társadalom ideologikus igazolása (Nisbet 1969: 190-191, 223).¹⁶

3. Az evolúciós elmélet, ha egyszer elfogadta azt, hogy a társadalmi változás immanens, iránnyal rendelkező folyamat, akkor kénytelen feltételezni azt is, hogy a történelem szükségszerűen halad előre. E feltételezés azonban téves, ilyen szükségszerűség nem létezik.¹⁷ A történelem nem értelmezhető fejlődési törvények alapján. A fejlődési törvény által kimondott összefüggés nem feltételes oly módon, hogy a történeti folyamatokra való alkalmazása feltételekhez kötött, hanem feltétel nélkül érvényes, a törvény tartalma és alkalmazása nem különül el, a kettő egybeesik tárgyában, a társadalmi változás időben kibomló folyamataiban.¹⁸ A fejlődési törvény a tárgyaül választott társadalmi változást iránnyal rendelkező, szükségszerű folyamatként tételezi (Mandelbaum 1971: 120). A jelenségek közötti szükségszerű kapcsolatot megfogalmazó törvény empirikus alkalmazása általában peremfeltételekhez kötött. A fejlődési törvény sajátossága az, mondja Mandelbaum, hogy nem igényel ilyen külső feltételeket. Az így értelmezett fejlődési törvény nem tűri el a törvénytől való eltéréseket: a történelmi események csupán a törvény által előírt módon alakulhatnak. Ha mégsem így történik, a fejlődési törvény az empirikus változást csupán abnormalis esetként tudja értelmezni, de nem képes azt a törvény hatálya alá vonni. Kérdéses marad azonban, mi a normalitás és abnormalitás megkülönböztetésének alapja. A fejlődési törvény ezért nem képes az egyes történeti változásokat megmagyarázni és előre látni. A társadalmi fejlődéstörvény alkalmazása azt feltételezi, hogy a különböző társadalmak változásainak feltételei megegyeznek. Ez azonban irreális feltételezés. Ha pedig a társadalmi változások feltételei nem azonosak, hanem történetileg különbözőek, akkor a változások nem illeszthetők egy átfogó folyamatba, és nem magyarázhatóak feltétel nélküli fejlődéstörvényekkel (Mandelbaum 1971: 120–126).

15 “Ha ezt elfogadjuk, az a feltételezés, hogy az emberiség elidegeníthetetlen tulajdonsága a haladás, elveszíti plauzibilitását. A haladás bármilyen mércéjét fogadjuk is el, bizonyosan nem lesz az igaz, hogy minden társadalmat olyannak találunk, mint ami haladást mutat. Nem valószínű, hogy akár bármely társadalom tényleges történelmére tekintettel azt találjuk, hogy az egész történelem során csupán egy irányba mutató tendencia létezik. Sokkal ésszerűbb azt várnunk, hogy bármilyen mércét is alkalmazunk, volt olyan időszak, amikor az a társadalom fejlődött, és olyan időszak, amikor visszafejlődött; és lehetnek olyan időszakok, amikor nem történtek lényeges változások a haladás mérésére használt specifikus kritériumaink szerint” (Mandelbaum 1971: 267).

16 Giddens nem tekinti az evolúciós elmélet szükségszerű tartozékának az etnocentrizmust: „...az evolúciós elméletek nagymértékben hajlamosak összesmosni az időben való előrehaladást (*progression*) a fejlődéssel (*progress*), azon etnocentrikus előfeltevések miatt, amelyeket az evolucionizmus nem foglal logikailag magában, noha ezeket a gyakorlatban igen nehéz elkerülni.” (Giddens 1984: 232–233)

17 „Nyilvánvalóan, a változás semmilyen módozatában nincsen szükségszerűség, ha figyelmünket nem a társadalmi evolúciós elmélet érdeklődését lekötő egészekre és univerzálákra, hanem ehelyett az emberi lények időben és térben zajló társadalmi viselkedésére irányítjuk.” (Nisbet 1969: 294)

18 „...a funkcionális törvények alkalmazásuk vonatkozásában mindig feltételesek, noha az általuk megfogalmazott összefüggések vonatkozásában kategorikusak, miközben a fejlődési törvények (*directional laws*) kategorikusak mind alkalmazásuk, mind azon időben egymás követő viszonyok vonatkozásában, amelyeket elméletileg igazolnak.” (Mandelbaum 1971: 120)

4. Az evolúciós elméleteknek, ha már feltételezték, hogy létezik a társadalmi haladás mint immanens, szükségszerű, iránnyal rendelkező folyamat, azt is feltételezniük kell, hogy e folyamatnak egységes és valóságos alanya van. Ilyen alany azonban a valóságban nincsen, csupán logikai absztrakcióként vagy konstrukcióként létezik.¹⁹ A társadalmi fejlődés általános alanyának feltételezése azt jelenti, hogy a fejlettebb egység (társadalom, kulturális rendszer) a fejletlenebb egység differenciált változata. Valójában azonban a társadalom vagy a kultúra nagyon különböző lehet, attól függően, hogy az elemző milyen tulajdonságokkal ruházza fel őket, mint a változások alanyait. A történelmi fejlődés egységét az evolucionista a fejlődés általános alanyának konstituálásával biztosítja, ez az eljárás azonban téves.²⁰ A társadalmi változások valóságos alanya nem a társadalom, a kultúra, a civilizáció, stb., hanem az egyén.

Javaslatunk szerint nem a társadalmak mint olyanok, hanem pontosan a tagjaik 'alkalmazkodnak' környezetükhöz, tudva, mit tesznek és törekedve arra, hogy 'anyagilag' annyira 'produktívak' legyenek, amennyire tudnak (Giddens 1981: 21–22).

5. Az evolúciós elméletek nem adnak megnyugtató választ arra a kérdésre, mi a társadalmi evolúció mechanizmusa. E mechanizmust a természeti evolúció analógiájára az adaptáció folyamatában véljük megtalálni. Az adaptáció azonban nem lehet ez a mechanizmus, állítja Giddens. A társadalmi változás visszavezetése a társadalom környezethez való alkalmazkodására funkcionista magyarázat. Az adaptáció elmélete ezért nem kauzális elmélet, nem magyarázza meg a változások okait. Az adaptáció továbbá nem motivációs tényezője a változásnak, nem magyarázza meg a változásokat előidéző egyének cselekvési motivációját. E fogalomnak tehát nincsen társadalmi mikroszintű megalapozása. Ezért az adaptáció rossz fogalom. Az az állítás, hogy egy társadalom azért volt képes megmaradni, mert jól alkalmazkodott természeti környezetéhez, olyan magyarázat, amely maga is magyarázatra szorul (Giddens 1981: 21). Az adaptációval magyarázni egy társadalom túlélését tautologikus. Ezen túlmenően azonban félrevezető is, mert egy funkcionális összefüggést oksági összefüggéssé stilizál. A társadalmi intézmények kialakulását, működését és fennmaradását a társadalom létfenntartási képessége, anyagi termelési potenciálja kondicionálja ugyan, de ezen intézmények sajátosságainak kialakulási folyamatait nem magyarázza meg (Giddens 1984: 235–236).

Az adaptáció fogalmát az evolúciós elméletek feleslegesen kitérítik azzal, hogy a környezethez való alkalmazkodás folyamatába nem csupán a természethez, hanem a más társadalmakhoz való alkalmazkodást is beleértik. Erre azért van szükségük, mert az alkalmazkodási folyamat leszűkítése a természeti környezethez való adaptációra

19 „A fogalomalkotás ereje egyúttal a hiposztázálás és a tárgyasítás ereje. És hajlamosak vagyunk azt gondolni, hogy aminek fogalmi létet adunk, az valóban létezik. A logikai pozitivisták értelmetlennek nyilváníthatnak a gondolkodás számára olyan absztrakciókat vagy egészeket, és ezek nyelvi rokonait, mint a Civilizáció, a Végzet, a Cél. És nyilvánvalóan pragmatikus vagy tudományos szempontból nem sokat kezdetünk ezek bármelyikével.” (Nisbet 1969: 241)

20 „A biológusok meglehetősen könnyen válaszolhatnak arra a kérdésre, mi az, ami kialakul? De a társadalomtudományokban nem áll könnyen rendelkezésre az 'evolúció egysége'... Az evolucionisták rendszerint úgy beszélnek a 'társadalmak' vagy 'kulturális rendszerek' evolúciójáról, hogy feltételezik: a legfejlettebbek csupán a kevésbé fejlettek differenciált változatai. De az, hogy mit is jelent az a 'társadalom', vagy az a 'kulturális rendszer', nos az éppen azokkal a tulajdonságokkal együtt változik, amelyekre az evolucionisták koncentrálnak.” (Giddens 1984: 237)

nem tenné lehetővé e fogalom alkalmazását a társadalmi változás általános mechanizmusának leírására. Az adaptáció fogalmának kitágításával azonban e kategória üressé, és így használhatatlanná válik (Giddens 1984: 234–235).

Végül, az adaptáció fogalma csupán akkor képes az evolúciós elméletek által rárótt feladat teljesítésére, ha feltételezzük azt, hogy az emberek rendelkeznek a természeti környezethez való alkalmazkodás valamiféle általánosítható motivációjával. Ez a motiváció magyarázná a társadalmi, önmagát állandóan tökéletesítő alkalmazkodási folyamat előrehaladását. Ilyen általános alkalmazkodási motiváció léte azonban nem igazolható. Egy másik lehetséges adaptációs mechanizmus a verseny lehetne, ez azonban azt jelentené, hogy a társadalmi evolúcióban meghatározó szerepet kellene tulajdonítanunk a versengő társadalmak közötti háborúknak. Giddens szerint a sikeres adaptációnak a katonai erőre való visszavezetése ugyancsak torzító leegyszerűsítés lenne (Giddens 1984: 236). Mindebből Giddens azt a következtetést vonja le, hogy a társadalmi változás nem vezethető vissza egy egységes és átfogó mechanizmus működésére.

A társadalmi változás magyarázatára nem találhatunk egy egységes és legfőbb mechanizmust; nincsen kulcs, amely egy egységes formulára való redukcióval feltárná az ember társadalmi fejlődésének rejtélyeit, vagy ugyanilyen módon magyarázatot adna a társadalmi típusok közötti jelentősebb átmenetekről (Giddens 1984: 243).

6. Az összehasonlító módszer körkörös érvelésen nyugszik. A módszernek kellene empirikus bizonyítékokat szállítania az evolúciós elmélet alaptéziséhez, ahhoz nevezetesen, hogy a társadalmi fejlődés logikailag jól elkülöníthető fejlődési fokok egységes, előrehaladó fejlődési sora. Az összehasonlító módszer azonban előfeltevésként fogadja el azt a tézist, amelynek bizonyítására hivatott (Nisbet 1969: 208).²¹

Az evolúcióelmélet kritikájának kritikája

Az evolucionizmus kritikájának kritikája, amely fenn kívánja tartani az evolucionista történelemszemlélet lehetőségét, az evolúció kettős jelentésének a megkülönböztetésére épül. E megkülönböztetést a historicizmus és evolucionizmus olyan jelentős kritikusa is megtette, mint Mandelbaum. Az evolúció kettős értelmezése, mutat rá Mandelbaum, már Darwin elméletében fellelhető.²² Az evolúció elmélete jelentheti

21 Nisbethez hasonlóan Mandelbaum is úgy érvel, hogy az összehasonlító módszer a történeti összefüggésekre való tekintet nélkül állítja össze az egymáshoz hasonló elemek rendszerét, s ezzel olyan egységes fejlődési sémát igazol, amelyet maga hoz létre (Mandelbaum 1971: 125).

22 „Ily módon kétféleképpen tekinthetünk *A fajok eredetére*, és mindkettő összhangban van a könyv alapvető tulajdonságaival. Egyrészt, Darwin elmélete válasznak tekinthető a növények és az állatok új változatainak kialakulására vonatkozó tudományos kérdések meghatározott körére, valamint arra a kérdésre, hogyan terjedtek el és hogyan maradtak fenn elkülönült fajként bizonyos variánsok. E szemléletmód szerint nincsen szükségszerű kapcsolat elmélete és a haladásba vetett bármiféle hit között. Másrészt, *A fajok eredete* olyan műnek is tekinthető, amely megmutatta, hogy minden szerves forma az időben alakult ki, és egy átfogó evolúciós folyamat egymást követő fokait képviseli. Ha *A fajok eredetét* ez utóbbi nézőpontból tekintjük, nem kérdéses, hogy Darwin azt hitte, az evolúció progresszív: a természet, amelynek működése az összes életforma közül a legéletképesebb túlélését eredményezi, fokról fokra, progresszív módon egyre magasabb rendű formákat hoz létre.” (Mandelbaum 1971: 81)

egyrészt azt a teóriát, amely megmutatja, hogyan alakultak ki egymásból az egymástól különböző entitások a környezetükhöz való alkalmazkodás folyamatában. Az evolúció elmélete jelentheti másrészt azt a teóriát, amely az egymásból kialakuló egységeket fejlődési sorba állítja, s így a kialakulási folyamatot iránnyal ruházza fel.

Kétféleképpen tekinthetünk az evolúciós változásra. Egyrészt, tekinthetjük azt az egymást követő egyedi változások összességének, amikor is azt a sémát, amelyet visszatekintve feltárunk, olyannak tekintjük, mint amit az egymást követő időpontok specifikus összetalálkozásából magyarázhatunk meg adekvát módon. E nézet szerint az evolúciós változás nem ilyen vagy olyan partikuláris séma szerint egymásra következő események valamiféle belső irányultságának függvénye. Most már világossá kellene válnia annak, hogy azok a mechanizmusok, amelyek révén Darwin megpróbált számot adni a fajok átalakulásáról és az organizmusoknak a környezetükhöz való alkalmazkodásáról, ezt a nézetet támogatta volna. Másrészt, az evolúciós fejlődésre visszatekintve azt úgy is lehetséges értelmezni, mint aminek kezdettől fogva jellemzője az a tendencia, hogy egy bizonyos irányban mozog. Ha egyszer feltételezzük e morfikus tendencia létét, és hiszünk a fejlődés egy meghatározott irányában, a változást ebben az irányban progresszívnek fogjuk venni, míg a változás hiányát vagy a más irányú változásokat a stagnálás vagy hanyatlás eseteinek, illetve valamilyen módon aberrációnak fogjuk tekinteni... Valójában valószínűleg nem félrevezető az az állítás, hogy a történelmi folyamat e két látásmódja között mindig feszültség van. Egyrészt, a történelmi vizsgálódás tárgya csak annyiban tekinthető egy egésznek, amennyiben létezett az oksági kapcsolatban álló események sajátlagos sorrendje; vagy, másrészt, e folyamat a részeit meghatározó egésznek tekinthető, amely ellenőrizni próbálja azt, ami hatással van rá, vagy ami a részévé válhat (Mandelbaum 1971: 109).

A második elmélet magában foglalja az elsőt, de azzal, hogy egy általános fejlődési sémába kényszeríti a konkrét változásokat, meg is hamisítja azokat, állítja Mandelbaum. Az első elmélet ugyanakkor megáll a lábán a második nélkül. Az evolúció elmélete fenntartható a haladás feltételezése nélkül is.

Az antievolucionista kritika azért vetette el az evolúciós elméletet, mert nem fogadta el azt, hogy az evolúció fogalma a társadalmi haladás fogalmához kötődik. Az evolúció és a haladás fogalmainak elszakításával az antievolucionista kritika akceptálása mellett is lehetőség nyílik az evolúciós elmélet fenntartására. Az evolucionizmus ilyen minimalista, mérsékelten kritikai értelmezése összeférni látszik Mandelbaum és Boudon felfogásával is. A minimalista stratégia kimutatja, hogy az evolúcióelmélet kritikussai tévedtek, amikor a társadalmi evolúció elméletét azonosították a társadalmi fejlődés elméletével. Társadalmi fejlődés valóban nincsen, de társadalmi evolúció létezik, a társadalmak alkalmazkodási folyamataiban érvényesülnek a variáció, a szelekció és a stabilizáció mechanizmusai. A társadalmi evolúció létezik, mert a társadalmi intézményi változások döntően nem a társadalmi szereplők intencióit tükröző konstrukcióként valósulnak meg, hanem a cselekvő egyének tevékenységének nem-szándékolt következményeként mennek végbe.

Az evolúció kettős jelentésének megkülönböztetése alapján azonban lehetséges olyan maximalista evolúciós értelmezés is, amely az antievolucionista kritikával szemben megvédhetőnek tartja az evolúció és a haladás fogalmainak összekapcsolását. A maximalista stratégia elfogadja az evolucionizmus minimalista felfogásának tételeit, de nem áll meg ezen a ponton, hanem a társadalmi evolúció gondolatát továbbra is a fejlődés gondolatához köti. Fenntartja, hogy értelmes és lehetséges a társadalmi evolúciót iránnyal rendelkező folyamatként jellemezni, ugyanakkor az antievolucionista kritikák fényében elveti a társadalmi evolúció és haladás gondolatának korábbi, naiv és leegyszerűsítő változatait. Ezt a megoldást javasolja Sahlins (1997).

A specifikus és az általános evolúció megkülönböztetése alapján az evolúció mindkét jelentése megőrizhető. A haladás fogalmára támaszkodó általános evolúciós séma nem okoz kárt a specifikus evolúció vizsgálatánál akkor, ha külön tartjuk e két vonatkozást.

Majdhogynem nyilvánvalónak tűnik, ha leszögezzük, hogy az evolúció mind biológiai, mind kulturális szférájában egyidejűleg két irányba tart. Egyrészt sokféleséget hoz létre az adaptív módosulásokon keresztül: új formák különülnek el a régiektől. Másrészt az evolúció haladást gerjeszt: fejlettebb formák jönnek létre a fejletlenebbekből, és haladják meg azokat. E két irány közül az első a Specifikus Evolúció, míg a másik az Általános Evolúció. De jegyezzük meg, hogy a specifikus és az általános evolúció nem két különböző konkrét valóság; inkább ugyanannak a totális folyamatnak a különböző oldalai, ami azt is jelenti, hogy két olyan kontextus, amelybe ugyanazokat az evolúciós tényeket és eseményeket lehet belehelyezni. Az élet egy formájában vagy a kultúrában végbement bármiféle változást kétféle nézőpontból szemlélhetünk: vagy az adaptáció távlatában, vagy az általános haladás szemszögéből. A kontextus viszont nagyon fontos: különböző taxonómia szükséges az evolúció e két aspektusának vizsgálatára. A specifikus evolúció vizsgálata, ami a leszármazás vonalaira vonatkozik, a filogenetikus klasszifikációt alkalmazza. Az általános evolúciós megközelítésben a hangsúly magára a haladás jellegére tevődik át, s a formákat fejlődési fokok vagy szintek szerint osztályozzák, tekintet nélkül a filogenezisre (Sahlins 1997: 489).

A fentiek értelmében az evolúció kettős jelentésének megkülönböztetésével nem csupán a specifikus, hanem az általános, a haladást feltételező evolúció elmélete is megvédhető. Az antievolucionizmus túllő a célon akkor, amikor a – döntően korai – evolucionista elméletek kritikájával általában az evolucionizmus fenntarthatatlanságára következtet, s lehetetlennek gondolja a haladás és az evolúció gondolati kapcsolatát. Nézzük még egyszer az érveket, ezúttal az antievolucionista kritika kritikájának szemszögéből.

1. Az antievolucionista kritikusok ideológiai konstrukciónak minősítették és elvetették a társadalmi evolúció elméletét, mert az a történelmi változást valamilyen kiválasztott értékelési kritérium szerint kialakított fejlődési sor logikai konstrukciójába kényszeríti, e logikai konstrukciót rávetíti a társadalmak történelmi változásaira. Egy társadalom átalakulása, változása, kialakulása és megszűnése vagy éppen fennmaradása konkrét történelmi okokra vezethető vissza, mondja a kritika, s a történelmi magyará-

zat nem oldható fel egy társadalomnak az evolúciós fejlődési sorba való beillesztésében.

Az evolúciós fejlődési sor valóban logikai konstrukció. Ez azonban nem teszi értelmetlenné kidolgozását.²³ Az antievolucionista kritika jelentősége abban áll, hogy felhívja a figyelmet az evolúciós sémák történeti alkalmazásának korlátaira, de a kritika túl messzire megy, amikor értelmetlennek és tudománytalannak bélyegzi meg a társadalmi fejlődés logikai szerkezetének feltárására irányuló elméleti törekvést. A társadalmi evolúció elméletének nem lehet célja az egyes társadalmak konkrét történeti átalakulásának magyarázata, a társadalmi evolúció elmélete nem a konkrét társadalmi változások oksági elmélete. Az antievolucionista felfogás kritikusai ellentétébe fordítják a partikuláris-történeti és az univerzális-logikai elemzési szint megkülönböztetése alapján megfogalmazott kritikát: érvelésük szerint a társadalmi változás vizsgálata nem redukálható a történetileg egyedi összefüggések oksági magyarázatára. Az evolúciós megközelítés komplexebb, mint kritikája, mert ez utóbbi tagadja az általános elmélet lehetőségét, míg az előbbi az általános mellett elismeri a különös elemzési szint létezését is.²⁴ Nisbet az evolucionizmust a valóság esszencialista megkettőzése miatt bírálta, s elfogadhatatlannak tartotta a társadalmi változásnak a lényeg szintjéhez kötését. Ezzel azonban csupán megfordította a vitatott tételt, s a társadalmi változást a lényeg szintjétől elszakítva az empirikus jelenségek szintjéhez kötötte. Az evolucionizmus cáfolataként tekintett érv ily módon nem más, mint az evolucionizmussal ellentétes elméleti kiindulópont megfogalmazása, önmagában nem az ellentétes kiindulópont cáfolata, hanem az ellenérveket megalapozó elméleti döntés, amely ugyanúgy előfeltevés választása, mint a rivális elmélet esetében.

A társadalmi változások logikai sorba rendezése azonban azért is problematikus, állítják az evolucionizmus kritikusai, mert a sorba rendezéshez használt általános fogalmakkal nem ragadható meg a történeti változás. A kritika arra hívja fel a figyelmet, hogy történetileg invariáns fogalmakkal nem írható le a történeti változás. Ez az érv két vonatkozást is tartalmaz: (1) a módszertani szkepszist az empirikus sokféleség általános fogalmak útján történő megragadásáról; (2) azt a feltételezést, hogy a társadalmi változás nem hoz létre invariáns, időben állandónak megmaradó mozzanatokot. Hiszen ha a társadalmi változás létrehoz és fenntart időben állandó elemeket, intézményeket, akkor e történelmi invariánsok értelmezhetőek lehetnek invariáns általános fogalmakkal. Az (1) alpontra, amely egy általános ismeretelméleti, tudományfilozófiai probléma alkalmazása az evolúciós problematikára, e dolgozatban nem térek ki. A (2)

23 Ezzel az evolucionizmus mérsékelt kritikusai is egyetértenek. "Ha a társadalmi változás elméleteit ideális konstrukcióknak tekintjük, nem kell többé meglepődnünk és aggódnunk amiatt, hogy bizonyos társadalmi rendszerek ilyen és ilyen elméletet követnek, míg mások – noha látszólag nagyon hasonlóak – nem. Mindez nem azt jelenti, hogy ezek az elméletek haszontalanok, mivel végső fokon alkalmazhatóak bizonyos társadalmi rendszerekre és vezérfonalként használhatóak mások megértésére." (Boudon 1983: 157) "A változás elméletei érdekesek, ha olyan gondolati konstrukcióknak vesszük őket, amelyeknek a valósággal való megfelelése feltételes és csupán a posteriori igazolható." (Boudon 1983: 158)

24 "Az evolúciós perspektívát nem az tünteti ki, hogy elutasítja a történetileg egyedi elismerését és értékelését. Sokkal inkább az, hogy elutasítja a hitet abban, hogy a történetileg egyedi intellektuális jelentősége nagyobb, mint a történetileg általánosé. Az evolucionisták az általánossal való törődést nem az egyedi tagadására használják. A partikularisták azonban valóban arra használják az egyedit, hogy tagadják az általánost, és ez a bökkenő – nem pedig az egyedi létezése és jelentősége *per se* – az evolucionisták számára." (Sanderson 1990: 219)

pontban megfogalmazott feltételezés több vonatkozásban is vitatható. Egyrészt, nem kell feltételeznünk azt, hogy általános fogalmakkal azért nem ragadható meg a történeti változás, mert az előbbiek invariánsak, míg az utóbbi nem. Az általános fogalmak mint ideáltípusok alkalmasak lehetnek történeti folyamatok osztályozására (Boudon 1983: 157). A társadalmi változások evolúciós értelmezése éppen úgy ráutalt invariáns fogalmakra, mint a természeti evolúció elmélete.²⁵ A variáció, szelekció és stabilizáció fogalmai, tehát éppen az evolúciós változás mechanizmusához kötődő fogalmak, ilyen invariánsoknak tekinthetők. Az invariancia azonban nem e fogalmak tartalmára vonatkozik, hanem arra, hogy éppen e kategóriák válnak a társadalmi változás megmaradó értelmezési keretévé. Az egyes fogalmak tartalma természetesen változik: a variabilitás tartalma más és más lehet, a szelekció kritériumai változnak, a stabilizáció tárgya sem marad ugyanaz. A társadalmi evolúció szabályozó elvei, mechanizmusai maguk is alá vannak vetve az evolúciónak.²⁶ A tradicionális és modern társadalom megkülönböztetése éppen azon alapul, hogy a tradicionális társadalomban a társadalmi változások más szabályozó elveket követnek, mint a modern társadalomban. Másrészt, okkal feltételezhetjük, hogy a társadalmi változás létrehoz olyan intézményeket, amelyek a változás tárgyából a változás időben megmaradó társadalmi keretévé válnak.²⁷ A társadalmi fejlődés során kialakulnak olyan társadalmi intézmények, amelyek további kumulatív fejlődés alapjává válnak, és így az időben megőrződnek.²⁸ Ilyen invariánsnak tekinthető többek között a piac, a pénz, a bürokratikus szervezet és a politikai demokrácia intézménye is (Parsons 1967). Az invariancia azonban nem azt jelenti, hogy ezek az intézmények kialakulásuk után nem mennek át további változáson és evolúción, hanem azt, hogy megszűnésük társadalmi visszaesést, devolúciót jelentene. A devolúció azonban nem valószínű, mivel a modern társadalmak teljesítményei éppen ezekhez az intézményekhez kötődnek.

2. A haladás gondolata egy értékelő kritérium választásához kötött, ennek alapján rendezzi az evolúciós elmélet fejlődési sorba a társadalmakat. Az evolúcióelmélet kritikusai szerint az a választott mérce, amelyre a haladás gondolata támaszkodik, csupán önkényes lehet, és nem a történelem immanens mozgásából származik, hanem az elmélet alkotói kívülről kényszerítik rá saját értékeiken alapuló mércéiket a történelemre.

25 Mandelbaum megfogalmazásában a történeti változások megértése invariáns, funkcionális összefüggések történeti alkalmazására épül (Mandelbaum 1971: 120–126).

26 „...az evolúciós folyamatokat irányító elvek maguk is alá vannak vetve az evolúciós változásoknak...” (Lenski 1976: 559).

27 „Evolúciós univerzálénak fogok nevezni minden olyan, a további evolúció számára kellően fontos szervezeti fejlődést, amely nem csupán egyszer jön létre, hanem valószínűsíthető, hogy különböző feltételek között működő különböző rendszerek ‘bukkannak rá’.” (Parsons 1967: 491)

28 „Egy evolúciós univerzálé tehát olyan struktúrák és kapcsolódó folyamatok komplexuma, amelyeknek a kifejlődése úgy megnöveli az élő rendszerek egy adott osztályának hosszú távú alkalmazkodási képességét, hogy csak a komplexumot kifejlesztő rendszerek képesek elérni az általános alkalmazkodási képesség bizonyos magasabb szintjeit.” (Parsons 1967: 493)

A kumulatív fejlődés gondolata azonban nem önkényes feltételezés, hanem a társadalmi változásban ténylegesen testet öltő trend, érvel a neoevolucionista szerző.²⁹ Lenski gondolatmenetéből is kitűnik azonban, hogy a kumulatív fejlődés mércéjéül választott értékfogalmak nagyon különbözőek lehetnek. Az evolúcióelmélet képviselői valóban más és más módon fogalmazták meg, mi az a mérce, amely kijelöli a társadalmi fejlődés irányát, és ennek alapján sorba rendezhetővé teszi a különböző társadalmakat. A társadalmi haladást beteljesítő kumulatív folyamat értelmezhető volt úgy, mint a társadalmi differenciálódás növekedése (Spencer), az egyetemes emberi termelőképesség kibomlása (Marx), a társadalmi rendszerek adaptációs képességének növekedése (Parsons), a társadalmi rendszerek komplexitásának növekedése (Luhmann), a társadalmak energia-hasznosító képességének növekedése (White). E mércék két csoportba különíthetők el: az egyik csoportba azok sorolhatók, amelyek a technológia, a természettel folytatott anyagcsere, a termelés fejlettségét mérik, a másik csoportot azok alkotják, amelyek a társadalmi intézmények fejlettségét mérik. Az első típusú mércék folytonos és mennyiségileg kifejezhető, kumulatív fejlődési sorba illeszthető változásokat regisztrálnak. A második típusú mércék megszakított, mennyiségileg nem kifejezhető kvalitatív változások alapján generálnak fejlődési sort: eltérő intézményi konfigurációkat megtestesítő stádiumokat, társadalmi formákat különítenek el. Ezek alkalmazása önmagában is vitatható, hiszen – amint erre Giddens is rámutatott – a komplexitás vagy differenciálódás fogalmai összetettek, és eltérő módon értelmezhetőek. A mércék két típusa azonban nem független egymástól, ezért a második típus az elsőre visszavezethetőnek tűnik. Ha a haladás mint kumulatív folyamat szubsztantív és mennyiségi módon megragadható fejlődési sort jelent, akkor az a társadalom lesz fejlettebb, amely a termelés, a technológia magasabb fejlettségi szintjét teszi lehetővé sajátos intézményi szerkezete révén. Ily módon a két mérce összekapcsolható. Ez a mérés ugyanakkor nem teszi lehetővé egy soklépcsős stádiumelmélet kialakítását, mivel az első típusú mérce alkalmazása nem egyenes vonalú fejlődést, hanem előrehaladást és visszaesést mutat a különböző társadalmak vonatkozásában. Nincsen lineáris fejlődés a közösségi társadalmaktól az antikvitáson át a feudalizmuson keresztül a kapitalizmusig. Tudjuk például, hogy a feudalizmus gazdasági értelemben visszaesést jelentett az antikvitás által elért szinthez képest. Amit ez a haladás koncepció megenged, az a tradicionális és modern társadalom szembeállítása. A társadalmi haladás a tradicionális társadalmak felbomlását és a modern társadalom kialakulását jelenti. A modern társadalom lesz a fejlődés csúcán, mindkét mérce alapján.

29 Lenski Nisbettel szemben úgy érvel, hogy a neoevolucionizmus állításai „...az emberi népességnek, a települések állandóságának, a társadalmak méretének és komplexitásának, az urbanizációs foknak, a munkamegosztás kiterjedésének, a társadalmi egyenlőtlenségeknek, az energia mobilizálásának, a javak és szolgáltatások termelésének, a felhalmozott gazdagságnak, és mindenek előtt az információnak a növekedéséről szilárdan gyökereznek a történelmi adatokban. Ezek nem a metafora vagy az analógia logikájától függenek, és ezt képzelné a helyzet félreértését jelenti.” (Lenski 1976: 561–562.)

Más szóval, a haladás eszméje a tradicionális-modern társadalom dichotómiáját állítja a középpontba.³⁰ A haladás gondolatának védelme ezért e dichotómia igazolását jelenti. E dichotómia mind a szociológiában, mind a gazdaságtanban, mind a politológiában jelen van. E szövegben azonban csak a makroszociológiai összefüggésekkel foglalkozom.

Az evolucionizmus kritikusi szerint a tradicionális-modern társadalom dichotómiájára épített haladógondolat ideologizál, a modernitás apológiáját adja, nem teszi lehetővé a tradicionális társadalmaknak, fennmaradásuknak vagy felbomlásuknak a megértését, nem tematizálja a modernitásért fizetett ár hatásait, negatív következményeit.

A haladás fogalma valóban érték kötött. De a kumulatív fejlődés mérésére választott érték alkalmazása a történelmi változásra csupán azt jelenti, hogy egy adott mérce egy bizonyos haladási sort eredményez, egy másik mérce ettől eltérő eredményt hoz. Így az értékelés problémája megkettőződik: a mérceként választott értékek alkalmazásának problémája kiegészül a mérceül választott értékek értékelésének problémájával.³¹ Nemcsak az a kérdés tehető fel, vajon használható-e ténylegesen mérésre egy választott érték (mint például a komplexitás fogalma), hanem az a kérdés is megfogalmazható, miért éppen egy adott érték és nem más a haladás kritériuma? A mérceben rejlő értékelési szempontokra rá lehet kérdezni. Lenski joggal utal arra, hogy a kumulatív fejlődés koncepciója nem jelentheti azt, hogy a fejlettebb társadalom minden vonatkozásban felülmúlja a fejletlenebb társadalmat. Egy ilyen felfogás valóban a modernitás apológiáját és a tradicionális társadalmak fejlődésének félreértését eredményezné. Sanderson megfogalmazásában: a társadalmi fejlődés nem az emberi történelem összefoglalása. Sanderson ugyanakkor, Mandelbaumhoz és Boudonhoz hasonlóan, elválasztja egymástól az evolúció és a haladás gondolatát.³²

30 E dichotómia fontosságát olyan antievolucionista szerző is elfogadja, mint Giddens: „Ahelyett, hogy a modern világot az osztálymegosztottsággal jellemezhető társadalmakban létező feltételek jelentőségének további növekedésével jellemeznénk, sokkal megvilágosítóbb erejű úgy tekinteni erre, mint ami cezúrát húz önmaga és azon tradicionális világ közé, amelyet visszavonhatatlanul felemészteni és lerombolni látszik. A modern világ nem a megelőzővel való kontinuitásból, hanem a diszkontinuitásból született. E diszkontinuitás természetének – az első ízben a Nyugaton található és életre hívott ipari kapitalizmus eljövetele által beharangozott világ sajátosságainak – a magyarázatára a szociológiának kell vállalkoznia legjobb tudása szerint.” (Giddens 1984: 239)

31 „A régebbi evolucionizmust átható tendencia volt az, hogy haladást látott majdnem minden fronton, a technológiától a morálig. Az emberi életet úgy tekintette, mint ami majdnem minden lehetséges módon jobbá válik. A mostani evolucionisták nem osztják ezt az optimizmust. A ‘haladás’ fogalmát azért használják, hogy felhívják a figyelmet meghatározott iránnyal bíró trendekre... Azt hiszem, hogy az evolucionisták a szocio-kulturális evolúciót egyre inkább a szimbolikusan kódolt információ készletének és az ebből adódó következményeknek a növekedéseként határozzák meg. Ez a definíció nem épít magába az erkölcsi haladásra vagy az embernek bármilyen más formában megvalósuló megjavulására vonatkozó előfeltevéseket: ezek empirikus kérdések maradnak.” (Lenski 1976: 561)

32 „Ha az irányultság fogalmát úgy értelmezzük, mint ami valamiféle egységes uralkodó trendre utal, amely önmagában összegzi az emberi történelem egészét, akkor ez a fogalom azonnal elveszíti használhatóságát. Maga Lenski megkísérli, hogy azonosítson egy ilyen trendet, amelyet az emberek rendelkezésére álló információ készletének növekedéseként jellemez. Parsons a növekedő differenciálódásban találja meg az egységes uralkodó trendet. De egy ilyen trend fogalma túlságosan is általános, túl absztrakttá ahhoz, hogy igazán értékes lehetne. Az irányultság fogalmának használata során óvakodnunk kell a leegyszerűsítő unilinearizmus tendenciájától. Ez nagyon is valóságos tendencia, a klasszikus evolucionisták bizonyosan ennek hatása alatt álltak, és olyan modern evolucionisták, mint White, Lenski és (különösképpen) Parsons is hajlottak erre. Sokszor elmondták már, de érdemes megismételni, hogy állandóan készen kell álljunk az általános és specifikus, vagy Harris terminológiájában a párhuzamos, konvergens és divergens evolúció megkülönböztetésére.” (Sanderson 1990: 217–218)

...induljunk ki abból a feltételezésből, hogy az evolúciós események alkalmazkodások (adaptations), de egyúttal ismerjük el, hogy ezek az alkalmazkodások nem feltétlenül vezetnek az alkalmazkodás eredményében (adaptedness) beálló bármilyen abszolút javuláshoz (és valójában együtt járhatnak az alkalmazkodás abszolút összeredményének csökkenésével); ez a feltételezés ezért lemond az evolúciós átalakulásnak a társadalmi haladásal való azonosításáról;.. (Sanderson 1990: 224).

Sanderson azért áldozza fel az evolucionizmus védelmének oltárán a haladás fogalmát, mert azonosítja azt az unilineáris és átfogó fejlődés gondolatával. E kritika fényében a kumulatív fejlődés eszméje csak akkor védhető meg, ha a társadalmi fejlődés fogalmát nem valamennyi társadalmi szféra fejlődéseként értelmezzük, hanem a fejlődési kritérium által tematizált összefüggésekre korlátozzuk. A haladás evolucionista felfogásának integrálnia kell a haladás áraként jelentkező problémák tárgyalását is. Ilyen értelmezést enged meg Habermas társadalomelmélete. A rendszer és életvilág fogalmi megkülönböztetése alapján a modernitáshoz vezető társadalmi evolúció értelmezhető úgy, mint a rendszer és életvilág szétválása, a rendszerek kialakulása és az életvilág racionalizálódása. Ebben az elméleti keretben tematizálható a haladásért fizetett ár, ami az életvilág kolonizációjában érhető tetten (Habermas 1982).

A tradicionális és modern társadalom dichotómiájához kötődő haladás fogalom elfogadja azt, hogy a makrotársadalmi fejlődésnek iránya van, de ennek az iránynak a kijelölése nem jelenti az unilineáris történelemszemlélet elfogadását, hiszen a kezdő és végpontot számos történelmi pálya kötheti össze, s nem kell azt sem feltételezni, hogy a kezdőpontból kiinduló fejlődés eljut a végpontba. Ez az evolucionizmus tehát nem stádiumelmélet, összeegyeztethető a stádiumelméletet ért kritikákkal.

A társadalmi fejlődést és az egyéni életciklust egymásra vetítő metafora azért félrevezető, érvelnek az antievolucionisták, mert a társadalmi változást egy elméletileg előzetesen feltételezett lényeg kibomlásának történeti folyamatoként értelmezi, s ezzel teleológiát erőltet kívülről a történeti folyamatok elemzésére. Ez az érv rávilágít arra, hogy fontos megkülönböztetni az evolúciós elmélet különböző szintjeit. Mandelbaum joggal jegyezte meg, hogy a haladás mérésére szolgáló mércék mögött az emberi természetre vonatkozó előfeltevések húzódnak meg: ezek az előfeltevések határozzák meg azt, mi is a történelemben kibomló lényeg. Marx például az egyetemes termelőképességet, az ember nembeliségét tette meg az emberi természet meghatározó sajátosságának, s ezért a történelmet e nembeli lényeg kibomlásaként értelmezte. Ezzel a haladást egy szubsztantív kritériumhoz kötötte. Giddens helyesen mutat rá arra, hogy a haladás szubsztantív kritériumainak alkalmazása nem adja meg a társadalmi változás mechanizmusait (Giddens 1984: 232). A szubsztantív és intézményi kritériumok összekapcsolása azonban már igen: a társadalmak eltérő gazdasági fejlettsége, és még inkább, a gazdasági fejlődés képességének eltérései a különböző társadalmakban az intézményi összetevők különbségeire vezethetők vissza, és a különböző intézményi konfigurációk kialakulása, felbomlása, továbbélése, azaz történelmi szelekciója, a társadalmi evolúció mechanizmusainak működését mutatja.

A szubsztantív és intézményi vonatkozások kettőssége egyúttal az elmélet két szintjét is kijelöli. Az evolúciónak mint valamilyen belső potencia kibomlásának az értelmezése az emberi természet (lényeg) fogalmi szintjéhez kötött. Ezen a szinten az

evolúció egy szubsztantív vonatkozásnak a történelmi-intézményi összefüggésektől elvonatkoztatott általánossága. Ez a kibomlás tehát önmagában csupán az absztrakt idő fogalmát feltételezi, nem konkrét történelmi folyamat. A történelmi fejlődési pályák és ezek különbözősége nem az emberi természet, hanem a társadalmak elemzési szintjéhez kapcsolódik. Az emberi természet megvalósulása, történelmi kibomlása a különböző társadalmak konkrét történelmi fejlődésén keresztül tör utat magának. Az egyes társadalmak különböző intézményi szerkezete lehetővé teszi vagy éppen megakadályozza az emberi természet belső potenciáinak kibomlását, megvalósulását. Más szóval, az egyes társadalmak nem az emberi természet kibomlásának általános képességével rendelkeznek, az egyes társadalmak fejlődési pályáit saját intézményi szerkezetük és környezetük kölcsönhatása határozza meg, nem az emberi természet. Az egyes társadalmak nem azért képesek az emberi természet belső potenciáinak megvalósítására, mert külső környezeti feltételek ezt lehetővé teszik, és nem azért nem képesek erre, mert a külső feltételek ezt megakadályozzák. Önmagában tehát az emberi természet (lényeg) kibomlásának fogalma nem ír elő konkrét történelmi fejlődési irányt, s az egyes társadalmak konkrét fejlődési pályája nem feltétlenül, nem általában, hanem csak bizonyos feltételek mellett valósítja meg a kibomlás folyamatát. A konkrét történelmi és az evolúciós megközelítés tehát nem azonos, csupán részlegesen fedi át egymást: van közös halmazuk. Ebből következően az evolúciós elmélet összhangba hozható Mandelbaum (1971: 267) kritikájával: valóban nem állíthatjuk, de nem is kell állítanunk azt, hogy minden társadalom részese a haladás folyamatának. Ez összeeseng az evolúció kettős jelentésének megkülönböztetésével is: az emberi természet kibomlásának fogalma az általános evolúció, megvalósulásának vagy meg nem valósulásának kérdése pedig a specifikus evolúció kérdéskörébe tartozik.³³ Az általános evolúció elmélete adja meg a haladás mérésének kritériumait, a specifikus evolúció elmélete mutatja meg a társadalmi evolúció mechanizmusainak működését. A haladás, az időben kibomló kumulatív fejlődés és történelmi irányultság gondolatáról leválasztható a teleologikus szemlélet.³⁴ A kumulatív fejlődés feltételezése iránnyal ruház-

33 Lenski Nisbet evolúcióelméleti kritikáját éppen annak alapján marasztalta el, hogy Nisbet nem volt képes különbséget tenni az általános és a speciális evolúció között. „Olyan állítások, amelyek értelmetlenek akkor, ha az utóbbi valamilyen vonatkozására alkalmazzuk, teljességgel érvényesek lehetnek az általános evolúció szintjén. Nem minden társadalom növekedett méreteiben és komplexitásában, az urbanizáció, a munkamegosztás és az összes többi mutató vonatkozásában. Egyesek egészen napjainkig vadászok és gyűjtögetők, vagy földművelők maradtak. Egyesek még a korábban elért szintről is visszastektek.” (Lenski 1976: 562) „A speciális evolúció az egyes társadalmakra, vagy az egymással kapcsolatban álló társadalmak csoportjára, az általános evolúció az emberi társadalmak totalitására vonatkozik. A speciális evolúció esettanulmányokkal, az általános evolúció gyakorisági eloszlásokkal foglalkozik. Az általános evolúció szintjéhez tartozó gyakorisági eloszlásokra vonatkozó állítás nem cáfolható a specifikus evolúcióval foglalkozó egy-egy esettanulmányra, vagy akár számos esettanulmányra való hivatkozással. Az általános evolúcióra vonatkozó állítás csak úgy cáfolható, ha megmutatjuk, hogy a gyakorisági eloszlás tulajdonságai nem felelnek meg a feltételezett sémának. Ily módon annak az elméletnek a megcáfolásához, amely a hosszú távú irányultság meglétét állítja az olyan jelenségekben, mint a népesség nagysága, a technológia szintje, vagy a társadalmi rendszerek komplexitása, a kritikusoknak meg kell mutatniuk, hogy globális szinten nincsen ilyen a központi tendenciákkal vagy a gyakorisági eloszlások felső határával kapcsolatos trend. Ez természetesen nem lehetséges, mert ma már hegyekben állnak azok a bizonyítékok, amelyek alátámasztják e hipotéziseket.” (Lenski 1976: 551–552)

34 Sanderson nem így gondolja: „...tartózkodjunk bármiféle fejlődésméleti magyarázó elvtől, így például ne magyarázzuk a világtörténelem iránnyal rendelkező trendjeit úgy, mint egy előre meghatározott séma valamiféle kibomlását a kezdetektől a befejezésig; a jó evolúciós elmélet ellenzi a fejlődésméletet és a teleológiát...” (Sanderson 1990: 222)

za fel a történeti folyamatokat, de nem céllal: ha teleológiát tulajdonítunk a társadalmi változás folyamatának, akkor céltételező alanyt is tulajdonítanunk kellene. A kumulatív fejlődés feltételezése azonban nem igényli a céltételező alany feltételezését.

Ha az evolúciós elmélet a kumulatív fejlődés gondolata alapján fenntartja a kibomlás fogalmát, akkor a társadalmi változást kénytelen endogén folyamatként értelmezni, a társadalmak változását belső tényezőkre visszavezetni, érvelnek az antievolucionisták. A neoevolucionizmus képviselői szerint azonban a társadalmi változás evolucionista felfogása nem teszi szükségessé a társadalmi változások egyoldalúan endogén magyarázatát.³⁵ Sanderson ugyanakkor tagadja az evolúciós megközelítés és az endogén történelem-magyarázat közötti belső kapcsolatot.³⁶ Ezt azért teheti meg, mert elveti a kibomlás metaforáját. A Lenski által is képviselt álláspont a fejlődés endogén és exogén vonatkozásainak összekapcsolásáról azonban akkor is védhető marad, ha megőrizzük az emberi természet kibomlásának fogalmát. Az evolúciós elmélet két szintjének megkülönböztetése alapján a kibomlás mint endogén folyamat az evolúciós változás szubsztantív tartalmára vonatkozik csupán, és nem foglalja magában az evolúciós mechanizmusokat. E mechanizmusok az elmélet másik szintjén kerülhetnek tárgyalásra, s már igénylik az endogén és exogén tényezők megkülönböztetését, és mindkét tényezőtípus felhasználását a változás magyarázatában. Olyan külső összefüggések, mint például a társadalmak egymásra hatása utánzás, verseny vagy háború formájában az evolúciós szelekció fontos magyarázó tényezőivé válnak.³⁷

3. Az evolúcióelmélet kritikusai szerint elfogadhatatlan a társadalmi változások szükségszerűségének feltételezése. Ez a kritika jogos, unilineáris és szükségszerűséget hordozó fejlődés valóban nincsen. De a neoevolucionizmus szerint a haladás gondolata nem azonos a szükségszerű fejlődés gondolatával, ez utóbbi elvetése összefér az előbbi fenntartásával.³⁸

4. Az evolucionizmus kritikája szerint a haladás gondolat feltételezi egy imaginárius alany létezését: a haladás egy általános alanyra vonatkoztatott. Ilyen alanya a történelemnek azonban nincsen, nem a társadalmak, a civilizációk, vagy az emberiség a történelem alanya, hanem az egyes egyének. Valóban helytelen a társadalmi fejlődést egy általános alany cselekvéséhez kötni. A haladás gondolata azonban összeegyeztethető az egyéni cselekvők feltételezésének gondolatával. A haladás mint társadalmi változás az egyéni cselekedetek eredője. Az egyének cselekvéseinek nyomán kialakuló emergens

35 „Az az állítás azonban, hogy egy adott időben meglévő változónak vagy rendszernek a jellemzői következményeket idéznek elő e jellemzőkben egy későbbi időben, nem azt jelenti, hogy tagadnunk kellene a külső erők hatását. Ez lényegében nem a 'vagy-vagy', hanem az 'is-is' esete.” (Lenski 1976: 555)
 „...nem kell választanunk a kizárólagosan belső és a kizárólagosan külső hatások elmélete között. Van középút.” (Lenski 1976: 556)

36 „Az az állítás tehát, hogy az evolúciós elméletek azért tévesek, mert endogén elméletek, nem állja ki az alapos vizsgálat próbáját. Nincsen belső kapcsolat az evolúciós és az endogén perspektíva között.” (Sanderson 1990: 211)

37 „...tartózkodjunk az evolúciós események 'helyzetével' kapcsolatos bármiféle szigorú endogenizmustól; a szociokulturális evolúció nem csupán a társadalmakon belül, hanem a társadalmak egész hálózatain, vagy 'világrendszerain' belül történik, és gyakran lehetetlen az evolúciót egy társadalmon belül értelmeznünk, anélkül, hogy e társadalmat behelyezzünk egy nagyobb, világrendszerbeli kontextusba...” (Sanderson 1990: 224)

38 „Az evolucionizmus tizenkilencedik és huszadik századbeli formái közötti egyik lényeges különbség a determinisztikustól a valószínűségi megfogalmazások felé történő elmozdulás.” (Lenski 1976: 557)

társadalmi tulajdonságok állíthatók kumulatív fejlődési sorba. Ha elfogadjuk, hogy az egyéni cselekvők létrehozhatnak ilyen rajtuk túlnyúló társadalmi összefüggéseket és tulajdonságokat, akkor a társadalmi fejlődést az egyes társadalmak tulajdonságaira vonatkoztatva vizsgálhatjuk, anélkül, hogy cselekvő alannyá változtatnánk őket. A társadalmi változás alanya nem esik egybe a társadalmi cselekvés alanyával: az előbbi lehet a társadalom, az utóbbi lehet az egyén. Mindez nem jelenti azt, hogy a módszertani individualizmus és holizmus közötti vitában az első álláspontra kellene helyezkedni.³⁹

Az evolúciós elmélet képes lehet e két felfogás integrálására, és arra, hogy a társadalmi változásokat a tudatos egyéni tevékenységek nem szándékolt következményeként mutassa be.⁴⁰

5. Az adaptáció fogalma tautologikus, nem ad mikroszintű megalapozást és oksági magyarázatot a társadalmi intézmények kialakulására, ezért elvetendő, érvelt Giddens. Giddensnek igaza van abban, hogy a társadalmak sikeres vagy sikertelen adaptációja a környezethez maga is magyarázatra szorul, az adaptáció tehát funkcionális összefüggés, és nem a társadalmi intézmények változásának oksági magyarázata. A társadalmi intézmények funkciójából valóban nem vezethető le kialakulásuk. Ugyanakkor az adaptáció mint a társadalmak és környezetük közötti funkcionális összefüggés olyan kimenetel, társadalmi teljesítmény, amely nem csupán magyarázatra szorul, hanem egyúttal artikulálja a magyarázat fogalmait. A különböző társadalmak összehasonlítása teljesítményeik összemérését jelenti, s ez a mérés ráutalt a társadalom és környezete viszonyának fogalmaira. A környezet nem csupán a természeti környezetet, hanem a társadalmi környezetet is magában foglalja, hiszen egy társadalom számára a másik társadalom is környezet. A társadalmak alkalmazkodása nem csupán a természettel folytatott anyagcserét, hanem a más társadalmakkal szembeni túlélést is magában foglalja. Giddens szerint ezzel az adaptáció fogalma olyan általánossá válik, hogy elveszíti magyarázó erejét. De az így értelmezett adaptáció nem magyarázó elv, hanem olyan funkcionális összefüggés, amely kijelöli az őt magyarázó oksági összefüggések kereteit.⁴¹ Igaz az is, hogy a társadalmi adaptáció fogalma nem tartalmazza az egyéni cselekvések általánosított motivációját. De ha funkcionális összefüggésnek tekintjük,

39 Sanderson az evolúciós elmélet védelmében a módszertani individualizmus álláspontjára helyezkedik, s erről az állásponttól bírálja a funkcionista rendszerelméletet. „Parsons és Leslie White evolúciós elméletei az evolucionizmus legszélsőségesebben objektivista formáinak tekinthetők. Az egész parsonsi társadalomelmélet azon a szörnyűségesen eldologiasító társadalmi rendszeren alapul, amelyben az egyes cselekvők pusztán a rendszer tulajdonságainak 'hordozói'. A társadalmi életnek ez az eldologiasított szemlélete természetesen áthatja evolucionizmusát. A társadalmak azok, amelyek differenciálódnak, alkalmazkodnak, és amelyeknek önazonosságuk van. Ha volt valaha szélsőségesen objektivista evolucionizmus, akkor az a parsonsi evolucionizmus volt.” (Sanderson 1990: 213) „...az egyént és nem valamilyen absztrakt társadalmi rendszert tegyük meg az alkalmazkodás egységévé, és ily módon feltételezzük azt, hogy az evolúciós események valamilyen módon a különös feltételek között cselekvő egyének költség-haszon kalkulációiban gyökereznek;...” (Sanderson 1990: 224.)

40 „...tekintsük az evolúciós eseményeket az emberi cselekvés termékének, de egyúttal felismerve azt, hogy sok minden, ami ezekben az eseményekben történik, különbözik az emberi szándékoktól, vagy éppen ellentétes azokkal; más szóval, a jó evolúciós elmélet komolyan veszi Giddens elképzelését a társadalmi élet szerkezetének dualitásáról;...” (Sanderson 1990: 224)

41 Sanderson is úgy érvel Giddens ellenében, hogy az adaptáció értelmes fogalom. Ugyanakkor, szemben a fentiekkel, az adaptációt éppen annyiban tartja értelmes fogalomnak, amennyiben elválasztjuk azt a funkcionista magyarázatoktól. Sanderson e törekvése a módszertani individualizmushoz való kapcsolódásból érthető meg. „Az alkalmazkodás az egyénekhez, és nem pedig bármilyen, az egyéneknél magasabb társadalmi egységhez tartozó folyamat.” (Sanderson 1990: 188)

akkor erre nincs is szükség: az egyéni motivációk mikro-összefüggései nem a funkcionális, hanem az ettől különböző oksági magyarázat részelemei. Az adaptáció fogalma ily módon nem válik feleslegessé és üressé, noha természetesen nem veheti kizárólagos módon magára az evolúciós folyamatok magyarázatának terhét: az adaptáció fogalma az evolúciós mechanizmusok egyik és nem egyetlen eleme.

6. Az összehasonlító módszer alkalmazása körkörös érveléshez vezet, állítják az evolúciós elmélet kritikusai. A módszer valóban nem tekinthető az evolúciós elméletet bizonyító eszköznek, de feladata nem is ez, hanem az, hogy segítse a specifikus evolúciós folyamatainak megértését, a társadalmak osztályozását, a hiányzó empirikus anyag rekonstruálását. A módszerrel lehet élni, és lehet visszaélni, ez nem indokolja elvetését (Sanderson 1990: 212).

Konklúzió

Az antievolucionizmus a korábbi evolucionista gondolkodásmód számos gyengéjét felfedte, de kritikájában túl messzire ment. A kritika legfőbb célpontja a haladás eszméje volt. Az antievolucionizmus arra törekedett, hogy igazolja a társadalmi változás és a kumulatív fejlődés fogalmainak szétválasztását. Ezt a kritikát nem találtam meggyőzőnek. E dolgozat érvelése szerint az antievolucionista kritikát komolyan kell venni, de az általános és speciális evolúció fogalmi megkülönböztetése alapján az antievolucionista kritika ismeretében is megőrizhető az evolucionizmusnak a kumulatív fejlődés gondolatához való ragaszkodása. Az állítások és ellenállítások összefoglalását az *1. táblázat* tartalmazza.

Az evolúcióelméleti paradigma jellegzetes vonása (1) a kumulatív fejlődési folyamat feltételezése: a társadalmi változásnak van iránya; (2) a kumulatív fejlődési folyamat visszavezetése társadalmi mechanizmusok működésére; (3) a társadalmi változásoknak tudatos egyéni cselekedetek nem szándékolt következményeként való értelmezése. Az antievolucionista felfogás elfogadja a (3) pontot, de elveti az (1) és (2) pontot: a társadalmi változások vizsgálata nem igényli a kumulatív fejlődés koncepcióját. E felfogás ellentétéként az általános és specifikus evolúció fogalmi megkülönböztetésére épülő evolúciós elmélet számára e három vonatkozás *nem független* egymástól: a kumulatív fejlődés a társadalmi intézmények történelmi szelekciójának eredménye. Olyan eredmény, amely a cselekvő egyének háta mögött, cselekedeteik nem szándékolt következményeként tör utat magának.

1. táblázat**Antievolucionizmus versus evolucionizmus**

Antievolucionizmus	Az antievolucionizmus kritikája
A társadalmi evolúció elmélete olyan logikai konstrukció, amely nem magyarázza a társadalmak történeti változásait és a stádiumelmélet Prokrusztész ágyába kényszeríti a társadalmi változások magyarázatát	Az evolúciós elmélet valóban logikai konstrukció, de célja nem a társadalmak konkrét történeti változásainak magyarázata, hanem az e változások mögött meghúzódó kumulatív folyamatok feltárása. Az evolúciós elmélet nem stádiumelmélet
Az a választott mérce, amelyre a haladás gondolata támaszkodik, csupán önkényes lehet, s nem a történelem immanens mozgásából származik, hanem az elmélet alkotói kívülről kényszerítik rá saját értékeiken alapuló mércéiket a történelemre	Ha van kumulatív fejlődés a történelemben, akkor ennek mércéje nem lehet önkényes. Az egyes mércékre rá lehet kérdezni. A kumulatív fejlődés gondolata megengedi azt, hogy a társadalmi változás nem minden elemében kumulatív
A tradicionális és modern társadalmat szembeállító társadalmi evolúció elmélete a nyugati társadalmak apológiáját szolgáló ideológiai konstrukció	A tradicionális és modern társadalmak szembeállítása valóságos történeti összefüggésen alapul. A haladás evolucionista felfogásának ugyanakkor integrálnia kell a haladás áráként jelentkező problémák tárgyalását is. Az apológia így elkerülhető
A haladás eszméjére épülő társadalmi evolúció elmélete teleologikus, endogén, unilineáris és szükségszerű fejlődést tételez fel, ezért tudománytalan	A haladás gondolata elválasztható a teleologikus, unilineáris és szükségszerű fejlődés gondolatától. Az evolucionista elmélet az endogén és exogén tényezők együttes hatását vizsgálja
A haladás eszméje feltételezi egy imaginárius alany létezését	A haladás eszméje nem feltételez egy általános cselekvőt. A cselekvő egyének létrehozhatnak rajtuk túlnyúló társadalmi összefüggéseket és emergens társadalmi tulajdonságokat
A társadalmi evolúció elmélete nem adja meg az evolúció mechanizmusát. Az adaptáció fogalma nem alkalmas erre, mert olyan a funkcionális összefüggésekhez kötődő tautologikus és üres fogalom, amely maga is magyarázatra szorul	Az adaptáció fogalma, ha az intézmények adaptációjára vonatkoztatjuk, éppen mint nem az egyéni cselekvések mikro-összefüggéseire, hanem a fogalom lehet az evolúciós mechanizmusok egyik eleme
Az összehasonlító módszer nem bizonyítja az evolúciós elméletet, mert alkalmazása körkörös érveléshez vezet	Az összehasonlító módszer korlátai ellenére segíti a specifikus evolúció elméletét

Irodalom

- Boudon, R. (1983): Why Theories of Social Change Fail: Some Methodological Thoughts. *Public Opinion Quarterly*, 47(2): 143–160.
- Giddens, A. (1984): *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1981): *A Contemporary Critique of Historical Materialism. Power, property and the state*. Vol. 1, London: Macmillan and Basingstoke.
- Habermas, J. (1982): *Theorie des kommunikativen Handelns*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.

- Lenski, G. (1976): History and Social Change. *American Journal of Sociology*, 82 (3): 548–564.
- Mandelbaum, M. (1971): *History, Man, & Reason. A Study in Nineteenth Century Thought*. Baltimore and London: The John Hopkins University Press.
- Nisbet, R.A. (1969): *Social Change and History. Aspects of the Western Theory of Development*. New York Oxford University Press.
- Parsons, T. (1967): Evolutionary Universals in Society. In Parsons, T.: *Sociological Theory and Modern Society*. New York: The Free Press, 490–520.
- Sahlins, M.D. (1997): Specifikus és általános evolúció. In Bohannon, P.–Glazer, M. szerk.: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Budapest: Panem-McGraw-Hill, 488–514.
- Sanderson, S.K. (1990): *Social Evolutionism. A Critical History*. Cambridge and Oxford: Basil Blackwell.
- Sárány M.–Somlai P. (2003): A haladástól a kontingenciáig. Vázlat a szocio-kulturális evolúció változó elméleteiről. *Szociológiai Szemle*, 3: 3–26.

Vicsek Lilla Mária

BIZONYTALANSÁGÉRZET ÉS MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐI A MAI MAGYARORSZÁGON

*Egy kérdőíves felmérés eredményei**

BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: lilla.vicsek@bkae.hu

Bevezetés

A rendszerváltás utáni években a bizonytalansággal kapcsolatos kifejezések divatfogalommá váltak Magyarországon. A nyilvános diskurzusokban, a médiában virágkorukat élték, élük a bizonytalansághoz kötődő fogalmak. A tudomány területén is megjelentek elméletek a témakörhöz kapcsolódóan Magyarországon. Ezek többek között a rendszerváltásra, az államszocialista múltra és egyéb magyar történelmi sajátosságokra vezették vissza a bizonytalanságot. Egyidejűleg a nyugati szociológiában is feltűntek teóriák, amelyek az úgynevezett késő-modern társadalmak bizonytalanságait hangsúlyozzák. Nemcsak makroszinten, hanem mikroszinten is megfogalmazódtak elméletek a bizonytalansággal, illetve a hozzá hasonló jelenségekkel kapcsolatban.

Ebben a tanulmányban a bizonytalanságot és annak meghatározó tényezőit vizsgálom.

A tanulmányban az úgynevezett belső bizonytalanságra koncentrálok: a bizonytalanságot nem, mint a külső világ jellemzőjét tekintem, hanem az emberek percepciója, érzései felől közelítem meg. Azonfelül a jövő előreláthatóságával kapcsolatos bizonytalanságot vizsgálom, és nem pedig a szándékok, értékek határozottsága, egyértelműsége tekintetében vett bizonytalanságot. Az előreláthatósághoz kapcsolódó bizonytalanság esetén az egyén úgy értékeli, hogy nem lehet előre látni, hogy mi fog bekövetkezni a jövőben. A bizonytalanság második értelmében azt a helyzetet jelenti, amikor az egyén nem tudja egyértelműen és határozottan eldönteni, hogy mit szeretne, és mit hogyan értékeljen.

Fogalmi keretemben a bizonytalanság két dimenzióját különböztetem meg: a bizonyossághiányt és a biztonsághiányt. *Bizonyossághiánynak nevezem azt a helyzetet, amikor az emberek úgy értékelik, hogy nem lehet előre látni, mi fog bekövetkezni a jövőben.* Nincs bizonyosság azzal kapcsolatban, hogy mi lesz a jövőben, a jövőt kiszámíthatatlannak tartják. *Biztonsághiánynak tekintem azt a helyzetet, amikor egy negatív érzelmi állapot áll fenn amiatt a percepció miatt, hogy nem lehet biztosan tudni mi fog*

* Az alábbi tanulmány a szerző Ph.D. értekezésén alapul. A disszertáció kvantitatív és kvalitatív vizsgálati közül jelen cikkben a kérdőíves felmérés eredményeit tárgyalom. A kvalitatív eredményekért lásd Vicsek (2004). Itt szeretném kifejezni köszönetemet témavezetőmnek, Lengyel Györgynek, a sok segítségért, amit számomra tanulmányaim és a disszertáció megírása során nyújtott. További köszönet illeti Michalis Lianost, Gyenei Mártát, Szántó Zoltánt, Tardos Róbertet, Kuczi Tibort, Hrubos Ildikót, Bartus Tamást, Juhász Pált és a *Szociológiai Szemle* névtelen lektorát jelen írás korábbi változataihoz fűzött megjegyzéseikért.

bekövetkezni a jövőben és így nem garantált, hogy a jövőben nem negatívan értékelt állapot valósul majd meg.

A bizonytalanságot egy olyan szubjektív tényezőként határozom meg, amelyről, ha *a priori* nyilatkozunk, akkor értelmetlen objektivitásról beszélni, hiszen olyan állapotra vonatkozik, amely még nem történt meg, és így csak szubjektív megítélés tárgyát képezheti. A pszichológiában gyakran foglalkoznak a szorongás olyan súlyos eseteivel, amikor az már megbetegedésnek tekinthető és akár testi tünetekben is jelentkezik, illetve a szorongás pszichológus által „indokolatlannak” ítélt. A tanulmány középontjában nem ezek a súlyos, patológikus, neurotikus szorongások állnak, hanem az olyan hétköznapi szorongások, félelmek is beletartoznak vizsgálatom érdeklődési körébe, amelyeket akár mentálisan egészséges emberek is átélhetnek.

A tanulmányban a bizonytalanság leíró jellemzése mellett, három makro- és öt mikroelméleti magyarázatot vizsgálok meg abból a szempontból, hogy azok mennyiben magyarázzák meg a Magyarországon tapasztalható bizonytalanság két dimenziójának mértékét és a bizonytalanság fókuszát (azokat a területeket, amelyre a bizonytalanság összpontosul). Sok versengő elméletet tanulmányozok, mivel egy új empirikus területről van szó, és még senki sem hasonlította össze ezeket a különféle elméleteket, hogy melyik teljesíti a legjobban. Az írásom további újdonsága abban rejlik, hogy több elméletet nem operacionalizáltak, és nem elemeztek még egyáltalán reprezentatív mintán. Illetve néhányukat nem pontosan a bizonytalanságra vonatkozóan, hanem hozzá közeli jelenségekkel (például aggodás, neurotikus szorongás, súlyos lelki bánat, alacsony szubjektív jólét, veszélypercepció, stb.) kapcsolatban fogalmaztak meg és vizsgáltak. Így érdemes kiderítenünk, hogy ezek az elméletek relevánsak-e a bizonytalansággal kapcsolatban is. Néhány elméletet leginkább a kilencvenes évek első felének helyzetére fogalmaztak meg, kérdés, hogy ezek mindmáig érvényesek-e. Az elméleteket különböző diszciplínákban, illetve különböző paradigmákon belül fogalmazták meg, és ha egyáltalán vizsgálták őket empirikusan, akkor is eltérő módszereket használtak. Az eddigi munkák együttesen nem tárgyalják ezeket a különböző megközelítéseket. A tanulmányban az elméleteket egységes keretbe helyezem el és egységes empirikus keretben vizsgálom.

Az elméletek kiválasztási szempontja az volt, hogy releváns szerepet töltsenek be a bizonytalansággal foglalkozó irodalomban. Illetve, amennyiben az elmélet nem pontosan a bizonytalansággal, hanem pusztán csak azzal közeli jelenséggel kapcsolatos, akkor ne csak egy, hanem több bizonytalansághoz közeli jelenségre vonatkozóan jelenjen meg az elmélet és mindegyik területen töltsön be releváns szerepet.

Míg a bizonytalanság témakörében sok elméleti írás születik a szociológián belül, viszonylag kicsi a témával foglalkozó empirikus kutatások száma (Wilkinson 1999). Különösen kevés empirikus kutatás foglalkozott behatóbban Magyarországon a tanulmány témájához kapcsolódó kérdésekkel. Ilyen szempontból tehát jelen kutatás hiánypótló.

A makro-hipotézisek során Magyarország egész társadalmának bizonytalanságkonstellációjára vonatkozóan fogalmazok meg feltevéseket, három másik országgal (Nagy Britannia, Franciaország, Görögország) összehasonlítva. A mikro-hipotézisek Magyarországon belül egyének bizonytalanságkonstellációjára vonatkoznak, más hazai egyénekkel összevetve. A makro-magyarázatok esetében tehát az egyes társadalmak közötti hasonlóságokra, különbségekre vagyunk kíváncsiak, míg a mikro-magyarázatokban a magyar társadalmon belüli eltéréseket kívánjuk megvilágítani.

A bizonytalanság témakörével az *Uncertainty and Insecurity in Europe* elnevezésű kutatási projekt kutatási munkatársaként kerültem kapcsolatba.¹ A projekt makro-megközelítésű elméleti háttérrel rendelkezett, elméleti alapját az úgynevezett késő-modern elméletek egy speciális, jelenleg is kidolgozás alatt lévő változata jelentette, amely az intézményi szféra dominanciáját hangsúlyozza. A késő-modern elméletek azt állítják, hogy az egyszerű/korai modernitás periódusa után a késő-modernitás periódusa következik, amelynek meghatározott strukturális és kulturális jellemzői vannak. Ezek közé tartozik a félelmek és a veszélyek központi szerepe. Ezeknek az elméleteknek gyakran van egyfajta evolucionista jellegük, hajlamosak a késő-modern társadalmakat, mint az egyetlen lehetséges fejlődési út legmagasabb fokán álló társadalmakat felfogni, és azt feltételezni, hogy a nyugati országokhoz képest a többi le van maradva. A tanulmányban nem ilyen felfogásból indulok ki, a modernitásnak különböző útjait feltételezem. A tanulmányban érdemesnek láttam nagymértékben kitágítani az elméleti háttért: egyrészt magukon a késő-modern elméleteken belül nemcsak azzal a változattal foglalkozom, amit az európai kutatás során vizsgáltunk, másrészt nemcsak a késő-modern elméleteket vizsgálom, hanem más elméleteket is. A kiválasztott elméletek között nemcsak makro-megközelítésű, hanem mikroszemléletű elméletek is vannak. A makroelméletek között tárgyalom a bizonytalansághoz közeli jelenségeket egyes országok homogén jellemzőjeként feltüntetett elméleteket, illetve azokat az elképzeléseket, amelyek Magyarország történeti sajátosságaira vezetnek vissza negatív affektív és kognitív jelenségeket. A mikro-elméleteknél azokat az elgondolásokat mutatom be, amelyek a gazdasági és kulturális erőforrások, az anomia, az elidegenedés, a bizalomhiány, a rendszerváltás szelektív következményei és megítélése, és bizonyos érték-, hitrendszer, – ún. kulturális torzítások – hatásával foglalkoznak a bizonytalansághoz közeli jelenségekre vonatkozólag. Úgy éreztem, érdekes lehet egységes empirikus keretben összemérni a különböző elméleteket. Így teljesebb elemzését nyújthatom a bizonytalanság témakörének, mintha csak egy elméletre támaszkodnék.

A tanulmány empirikus anyagának magyarországi részét egy reprezentatív Omnibusz felvétel alkotja. A makroelméletek vizsgálatához felhasználok a három másik elemzett országból származó *survey*-adatokat. Az adatfelvételek az *Uncertainty and Insecurity in Europe* projekthez kapcsolódtak. A kérdőívek kérdéseinek egy részét közösen dolgoztam ki az európai kutatás többi résztvevőjével egyetemben, más részüket, pedig saját magam alakítottam ki kutatási hipotéziseimnek megfelelően. Ez utóbbiakat nem kérdezték le a többi résztvevő országban, csak Magyarországon. Felhasználtam még a mikro-elméletek teszteléséhez néhány kérdést, amely a magyar Omnibusz felvétel egy másik kérdésblokkjában szerepelt. Az adatfelvételekre 2002. elején került sor.

1 Az *Uncertainty and Insecurity in Europe* – az Európai Unió 5-ik keretprogramja által finanszírozott – kutatási projekt 2000. áprilisától 2002. szeptemberéig tartott. A kutatás vezetője Michalis Lianos volt, az angliai Centre for Empirically Informed Social Theory igazgatója. A kutatás négy országban zajlott: Nagy-Britannia, Görögország, Franciaország és Magyarország. Mindegyik országban egy-egy kutatási munkatárs (*research associate*) végezte a munka nagy részét. Michelle Dobré volt a franciaországi, Nikolaos Bozatzis a görögországi kutatási munkatárs. A kutatási projekt alatt sorkerült fókuszcsoporthoz, interjúkra és egy reprezentatív adatfelvételt. A két és fél év során feladataim közé tartozott többek között a magyarországi fókuszcsoporthoz, interjúk megszervezése és lebonyolítása, a kérdőíves adatfelmérés koordinálása, közreműködés a kérdőív és az interjú kérdések kidolgozásában, illetve ezek eredményeiről elemzések készítése.

A biztonsághiány esetén számolni kell az érzelmek vizsgálatának mérési problémáival (Larsen–Fredrickson 1999). Míg régebben gyakran a tünetek oldaláról közelítették meg az egyes negatív érzelmi állapotokat (különösen a patológikus, súlyos állapotokat), addig mára egyre elterjedtebb az önbevalláson alapuló megközelítés, amit a tanulmányban én is alkalmazok. Ugyanakkor, nem szabad megfeledkezni arról, hogy a mérési módomnak megfelelően csak a bizonyossághiány és a biztonsághiány-érzetre vonatkozó írásbeli beszámolókat ismerjük. Esszencialista megközelítésemnek megfelelően feltételezem, hogy bár létezhet az egyéneknek egy belső inhereus attitűdjük, érzetük, érzelmük a bizonytalansággal kapcsolatban, ez a különböző megnyilvánulási helyzetek hatására a kutató számára torzítottan jelentkezhet.

A tanulmány bevezetést követő részében felvázolom a hipotéziseimet. Majd a minta jellemzése után a bizonyossághiány és a biztonsághiány megoszlását tárgyalom. Ezután a hipotézisek vizsgálata következik. Végül összegzem a tanulmány tapasztalatait, és következtetéseket fogalmazok meg a témával kapcsolatban.

A hipotézisek

Makro-hipotézisek

A makro-hipotézisek esetében Magyarország egész társadalmának bizonytalanság-konstellációjával kapcsolatban alkottam feltételezéseket, az európai vizsgálat másik három országával összevetve.

Vannak elméletek, amelyek a bizonytalansággal többé-kevésbé kapcsolatba hozható szubjektív jólét két dimenziójának homogenitását posztulálják egy-egy társadalmon belül, és különbözőségét a társadalmak, országok között. Mindezt Inglehart (1990) elméletében a negatív és pozitív kognitív és affektív állapotokkal kapcsolatos kulturális normákra vezeti vissza, amelyek országonként eltérnek az országok különböző kultúrája és történelme miatt. A bizonytalansághoz közelebb álló veszélypercepció és a veszélyekkel kapcsolatos félelmek területére a makrokulturális elmélet is némileg hasonló feltételezéseket fogalmaz meg. Érdekes lehet megvizsgálni azt, hogy vajon konkrétan a bizonytalanság esetén megállják-e helyüket ezek a feltételezések az egyes országokra vonatkoztatva. Az első makro-hipotézis így az alábbi:

1. makrohipotézis: *Országjellemző*

A bizonytalanság mértékében és fókuszában kisebb eltérések vannak az egyes országokon belül, mint az egyes országok között.

A korábban már említett késő-modern elméleteknél (Beck 1992, 2000; Giddens 1990, 1991; Lianos 2001) gyakran nem teljesen világos, hogy teoretikusai szerint a késő-modern társadalmakban a bizonytalanság mértéke is más, vagy csak a fókusza, a nem késő-modern társadalmakéhoz képest. Nem alaptalan egy olyan értelmezés sem, miszerint a bizonytalanság nagyobb mértékére és elterjedtségére is vonatkoztatják a késő-modern társadalmak differentia specifikáját. Ennek alapján megfogalmazható

egy erős és egy gyenge hipotézis a késő-modern társadalmakban tapasztalható bizonytalanságra.

A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban a leghíresebb késő-modern teoretikusok azt állítják, hogy a késő-modern társadalmakban az embereket elsősorban posztmateriális veszélyek, azon belül különösen a technológia által okozott globális ökológiai veszélyek foglalkoztatják.²

Az irodalmak egybehangzóan a nyugat-európai és észak-amerikai társadalmakat tekintik a leginkább késő-modernnek (Giddens 1991). Továbbá a vizsgált négy ország közül leginkább a nyugat-európaiakra teljesül a becki feltételezés az ország lakosainak gazdagságáról (1992). Ennek megfelelően, amennyiben igaz a késő-modern társadalmak erős hipotézise a bizonytalanság mértékére vonatkozóan, akkor azt az eredményt kell kapnunk, hogy Nagy-Britanniában és Franciaországban inkább éreznek bizonytalansághiányt és biztonsághiányt az emberek, mint Magyarországon és Görögországban. A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban pedig, a hipotézis alapján az lenne várható, hogy a két nyugat-európai országban inkább legyen posztmateriális a fókusz, tehát félelmeik inkább irányuljanak a környezetvédelmi veszélyekre, mint a materiális természetűekre.

A késő-modern elméletek alapján megfogalmazott hipotézisek:

2. makrohipotézis: *Késő-modern társadalmak*

a. Erős feltételezés:

A nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel bíró országokban (Nagy-Britannia, Franciaország), egyrészt magasabb a bizonytalanság átlagos szintje, másrészt inkább irányulnak az emberek félelmei a posztmateriális veszélyekre, mint a kevesebb késő-modern jellemzővel rendelkező országokban (Magyarország, Görögország).

b. Gyenge feltételezés:

A nagyobb mértékben késő-modern jegyekkel bíró országokban inkább irányulnak az emberek félelmei a posztmateriális veszélyekre, mint a kevesebb késő-modern jellemzővel rendelkező országokban.

A rendszerváltás után sok irodalom foglalkozott a magyarok alacsony szubjektív jólétével, a félelmek és szorongások elterjedtségével, és a pesszimizmus nagy mértékével (Róbert 1996, Spéder–Paksi–Elekes 1998, Lengyel–Hegedűs 2002, Andorka 1994, Ferge 1994, Farkas 1999, Kiss 1997, Kopp 1994). Ezeknek az irodalmaknak a nagy része az államszocialista múlttal, magával a rendszerváltással, illetve az azt követő gazdasági válság hatásával magyarázta ezeket a negatív affektív és kognitív jelenségeket. Konkrétan a bizonytalanságérzettel kapcsolatban megfogalmazott egyik elmélet szerint az államszocialista múlt, a rendszerváltás, és a gazdasági válság

2 Egy jelenleg kidolgozás alatt álló késő-modern elméletben (Lianos 2002) nem a globális veszélyek, hanem az előrejutás a karrierben a mikro-szférán belül az, ami foglalkoztatja az embereket a késő-modernitásban, és emiatt aggódnak. Mivel ez a feltevés még kevésbé ismert és elfogadott, és ezt a feltevést a jelenlegi adatbázison amúgy sem lehetett volna vizsgálni, így az ismertebb késő-modern elméleti variánsok vizsgálata mellett döntöttem.

túl a 20. század korábbi történelmi traumái által okozott sebezhetőség is közrejátszott a magyarok nagyfokú félelmeiben és szorongásaiban, a kilencvenes években (Kiss 1997). Érdekes lehet, hogy a nagyrészt kilencvenes évek első felére vonatkozó feltevések megállják-e a helyüket 2001-2002-ben:

3. makrohipotézis: *Magyar történelmi sajátosságok*

A bizonytalanság mértéke a négy ország közül Magyarországon a legnagyobb, az államszocialista múlt, a rendszerváltás és a gazdasági válság halmozott hatása miatt és, mert a történelem során itt halmozódtak fel olyan tényezők, amelyek a társadalom tagjaiban bizonytalanságot okoznak.

Mikro-hipotézisek

A mikro-magyarzatok alapvetően abból indulnak ki, hogy az egyének bizonyos jellemzőik tekintetében különböznek és ez azt váltja ki, hogy bizonytalanságkonstellációjuk is különbözzön. Tehát azt feltételezik, hogy egy országon belül is különbségek lesznek az emberek bizonytalanságérzetének a mértékében. A mikro-magyarzatokat a magyar mintán vizsgálom.

Különbő irodalmak posztulálják a gazdasági és kulturális erőforrások, a foglalkozás és az osztályhelyzet hatását a jövőhöz való viszonyra, a bizonytalanság és az ahhoz hasonló jelenségek mértékére (Bourdieu 1978, Dobré 2001, Schwarz–Melech 2000, Scott 2000). Egyes elméletek feltételezik, hogy a kulturális erőforrások közvetlenül is hatnak, míg mások szerint pusztán közvetett hatásuk van, amely a jövedelmen és a foglalkozáson keresztül érvényesül (Argyle 1999).

A bizonytalanság fókuszával kapcsolatban Inglehart (1997) feltételezi, hogy az, hogy milyen veszélyektől félnek az emberek, attól függ, hogy mit értékelnek. Utóbbit szerinte (Inglehart 1990) a szocializációs hipotézis teljesülése miatt a gyermekkori anyagi helyzet határozza meg. Mivel akik jelenleg gazdagok, nagyobb valószínűséggel voltak gazdagok gyermekkorukban is, így aki jelenleg gazdag inkább fél posztmateriális veszélyektől, mint materiálisoktól. Az iskolai végzettség értékeit befolyásoló szerepére több elméleti magyarzatot is felhoz Inglehart. Mindezek alapján első mikro-hipotézisem:

1. mikrohipotézis: *Gazdasági és kulturális erőforrások*

A több gazdasági és kulturális erőforrással rendelkező egyének kisebb mértékű bizonytalanságot éreznek, és inkább irányulnak félelmeik a posztmateriális veszélyekre.

Sok elmélet van, amely a bizonytalansághoz többé-kevésbé hasonló jelenségeket a hatalomnélküliség, az izoláció, az értelemnélküliség, az önelidegenedés és/vagy a normátlanság következményének tekintenek. Ezek az elméletek tehát a bizonytalansággal rokon jelenségeket a Seeman (1959, 1983) és a Mirowsky–Ross-féle (1986) anomia és elidegenedés fogalom egy vagy több típusával magyarázzák.

2. mikrohipotézis: *Anómia és elidegenedés*

Az anómiát és elidegenedést érző egyének nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.

A bizalommal foglalkozó teoretikusok gyakran mindenféle negatív hatást tulajdonítanak a bizalomhiánynak, így többek között a bizonytalansághoz hasonló jelenségek tekintetében is (Delhey–Newton 2002, Mirowsky–Ross 1986). Egyes szerzők az általános bizalom hatását hangsúlyozzák (Mirowsky–Ross 1986), még mások a veszélyeket menedzselő intézmények iránt érzett bizalom jelentőségét emelik ki (Petts et al. 2001). Az empirikus elemzés során mind az általános bizalmat, mind az egyes intézmények iránti bizalmat vizsgálni fogom.³

3. mikrohipotézis: *Bizalomhiány*

Azok, akik nem bíznak az intézményekben és általában véve az emberekben, nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.

Vannak elméletek, amelyek általában véve foglalkoznak a múltbeli életesemények hatásával a bizonytalansághoz közeli jelenségekre (Inglehart 1990). Egyes elméletek felhívják a figyelmet, hogy ugyan van hatása a múltbeli eseményeknek, ugyanakkor az csak egy bizonyos ideig érvényesül (Hegedűs 2002). Konkrétan a magyarországi helyzettel kapcsolatban, a rendszerváltás vesztesei-nyertesei kontextusában megfogalmazták azt a feltevést, hogy a kilencvenes években a vesztesek nagy aránya is hozzájárulhatott a magyarországi negatív közhangulathoz (Farkas 1999). Kérdés, hogy még mindig érvényesül-e ennek a hatása, illetve, hogy egyáltalán úgy viselkedik-e a bizonytalanság, mint például a szubjektív jólét, hogy a traumatikus események hatása csak egy ideig befolyásolja. A veszteseket-nyerteseket relatív, komparatív értelemben vizsgálom (Habich–Spéder 1998).

A negatív közhangulatot a rendszerváltás megítélésével is összekapcsolták egyes irodalmak: azt állították, hogy a Magyarországon tapasztalat széles körű pesszimizmus, negatív közhangulat összefonódik a rendszerváltás viszonylag negatív megítélésével. Ugyanakkor ezt a makroszintű állítást megfogalmazhatjuk mikroszintre is, különösen, amiatt, hogy bár a kutatások azt mutatták, hogy a rendszerváltás negatív megítélése elterjedt, de azért jelentős szegmensei a magyar társadalomnak pozitívan ítélik meg a rendszerváltást és negatívan az előző rendszert.

3 A kutatás során a Yamagishi és Yamagishi szerzőpáros (1994) által megkülönböztetett háromfajta bizalomhoz hasonló jelenség közül azt tekintetem bizalomnak, amelyik egy várakozás azzal kapcsolatban, hogy a másik fél jó szándékú, jóindulatú, illetve jóakarátú.

Ezeknek megfelelően a feltételezésem:

4. mikrohipotézis: *Rendszerváltozás szelektív következményei és megítélése*
- A rendszerváltás relatív értelemben vett vesztesei nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.
 - Azok, akik negatívan ítélik meg a rendszerváltást, és pozitívabbnak ítélik meg az előző rendszert, nagyobb mértékben érznek bizonytalanságot.

A sajátos megközelítést alkalmazó kulturális elmélet (Douglas 1992, Douglas–Wildavsky 1982, Thompson et al. 1990, Adams 1995) szerint, az, hogy az emberek mitől félnek nem az egyének pszichológiai sajátosságaitól, de nem is a „valós” veszélyektől függ, hanem az egyének „kulturális torzításától”. A kulturális torzítások bizonyos fajta érték, hit rendszerek, amiknek csak néhány variációja életképes. Az elméletből következik, hogy az egy kulturális torzítással rendelkezők elfogadnak egy-egy kulturális csomagot: sok nézet, norma, hiedelem, félelem együtt jár. Azt vizsgálom, hogy tényleg léteznek-e ezek a konzisztens kulturális csomagok. Elkülönülnek-e bizonytalansággal kapcsolatos véleményük alapján is azok, akik egyes kijelentéseik alapján bizonyos kulturális torzításúnak sorolhatók be. Az elmélet leginkább az individualista és az egalitárius kulturális torzítással kapcsolatban különítheti el markánsan a bizonytalansággal kapcsolatos véleményeket. Az elmélet alapján az várható, hogy akik individualista kulturális torzításúak, azok kevésbé fognak bizonytalanságot érezni, továbbá, hogy akik egalitárius kulturális torzításhoz sorolhatóak be, azok számára fontosabbak a globális környezetvédelmi veszélyek (Thompson et al. 1990):

5. mikrohipotézis: *Kulturális torzítások*
- Az individuális kulturális torzítással rendelkezők kisebb mértékben érznek bizonytalanságot.
 - Az egalitárius kulturális torzítással rendelkezők félelmei inkább irányulnak a posztmateriális veszélyekre.

A mintáról

A vizsgálatban szereplő négy ország mindegyikében reprezentatív mintavétel történt Omnibusz felvételekhez kapcsolódva 2002. első felében⁴ az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatási projekt keretében. A magyar felmérést a TÁRKI végezte. Ugyanabban a felmérésben szerepelt egy másik kutatás által finanszírozott blokk, amelyet szintén felhasználhattam az elemzésekhez. A magyar minta csak 18 év feletti

4 A magyar adatfelvétel zajlott a leghamarabb, 2002. januárjában. Erre azért volt szükség, hogy a 2002-es magyarországi választások ténye ne befolyásolja jelentősen az eredményeket.

egyéneket tartalmaz, míg a többi országé pedig 15 éven felülieket, ezért a többi mintát csökkenteni kellett a 15-17 évesekkel. A görög mintának nem képezik részét 80 év feletti, míg a többi országét igen, így a többi országból is kikerültek a 80 év feletti. Így lettek a makroelemzésbe bevont mintaméreték a következők: Görögország: 1916 fő, Magyarország: 1468 fő, Nagy-Britannia 935 fő, Franciaország 922 fő. A mintákat mindegyik országban súlyozták nem, kor és településtípus szerint.

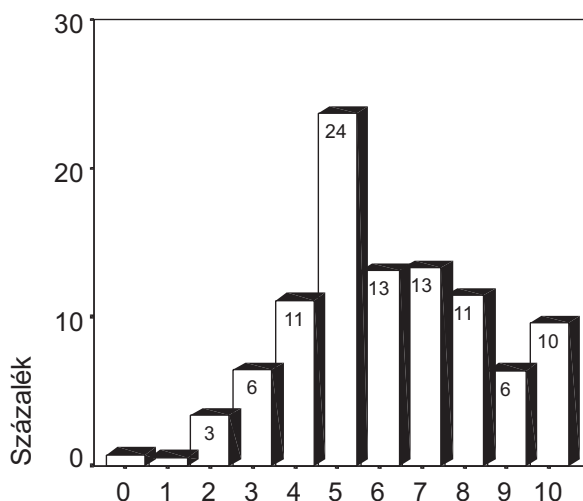
A mikroelméletek tesztelésénél a teljes magyar mintát (1502 fő) felhasználom.

A bizonytalanság két dimenziója: a bizonyossághiány és a biztonságihiány

A hipotézisek vizsgálata előtt röviden kitérek a bizonytalanság alapmegoszlásaira. Ebben a részben a magyar adatokra koncentrálok. Azokat a bizonytalanság mértékére vonatkozó kérdéseket használom fel, amelyeket csak a magyar mintának tettünk fel⁵ (ezek a mikro-hipotézisek teszteléséhez felhasznált bizonytalanság változók), mivel ezek a változók jobban közelítik a bizonytalanság fogalmát, mint a mind a négy országnál rendelkezésre álló változók. A mind a négy országban lekérdezett bizonytalanság változók megoszlásai megtalálhatóak a makro-hipotézisek tárgyalásánál.

1. ábra

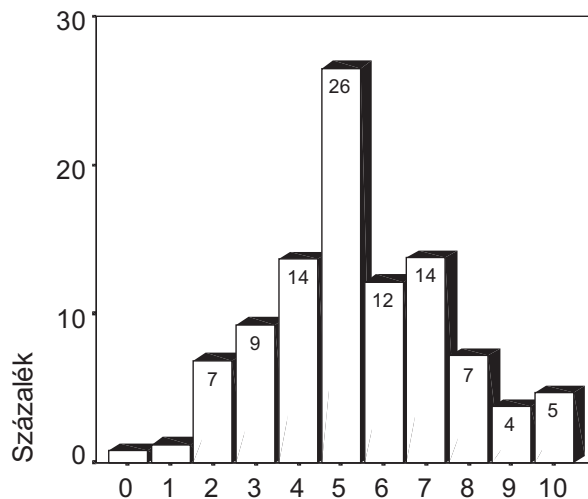
**A bizonyossághiány mértékének megoszlása Magyarországon
(0 – úgy érzi teljesen képes előrelátni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előrelátni, hogy hogyan fog alakulni a jövője)**

5 A magyarzó és a függő változók részletes jellemzése a függelékben található.

2. ábra**A biztonsághiány mértékének megoszlása Magyarországon**

(0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban)

Ami szembevetendő a bizonyossághiány és a biztonsághiány megoszlásánál, hogy mindkét dimenzió esetén a legnagyobb kategóriát a középső, 5-ös opciót választók jelentik. Úgy tűnik, hogy ez egy kényelmes választás volt az emberek számára. Nem kellett eldönteniük, mi a hangsúlyosabb az életükben a bizonyosság, biztonság vagy ezek hiánya. Emiatt talán előnyös lett volna középpont nélküli skála alkalmazása, amikor is rá lettek volna szorítva az emberek a választásra. Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy akkor is történt volna információvesztés, mert lehet, hogy sokan ténylegesen közepesen értékelik helyzetüket, és véleményük nem billen el az egyik irányban sem, ellenben ha arra kényszerítjük őket, hogy válasszanak az egyik irányban, akkor potenciálisan erőltetett válaszokat kaphattunk volna. Mindenesetre az 5-ös opción túl, a 4-es és a 6-os fokozatot választókat is figyelembe véve elmondható, hogy az emberek körülbelül fele ezt a három középső kategóriát jelölte meg, mind a bizonyossághiány, mind a biztonsághiány esetében.

A biztonsághiány eloszlása valamelyest szimmetrikus, ugyanakkor azért nagyjából 11 százalékponttal többen sorolhatóak be a középső, 4–6-ös opcióknál nagyobb biztonsághiányt jelentő skálafokokba, mint a középső három fokozatnál kisebb biztonsághiányt kifejező fokozatokba. 29,5 százalék tartozik a skála 7–10-ig terjedő fokozataihoz és 18,2 százalék a 0–3 közötti fokozatokhoz. A bizonyossághiány esetén még egyértelműbb az eltolódás a nagyobb bizonytalanságot megtestesítő szintek irányába. A skála 7–10-ig terjedő opcióihoz sorolható be az érvényes választ adók 40,8 százaléka, míg a skála 0–3-ig terjedő fokozataihoz csupán 11,2 százalékuk. A bizonyossághiány intenzitása tehát nagyobb Magyarországon, mint a biztonsághiányé. Míg a bizonyossághiány átlagos mértéke 6,07%, addig a biztonsághiányé 5,38%.

Érdeemesnek tartottam megvizsgálni a bizonyossághiány és a biztonsághiány együttes kombinációit is. Mind a bizonyossághiányt, mind a biztonsághiányt 3-3 kategóriára bontottam fel: kis mértékben bizonytalanságot érzőknek soroltam be a 0–3 opciót választókat,⁶ közepes mértékűnek a 4–6 skálafokozathoz tartozókat, és nagy mértékűnek a 7–10 kategóriákat preferáló válaszadókat.

1. táblázat

Biztonsághiány és bizonyossághiány konstellációk (Az összes érvényes választ adó = 100%)

		Biztonsághiány		
		Kismértékű	Közepes	Nagymértékű
Bizonyosság- hiány	Kismértékű	9,2%	1,7%	0,3%
	Közepes	8,0%	37,0%	3,2%
	Nagymértékű	1,2%	13,7%	25,7%

Az 1. táblázatból látható, hogy a legtöbb embernél egy irányba mutatott a bizonyossághiány és a biztonsághiány elfogadása/elutasítása, jelentős mértékű inkonzisztenciát csak nagyon kevés embernél találtunk. Ez összhangban van egyes teoretikusok elgondolásaival, akik a bizonyossághiány érzetet a biztonsághiány-érzet egyik elemeként konceptualizálták (Vail 1999, Kaufmann 1973). Egyezik azzal a hétköznapi intuíció alapján megfogalmazott feltevéssel is, hogy ugyan elképzelhető, hogy a bizonyossághiány percepció pozitív és nem pedig negatív érzelmek forrása legyen egy-egy konkrét jövőbeli eseménnyel kapcsolatban, de valószínűsíthető, hogy az egyén egész jövőjére kiterjedő bizonyossághiány-érzethez szorongás és félelem társul.

A hipotézisek vizsgálata

Makro-magyarzatok vizsgálata

Az egyes országokon belüli homogenitás és a kultúrák közötti heterogenitás feltételezését a szórások összehasonlításával vizsgálom. Az egyes országokon belüli szórás nagyságrendjét vetem össze a külső szórással: az ország átlagok szórásával (az országátlagok főátlagtól való átlagos eltéréseivel) a tapasztalt bizonytalanságérzet tekintetében. A hipotézis teljesülésében az is benne foglaltatik, hogy az ország átlagok szignifikánsan különbözzenek egymástól.

A biztonsághiány és bizonyossághiány mértékére és fókuszára vonatkozólag az ország átlagokat és az országokon belüli szórásokat a 2., 3. és 4. táblázat tartalmazza.

6 Ide kerültek azok a válaszadók is, akik a skála 0 fokozatát jelölték be. Mivel azonban ők nagyon kevesen voltak, ezért az egyszerűség kedvéért kis bizonytalanságérzetnek neveztem el ezt a kategóriát.

Nem mindegyik ország átlagos értéke különbözik szignifikánsan egy másik országtól, ami pedig előfeltétele lenne az első makrohipotézis teljesülésének. Jelentősen nagyobbak bizonyult az egyes országokon belüli szórás, mint az egyes országok közötti szórás.

2. táblázat

A biztonságihiány átlaga és szórása országonként

(1 – teljesen biztonságban érzi magát, – 5 egyáltalán nem érzi biztonságban magát)

	Átlag	Szórás	N
Franciaország	3,18	1,19	905
Nagy-Britannia	2,72	1,22	932
Görögország	3,20	1,23	1902
Magyarország	3,23	1,11	1456
Összesen	3,12	1,20	5195

3. táblázat

A bizonyosságihiány átlaga és szórása országonként

(1 – úgy érzi tud mindent, amire szüksége van, 5 – túl keveset tud)

		Átlag	Szórás	N
<i>Tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete 1 év múlva?</i>	Franciaország	2,91	1,22	839
	Nagy-Britannia	2,63	1,19	804
	Görögország	3,35	1,29	1757
	Magyarország	3,42	1,11	1414
	Összesen	3,18	1,25	4813
<i>Tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete 3 év múlva?</i>	Franciaország	3,39	1,21	795
	Nagy-Britannia	3,07	1,25	716
	Görögország	3,87	1,15	1650
	Magyarország	4,01	1,00	1380
	Összesen	3,70	1,19	4541

4. táblázat**A posztmateriális fókusz átlaga és szórása országonként**

	Átlag	Szórás	N
Franciaország	0,8781	1,6088	758
Nagy-Britannia	0,8673	1,5012	875
Görögország	0,1285	1,2625	1667
Magyarország	-0,1496	1,3595	1247
Összesen	0,3193	1,4623	4547

A nacionalitás országon belüli tényezőkhöz képesti kisebb szerepére utal az a tény is, hogy az ország tagságokat magyarázóváltozóként tartalmazó lineáris regressziós modellek magyarázó ereje nem túl nagy, mind a bizonyossághiány, mind a biztonsághiány tekintetében. Ugyanakkor, a bizonyossághiány tekintetében többet magyaráz az ország tagság. A bizonyossághiány esetében a korrigált R^2 mutató egy évre vonatkozóan 0,057, 3 évre vonatkozóan 0,085, míg biztonsághiány esetében pedig 0,024. A bizonytalanság fókuszát függő változóként, az egyes országokat magyarázó változóként tartalmazó regressziós modell korrigált R^2 értéke 0,085.

Az országon belüli homogenitás, országok közötti heterogenitás hipotézise tehát nem támasztódott alá sem a bizonyossághiány, sem a biztonsághiány és a bizonytalanság fókusza tekintetében. A hipotézisnek leginkább ellentmondani látszó adatokat a biztonsághiány esetében kaptunk.

Magyarország és Görögország lakosainak átlagos bizonyossághiány értéke viszonylag közel esik egymáshoz, és elkülönül a két nyugat-európai országtól. Ugyanakkor pontosan a késő modern társadalmak erős hipotézisével ellentétes tendenciák rajzolódnak ki az adatokból. Éppen Magyarországon és Görögországban érzik úgy inkább az emberek, hogy túl keveset tudnak a jövőjükéről, mint a két nyugat-európai országban. Biztonsághiány esetében kevésbé különülnek el az országok. Egyedül Nagy-Britannia átlaga különbözik jelentősebben a többitől. Az adatok szerint ott kevésbé érznek az emberek biztonsághiányt, mint a másik három országban. Ez szintén ellentmond a késő-modernitás erős hipotézisének.

Bár a késő modern társadalmak erős hipotézisének bizonytalanság mértékére vonatkozó feltételezéseit nem támasztják alá az adatok, a bizonytalanság fókusza tekintetében a gyenge hipotézissel összhangban lévő eredményeket kapunk. A két nyugat-európai országban szignifikánsan nagyobb az egyénekenkénti posztmateriális-materiális veszélyekért aggodás különbségét mérő bizonytalanság fókusza változó átlaga. Ez azt jelenti, hogy a franciák és a britek inkább fókuszálnak a posztmateriális, globális ökológiai veszélyekre, mint a magyarok vagy a görögök (a materiális veszélyekkel összeveve). Ugyanakkor, mint ahogy az az előző hipotézis vizsgálatokor kiderült, korántsem lehet arról beszélni, hogy egy-egy adott országon belül ne lenne az országok közöttinél nagyobb szórás az eredményeket tekintve. Ugyanis a bizonytalanság fókuszát mint függő változót, és az országokat mint magyarázó változókat tartalmazó lineáris regressziós modell magyarázó erejét kifejező R^2

csupán 0,085. Mindez tehát arra utal, hogy még ha léteznek is a gyenge hipotézisnek megfelelő különbségek, a bizonytalanság fókuszát az országokon belüli tényezők valószínűleg még jobban differenciálják. Ráadásul az eredmények értékelésénél azt is figyelembe kell venni, hogy míg négy ország adatai elég alapot nyújtanak arra, hogy elveszük a hipotézist, a hipotézissel összhangban lévő eredményekből merész lépés a hipotézis általános teljesülésére következtetnünk, mivel a kevés ország szám miatt, nem lehet kizárni alternatív magyarázatokat, amelyek kizárhatóak lennének, ha több országból lennének adatok. Az eredmény értelmezésének további korlátját jelenti, hogy pusztán két csoportra osztottuk a négy országot, ugyanis azon túl, hogy a nyugati országok inkább késő-modernnek, nem létezik egyértelmű klasszifikáció.

Ahhoz, hogy a harmadik makrohipotézis teljesüljön, az lenne szükséges, hogy a bizonytalanság mértéke egyértelműen nagyobb legyen Magyarországon, mint a másik három országban. Bár igaz, hogy a bizonyossághiány és biztonsághiány mértéke Magyarországon mutatja a legnagyobb értéket a nemzetközi kérdőív három kérdése alapján, ugyanakkor, ez a különbség csupán a bizonyossághiány 3 évre vonatkozó kérdésénél szignifikáns 0,05-ös szignifikancia szinten, a többinél nem szignifikáns a különbség Görögország és Magyarország között. A hipotézist tehát csak részben támasztják alá az adatok. Mindazonáltal az eredmények nem jelentik azt, hogy a rendszerváltás nem hatott abba az irányba, hogy a bizonytalanságérzet növekedjen Magyarországon. Az azóta eltelt idő alatt elképzelhető, hogy az emberek akklimatizálódtak a változásokhoz, és a korábbi évekhez képest lecsökkent a bizonytalanságérzetük.

Mikro-magyarázatok vizsgálata

A bizonytalanság fókusza

A mikro-hipotéziseket a magyar mintán vizsgáltam. Először a bizonytalanság fókuszára vonatkozó eredményeket mutatom be.

Az 1. mikrohipotézis bizonytalanság fókuszára vonatkozó feltevése a gazdasági és kulturális erőforrások összefüggését mondta ki a bizonytalanság fókuszával.

Az 5. táblázatból látszik, hogy a gazdasági erőforrások az Inglehart elmélete alapján várt irányban gyakorolnak hatást a bizonytalanság fókuszára. Minél magasabb osztályba sorolja valaki magát annál valószínűbb, hogy a materiális félelmeket és a posztmateriális (globális környezeti) félelmeket figyelembe véve, inkább ez utóbbiakkal kapcsolatban érez bizonytalanságot. Akik több, mint három tartós fogyasztási cikket birtokolnak, azok szintén inkább a posztmateriális veszélyekkel kapcsolatban éreznek bizonytalanságot. A kulturális erőforrások hatása már kicsit kevésbé egyértelmű. Akik érettségivel rendelkeznek, azok nem fókuszálnak más veszélyekre, mint azok, akik diplomával. Ugyanakkor a maximum nyolc osztályt végzettek és a szakmunkásképzőt végzettek veszélyhierarchiája szignifikánsan eltér a diplomásokétól, még akkor is, ha kontrollálunk a gazdasági erőforrásokra és a kontrollváltozókra.

5. táblázat

Az 1. mikrohipotézis regressziós modelljei a bizonytalanságérzet fókuszával kapcsolatban. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük

Magyarázó változó	1. lépés: Egységes modell a hipotézisre kontroll- változók nélkül	2. lépés: Egységes modell a hipotézisre kontroll- változókkal
	<i>Függő változó: Bizonytalanság fókusza</i>	<i>Függő változó: Bizonytalanság fókusza</i>
Szubjektív osztályhelyzet: közép- és felsőosztály (referencia: alsó)	0,896**	0,809**
Szubjektív osztályhelyzet: alsó-középosztály (referencia: alsó)	0,746**	0,700**
Szubjektív osztályhelyzet: munkás (referencia: alsó)	0,489**	0,467**
Tartós fogyasztási cikk	0,252**	0,283**
Iskolai végzettség: maximum 8 általános (referencia: diploma)	-0,575**	-0,580**
Iskolai végzettség: szakmunkásképző (referencia: diploma)	-0,372**	-0,393**
Iskolai végzettség: érettségi (referencia: diploma)	-0,191	-0,189
<i>Kontrollváltozók</i>		
Nem		-0,0184*
Kor: 30–39 éves (ref. 30 év alatt)-		-0,0135
Kor: 40–49 éves-		-0,0274*
Kor: 50–59 éves-		-0,0292*
Kor: 60–69 éves-		-0,078
Kor: 70 év felett		0,130
Településtípus: város (ref. község)		0,196*
Településtípus: Budapest		0,254*
Konstans	0,616**	-0,799**
Korrigált R ²	0,102	0,117

Megjegyzés: ** szignifikáns 0,01-es szinten, * szignifikáns 0,05-ös szinten.

A kulturális elmélet legmarkánsabban és legegységesebben az egalitárius kulturális torzitással rendelkezőket különíti el a bizonytalanság fókuszával kapcsolatos néze-

teik tekintetében, ezért ennek a kulturális torzításnak a hatását vizsgáltam. Azt vizsgáltam, hogy akik egalitárius kulturális torzításhoz sorolhatóak be, azok számára fontosabbak-e a globális környezetvédelmi veszélyek. Az egalitárius kulturális torzítás bizonytalanság fókuszára vonatkozó hatását nem támasztják alá a kutatás adatai: egyik lépés modelljében sem bizonyult szignifikánsnak. Ennek a feltételezésnek a vizsgálatokor külön hangsúlyozni kell az operacionalizálás korlátait.

A bizonytalanság mértéke

A cikkben a bizonytalanság mértékére vonatkozó mikrofeltevések vizsgálatát egy-egy integrált modellben tárgyalom, amelyek tartalmazzák az összes hipotézis változóit és még társadalmi-demográfiai kontrollváltozókat.

6. táblázat

Az integrált regressziós modellek. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük

Magyarzó változó	Az integrált modellek	
	<i>Függő változó: Bizonyossághiány</i> (0 – úgy érzi teljesen képes előrelátni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előrelátni, hogy hogyan fog alakulni a jövője)	<i>Függő változó: Biztonsághiány</i> (0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban)
<i>1. hipotézis: Gazdasági és kulturális erőforrások</i>		
Közép- és felsőosztály	-0,535*	-0,559*
Alsó-középosztály	-0,318	-0,403
Munkás	-0,428	-0,380
Tartós fogyasztási cikk	-0,178	-0,310*
Maximum 8 általános	0,649**	0,209
Szaktanácsképző	0,485*	0,105
Érettségi	0,262	0,181
<i>2. hipotézis: Anómia és elidegenedés</i>		
A jövő irányíthatóságának érzete	-0,487**	-0,422**
Barátok	0,071	-0,116
Élettársi kapcsolat és házasság	0,126	-0,076
Magányosság érzet	0,170**	0,225**

6. táblázat folytatása

Az integrált regressziós modellek. Béta paraméterek és szignifikancia szintjük

Magyarázó változó	Az integrált modellek	
	<i>Függő változó: Bizonyossághiány</i> (0 – úgy érzi teljesen képes előrelátni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előrelátni, hogy hogyan fog alakulni a jövője)	<i>Függő változó: Biztonság hiány</i> (0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban)
Az élet érthetősége	-0,277**	-0,271**
Templomba járás	-0,051	-0,109
Szabályszegésről vélemény	0,065	0,040
<i>3. hipotézis: Bizalomhiány</i>		
Általános bizalom	-0,162*	-0,184**
Intézmények iránti bizalom	-0,285**	-0,386**
<i>4. hipotézis: Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése</i>		
Életszínvonal esés	0,231*	0,373**
Szubjektív nyertes	-0,277**	-0,246**
Rendszerváltás megítélése	-0,204**	-0,219**
<i>5. hipotézis: Kulturális torzítások</i>		
Individuális kulturális torzítás	-0,208	0,076
<i>Kontrollváltozók</i>		
Nem	0,133	-0,029
Kor: 30-39 éves	-0,136	0,207
Kor: 40-49 éves	0,041	0,153
Kor: 50-59 éves	0,272	0,452**
Kor: 60-69 éves	0,052	-0,133
Kor: 70 év felett	-0,136	-0,154
Településtípus: város	-0,154	-0,133
Településtípus: Budapest	0,152	0,149
Konstans	8,628**	7,854**
Korrigált R ²	0,356	0,420

Megjegyzés: ** szignifikáns 0,01-es szinten, * szignifikáns 0,05-ös szinten. Nem közlöm az esetszámokat, mivel ez változópáronként különbözik amiatt, hogy a Missing Pairwise opcióval határoztam meg a hiányzó értékek kezelését.

A táblázatból látszik, hogy az integrált modellek nagy statisztikai magyarázó erővel rendelkeznek, különösen, ha figyelembe vesszük azt, hogy attitűdök magyarázatáról van szó. A biztonságihiány integrált regressziós modelljének nagyobb a magyarázó ereje, mint a bizonyosságihiány modelljének: míg az előbbinél a korrigált R^2 42 százalék, az utóbbinál 35,6 százalék.⁷

Az életszínvonal esés megtapasztalása és a középosztály vagy ennél feljebbi szubjektív önbesorolás (az alsó osztályhoz képest) mind a bizonyosságihiány, mind a biztonságihiány esetében befolyásoló tényező, ugyanakkor lényeges a különbség köztük abból a szempontból, hogy míg ezenfelül az előbbit a kulturális erőforrások befolyásolják, az utóbbit pedig a tartós fogyasztási cikkekkel rendelkezés a gazdasági és a kulturális erőforrások halmazán belül. Ez azt is jelezheti, hogy a biztonságot inkább kapcsolják az emberek az anyagi jóléthez, míg a bizonyosságihiány dimenzió tekintetében nem feltétlenül gondolkodnak olyan mértékben az anyagiak terén, hanem más dolgokat is figyelembe vesznek annak a kérdésnek a megválaszolásánál, hogy hogyan érzik, mennyire látható előre, hogy hogyan fog alakulni a jövőjük.

Az anómia és elidegenedés típusai közül nem bizonyult szignifikánsnak az önelidegenedés típust megtestesítő templombajárás és a normátlanság típus sem. Ez az önelidegenedés esetében elképzelhető, hogy arra vezethető vissza, hogy a templomba járás mellett más változókra is szükség lett volna az önelidegenedés megfelelő operacionalizálásához.

Leggyengébben a kulturális torzítások hipotézise teljesített. Ennek a hipotézisnek a kivételével mindegyik hipotézisnél voltak szignifikáns változók az integrált modellben. Ugyanakkor, ebben az is szerepet játszhatott, hogy a kulturális torzítások operacionalizálása számos problémát vetett fel.

A jelenlegi gazdasági és kulturális erőforrásokat leszámítva ugyanazok a változók bizonyultak szignifikánsnak a bizonyosságihiány és a biztonságihiány tekintetében a hipotézisek változói közül: a hatalomnélküliség, a magányosságérzet, az élet érthetőségének érzete, az általános bizalom, az intézmények iránti bizalom, az életszínvonal esés megtapasztalása, a szubjektív nyertesség, és a rendszerváltás megítélése.

A nem, településtípus és korosztály kontrollváltozók közül az integrált modellekben csak az 50–59 éves korosztály biztonságihiányérzete bizonyult szignifikánsan különbözőnek a 30 év alattiakkal összevetve. Figyelemreméltó, hogy a bizonyosságihiány esetében nem maradt szignifikáns még ez a változó sem az integrált modellben. Ugyanakkor az is igaz, hogyha létrehozunk olyan lineáris regressziós modelleket, amelyek magyarázóváltozóként pusztán a nemzet, településtípust és korosztályt tartal-

7 Az eredmények értelmezésénél persze óvatosan kell eljárni amiatt, hogy a magyarázó erő nem tartalmi, hanem statisztikai magyarázó erőt fejez ki. A magyarázó erőt kifejező R^2 értéke olyan esetekben is magas lehet, amikor a magyarázó változók és a függő változók között nincs valódi oksági kapcsolat (Moksony 1999). Ugyanakkor, fontos megemlíteni, hogy a pusztán statisztikai magyarázat, kapcsolat vádja nemcsak az R^2 mutató esetén áll fenn, hanem általában véve igaz a statisztikai mutatókra. És sohasem kizárható, hogy létezik a megfigyelt tapasztalati következménynek alternatív magyarázata. További óvatosságra int az eredményekből levont következtetések tekintetében az a tény, hogy számtalan feltevésen alapulnak azok a modellek, módszerek, amiket alkalmaztam. Többek között például azon a feltételezésen, hogy a függő változók arány-skálán helyezkednek el. A kutatási gyakorlatban gyakran szokták tenni olyan változók esetén, amelyeket már sokan kipróbáltak, míg esetemben ez nem teljesül a függő változókra. Az is óvatosságra int, hogy egyes osztályváltozók tolerancia mutatója meglehetősen alacsony értéket vett fel.

mazzák, függőváltozóként pedig a bizonytalanságot, akkor ezeknek a modelleknek a magyarázó ereje meglehetősen csekély (0,044 a biztonsághiány, 0,045 a bizonyosság-hiány tekintetében a korrigált R^2 mutató), akár például a gazdasági és kulturális erőforrásokot tartalmazó modellekkel összevetve.

Az eredmények értékelésénél fontos figyelembe venni, hogy míg az elméleti magyarázatok oksági viszonyt feltételeznek, a bizonytalanságot kezelve okozatként, addig a tanulmány empirikus vizsgálatai alapján csak két változó együtt járása mondható ki, és nem pedig ok-okozati reláció. Vannak hipotézisek, ahol bár fordított oksági viszony is elképzelhető, mégsem valószínű. Így például elképzelhető, hogy az, hogy valaki mennyire érzi biztonságban magát, kihat arra, hogy milyen iskolai végzettséget szerez, és milyen gazdasági erőforrásokra tesz szert. Ugyanakkor valószínűleg meghatározóbb lehet az a hipotézisekben is feltételezett okozati útvonal, amikor is a gazdasági és kulturális erőforrások képezik az okokat, és a bizonytalanság az okozatot.

7. táblázat

Az elméletek összevetése a bizonytalanság mértékére vonatkozó magyarázó erejük szempontjából

Mikrohipotézis	Maximum magyarázó erő		Minimum magyarázó erő	
	<i>Függő változó: Bizonyosság- hiány</i>	<i>Függő változó: Biztonság- hiány</i>	<i>Függő változó: Bizonyosság- hiány</i>	<i>Függő változó: Biztonság- hiány</i>
1. Gazdasági és kulturális erőforrások	0,114	0,110	0,011	0,007
2. Anómia és elidegenedés	0,255	0,282	0,060	0,064
3. Bizalomhiány	0,123	0,181	0,016	0,031
4. Rendszerváltás szelektív következményei és megítélése	0,239	0,282	0,032	0,037
5. Kulturális torzítások	0,007	0,008	0,000	0,000

Érdeemes összehasonlítani az elméleteket magyarázó erejük szempontjából. Az egyes hipotézisek változóblokkjainak magyarázó erejét a korrigált R^2 mutatóval, illetve annak változásával mértem, kétféleképpen. Egyfelől, maximum magyarázó erőnek tekintem azt a korrigált R^2 mutatót, amely a hipotézis összes változóját tartalmazza együttesen egy modellben, kontrollváltozók nélkül. Másfelől, minimum magyarázó erőnek tekintem azt a korrigált R^2 -ben bekövetkező csökkenést, amikor az integrált modellből eltávolítom csak az adott hipotézis változóit. Az egyes változóblokkok „valós” hatását nem könnyű megállapítani, mivel egyes változóblokkok között kapcsolatok léteznek, illetve az egyes elméletek nem zárják ki egymást, hanem erősítik egymás hatásait. Például azok, akiknek kevesebb gazdasági erőforrásuk van, inkább érzik úgy, hogy kevésbé irányíthatják az életüket, és akik úgy érzik, hogy kevésbé irányíthatják az életüket, azok pedig általában jobban bíznak az emberekben és az intézményekben.

Ezek miatt az összefonódások miatt a maximum magyarázó erő feltehetőleg felülbecsli a változóblokk tényleges hatását, hiszen a magyarázó erejének egy része közös más változókéval. A minimum magyarázó erő pedig feltehetőleg alulbecsli a változóblokk hatását, mivel a változóblokkok közös szórásának egy részét más változókhöz rendeli.

Ha összevetjük a bizonytalanság mértékére vonatkozó mikroelméletek statisztikai magyarázó erejét, akkor látszik, hogy legnagyobb magyarázó erővel akár maximum, akár minimum magyarázó erőt nézünk, az anómia és az elidegenedés hipotézise és a rendszerváltás hipotézise rendelkezik. A bizalom hipotézise is jól teljesít. A biztonsághiány tekintetében közel olyan nagy a minimum magyarázó ereje, mint a rendszerváltás hipotézisének.

Összegzés és következtetések

A tanulmányban az előreláthatatlanság értelmében vett belső bizonytalanságot és meghatározó tényezőit vizsgáltam.

A makro-hipotézisek közül a késő-modernitás hipotézis gyenge feltételezésével összhangban voltak a kapott eredmények: Franciaországban és Nagy-Britanniában inkább aggódtak a posztmaterális veszélyért, mint Magyarországon vagy Görögországban, a materiális veszélyekkel való aggódással összevetve. A magyar történelmi sajátosságok makro-hipotézisét is részben alá lehetett támasztani az adatok segítségével.⁸

A mikro-hipotéziseket a magyar mintán tanulmányoztam. A bizonytalanság fókuszta tekintetében a gazdasági és kulturális erőforrások hatását tudtam kimutatni, még ha az iskolai végzettség esetén ez csak bizonyos kategóriák esetén teljesült is. A bizonytalanság mértékére vonatkozólag a legnagyobb magyarázó erővel az anómia és az elidegenedés és a rendszerváltás hipotézisei bírtak, de a bizalom hipotézise is viszonylag magas magyarázó erővel rendelkezik a magyar kérdőíves adatok alapján. A gazdasági és kulturális erőforrások hipotézisének a fenti mikro-hipotéziseknél kisebb a magyarázó ereje, és a biztonsághiány esetében az iskolai végzettség változó nem is marad szignifikáns az integrált modellben. Ez olyan szempontból nem meglepő eredmény, hogy más bizonytalansághoz közeli jelenségek esetében is előfordulnak olyan empirikus eredmények, amelyek a gazdasági és kulturális erőforrások pusztán gyenge hatását támasztják alá (Inglehart 1990).

A tanulmány olvasójában felmerülhet a kérdés, hogy nagy mértékűnek tekinthető-e Magyarországon a bizonytalanságérzet? A tanulmány empirikus eredményei azt mutatták, hogy a bizonytalanság semmi esetre sem elhanyagolható mértékű Magyarországon: az emberek nagy része valamilyen szintű bizonytalanságról számot adott. Ugyanakkor, a bizonytalanság abszolút mértékének a nagyságát önmagában minősíteni meglehetősen merész vállalkozás. Objektívabb megoldás, ha összehasonlítjuk a mostani magyar eredményeket más országok adataival, illetve korábbi magyar adatokkal. *A tanulmányban vizsgált négy ország adatait tekintve megfogalmazhatjuk, hogy az elemzett nyugat-euró-*

8 A fenti makrohipotézisek vizsgálata tekintetében korlátot jelentett az a tény, hogy csak négy országról rendelkeztem adatokkal. Így például, bár a késő-modern társadalmak hipotézisének bizonytalanság fókuszára vonatkozó feltételezésével összhangban voltak a kapott eredményeim, ez alapján nem következtethetünk arra, hogy ez feltevés a világ összes országára teljesül. Az elemzett országok kis száma miatt az alternatív magyarázatok kiszűrése is nehézkes.

pai posztindusztriális társadalmakban a bizonyossághiány érzet határozottan kisebb, mint nálunk. Ugyanakkor a biztonsághiány esetében nem ilyen egyértelmű a kép. Bár az egyik nyugat-európai vizsgált ország, Nagy-Britannia lakossága jelentősen kevésbé érez szorongást és félelmet a jövőjével kapcsolatban, mint a magyarok, ugyanakkor a másik elemzett nyugat-európai ország, Franciaország polgárai viszont majdnem akkora biztonsághiányt éreznek, mint hazánk lakossága. Figyelemreméltó, hogy a görögök bizonytalanságérzetének mértéke mennyire közel esik a magyarokéhoz. Ugyan a bizonyossághiány és a biztonsághiány esetén is nagyobb értéket mutatnak a magyarok, mint a görögök, de ez a különbség csak a bizonyossághiány egyik mérési módja esetén szignifikáns. A tanulmányban vizsgált elméletek nem adtak megfelelő magyarázatot ezekre az adatokra. A továbbiakban érdemes lenne más feltevéseket is megvizsgálni az országok eltérő bizonytalanságérzetével kapcsolatban. Mindenesetre egyes alternatív magyarázatokkal kapcsolatban már a jelenlegi adatok tükrében is megfogalmazhatunk feltételezéseket. Az adatokból látszik, hogy egy ország nagyobb fokú gazdagsága önmagában nem garantálja, hogy ott jelentősen magasabb legyen a biztonságérzet, mint egy szegényebb országban (lásd Franciaország és Magyarország esete). Elképzelhető lenne egy olyan magyarázat is miszerint a megfigyelt eredmények a magyar történelmi sajátosságok és a késő-modernitás ellentétes hatására vezethetők vissza. Eszerint a feltételezés szerint, míg a rendszerváltás és egyéb magyar történelmi sajátosságok miatt magas bizonytalanságérzet lenne várható Magyarországon, ugyanakkor, amiatt pedig alacsonyabb, hogy kevesebb késő-modern jeggyel rendelkezik, mint a nyugat-európai országok. Ez nem magyarázná meg azonban azt a tényt, hogy a görögöknek miért nem alacsonyabb a bizonytalanságérzetük, mint a briteknek és a franciáknak. Egyik jövőben vizsgálható magyarázat lehet az individuális kultúra mértéke az egyes társadalmakban, illetve az országok gazdasági helyzetének időbeli alakulása.

Nem lehetséges a tanulmány eredményeit összehasonlítani korábbi magyar eredményekkel, mert pontosan ezeket a jelenségeket még korábban Magyarországon nem mérték. Kutatások ugyanakkor kimutatták, hogy a szubjektív életminőség, lelkiállapot egyes mutatói javultak országunkban már a 90-es évek második felében, megint más szubjektív mérőszámok, pedig az utóbbi években (Sági 2000, 2002). Egyes szociológusok megfogalmaztak olyan feltevéseket, hogy a javulás esetleg részben a külső viszonyokra adott „aktív cselekvő reagálás” eredménye is lehet, másrészt arra lehet visszavezethető, hogy nemcsak cselekedeteikben, hanem attitűdjeiket, aspirációikat tekintve is adaptálódtak az emberek a rendszerváltás utáni körülményekhez (Spéder et al. 1998). A felkészületlenség, amelyről egyes szerzők (Lengyel–Janky 2002) írnak a 90-es évek gazdasági válsága által támasztott nehézségekkel kapcsolatban, mára szintén csökkenhetett, és a készségek is inkább kifejlődhetnek az ilyen problémák kezelésére, különösen azokban a kohorszokban, amelyek felnőttkorukat már a kapitalista körülmények között kezdték el. *Konkrétabban, a bizonytalanságot tekintve megfogalmazhatjuk, hogy a 90-es évek elejével összevetve mára változhatott a mérce is, amelyhez képest az emberek a jövőbeli állapotokat kiszámíthatatlannak vagy kiszámíthatónak minősítik, módosulhatott az, hogy milyen mértékű bizonyossághiányt éreznek „normálisnak”. Amennyiben a rendszerváltás környékén jelentkező felfokozott aspirációs szint a későbbiekben alkalmazkodott az objektív viszonyokhoz, akkor lecsökkent a negatívan értékelt jövőbeli állapotok száma is és feltételezhető, hogy ekkor a biztonsághiány mértéke is csökkent (hiszen biztonsághiányt definíciónk alapján akkor éreznek az emberek, amikor valamilyen általuk negatívan értékelt*

jövőbeli állapot bekövetkeztétől tartanak). *Ha megtanultak az emberek cselekedeteikben reagálni az objektív viszonyokban bekövetkező változásokra, akkor érezhetik úgy, hogy tetteikkel lecsökkentették annak esélyét, hogy jövőben negatív állapotok valósuljanak meg, és ez szintén a félelmek és szorongások csökkenésének irányába hathat.* Mindezek alapján megfogalmazható egy olyan feltételezés, hogy a bizonytalanság mértéke feltehetően nagyobb volt a 90-es évek első felében Magyarországon, mint a vizsgált évben, 2002-ben. A vizsgálat során tehát már csak egy, a korábbiaknál kisebb értéket mérhettem. A fentiek azonban szigorúan csak hipotetikus feltevésenként értelmezendők. Érdemes lenne a jövőben tanulmányozni, hogy hogyan alakul a bizonytalanság mértéke Magyarországon.

A tanulmányban pusztán csak első lépéseket tettem meg a bizonytalanság empirikus elemzésének irányában. A bizonytalansággal a szociológián belül eddig sokkal több elméleti, mint empirikus munka foglalkozott. A pszichológián, szociálpszichológián belül történtek empirikus vizsgálatok, ezek azonban gyakran kicsi, nem reprezentatív mintákon alapultak. Illetve, ha érintették is empirikus vizsgálatok ezt a témakört, akkor általában megmaradtak egy elméleti magyarázat vizsgálatánál, és nem vetették össze a különböző elméleti felvételeket. Több általam felhasznált elmélet nem pontosan a tanulmány definíciójának megfelelő bizonytalanságérzetre vonatkozott, hanem pusztán csak hozzá közel álló jelenségekre. *A továbbiakban komplexebb modellek kiépítésére, az alternatív magyarázatok erőteljesebb kiszűrésére és az egyes elméleti felvételek közötti kapcsolódási pontok mélyebb feltárására van szükség.*

Az eredmények értelmezéséhez fontos figyelembe venni, hogy Magyarországon létezik egyfajta panaszkodási kultúra (Róbert 1996, Lengyel-Hegedűs 2002).⁹ Ez a panaszkodási kultúra kérdőíves felmérés esetén is éreztetheti a hatását. A panaszkodási kultúra internalizációja miatt a válaszadók inkább hajlamosak lehetnek negatívan értelmezni a jövőjüket és a csoport során is hasonlóképp beszélni róla.

Az életminőség kutatások már a hetvenes években rámutattak arra, hogy *az egyéni-társadalmi jólét tanulmányozásakor fontos figyelembe venni az egyén maga hogyan ítéli meg helyzetét*, nem elegendő pusztán az objektív életkörülményekből kiindulni (Zapf 2000). Már csak azért is fontos az egyéni attitűdök vizsgálata, mert több kutatás is arra az eredményre jutott, hogy az objektív körülmények és azok szubjektív értékelése közötti kapcsolat nem túl erős (Bukodi 2001). A tanulmányban is bemutattam, hogy bár volt összefüggés a bizonytalanságérzet és a gazdasági erőforrások között, ez viszonylag gyenge kapcsolat. Megítélésem szerint, *a jövőben hasznos lenne a bizonytalanság hiány és a biztonság hiány dimenziók bevonása az életminőségre irányuló kutatásokba.* Ugyan egyre inkább elterjedtek az életminőség szubjektív mutatói, ezek gyakran a pozitív dimenziókra koncentrálnak, mint például a boldogság és az elégedettség. Amennyiben negatív dimenziót vizsgálnak, akkor többnyire a patológikus, súlyos megnyilvánulási formákra koncentrálnak, és nagyrészt nem önbevallás alapján, hanem különféle tünetek felől közelítik meg (mint például remegés), így kizárva azokat az eseteket, amikor ugyan negatív érzelmi szituáció áll fenn, de nem olyan mértékű, jellegű, hogy fiziológiai tünetek formájában jelentkezzen. Fontos lenne a bizonytalanságot is tanulmányozni az életminőség kutatások során és megvizsgálni, hogy milyen kapcsolatban áll a bizonytalanság az életminőség egyéb dimenzióival.

9 Mégha ez nem is olyan erős normarendszer, hogy nagyobb homogenitást eredményezzen az országon belül, mint az országok között.

Irodalom

- Adams, J. (1995): *Risk*. London: UCL Press.
- Andorka R. (1994): Elégedetlenség, elidegenedés, anómia. In Tóth I.Gy. szerk.: *Társadalmi átalakulás 1992-1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel III. hullámának eredményeiről*. Magyar Háztartáspanel, Műhelytanulmányok 5.
- Argyle, M. (1999): Causes and Correlates of Happiness. In Kahneman, D.–Diener, E.–Schwarz, N. szerk.: *Well-Being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Beck, U. (1992): *Risk Society: Towards a New Modernism*. London: Sage.
- Beck, U. (2000): Risk Society Revisited: Theory, Politics and Research Programmes. In Adam, B.–Ulrich, B.–Van Loon, J. szerk.: *The Risk Society and Beyond*. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Bukodi E. (2001): Társadalmi jelzőszámok. Elméletek és megközelítések. *Szociológiai Szemle*, 11(2): 35–57.
- Delhey, J.—Newton, K. (2002): *Who trusts? The origins of social trust in seven nations*. Berlin: Social Science Research Center.
- Dobré, M. (2001): Uncertainty and Insecurity in France: complexity and social vulnerability beyond the “risk society”. Kézirat.
- Douglas, M. (1992): *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London: Routledge.
- Douglas, M.–Wildavsky, A. (1982): *Risk and Culture*. Berkeley–Los Angeles–London: University of California Press.
- Farkas I. (1999): Rendszerváltás és közhangulat. *Comitatus. Önkormányzati Szemle*, 9(4): 55–59.
- Ferge Zs. (1994): Szabadság és biztonság. *Esély*, 5: 3–24.
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity Press.
- Habich, R.–Spéder Zs. (1998): Vesztesek és nyertesek: a társadalmi változás következményei három országban. Társadalmi Riport. In Kolosi T.–Tóth I. Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 117–142.
- Hegedűs R. (2002): Szubjektív társadalmi indikátorok – szelektív áttekintés a téma irodalmából. In Lengyel Gy. szerk.: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE.
- Inglehart, R. (1990): *Culture shift in advanced industrial society*. Princeton: Princeton University.
- Inglehart, R. (1997): Modernization, Postmodernization and Changing Perceptions of Risk, *International Review of Sociology*, 7(3): 449–460.

- Kaufman, F.-X. (1973): *Sicherheit als soziologisches und sozialpolitisches problem. Untersuchung zu einer Wertidee hochdifferenzierter gesellschaften*. Stuttgart: Enke.
- Kiss E. (1997): Ezredvégi félelmeink. *Gazdaság és Társadalom*, 8(1–2): 143–177.
- Kopp M. (1994): A magatartási, érzelmi zavarok oki háttere és megelőzésének lehetőségei. In Moksony F.–Münnich I. szerk.: *Devianciák Magyarországon*. Budapest: Közélet kiadó, 102–119.
- Larsen, R.J.–Fredrickson, B.L. (1999): Measurement Issues in Emotion Research. In Kahneman, D.–Diener, E.–Schwarz, N. szerk.: *Well-Being: the foundations of hedonic psychology*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lengyel Gy.–Hegedűs R. (2002): A szubjektív jólét objektív tényezői nemzetközi összehasonlításban. In Lengyel Gy. szerk.: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE, 87–104.
- Lengyel Gy.–Janky B. (2002): A szubjektív jólét társadalmi feltételei In Lengyel Gy. szerk.: *Indikátorok és elemzések. Műhelytanulmányok a társadalmi jelzőszámok témaköréből*. Budapest: BKÁE, 105–127.
- Lianos, M. (2001): Uncertainty and Insecurity in Europe. Discussion of Phase 1 findings in the UK. Kézirat.
- Lianos, M. (2002): Competition, Vulnerability and Social Empowerment. Kézirat.
- Mirowsky, J.–Ross, C. (1986): Social Patterns of Distress. *Annual Review of Sociology*, 12: 23–45.
- Moksony F. (1999): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Petts, J.–Horlik-Jones, T.–Murdoch, G. (2001): *Social amplification of risk: The media and the public*. London: Crown.
- Róbert P. (1996): Fogcsikorgatva: a megkeseredett rendszerváltás. *Századvég, Ősz*: 59–86.
- Sági M. (2000): Az anyagi helyzettel való elégedetlenség és vonatkoztatási csoportok. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2000*. Budapest: TÁRKI, 261–295.
- Sági M. (2002): Elégedettség, jövedelmi feszültség. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 2002*. Budapest: TÁRKI, 75–94.
- Schwartz, H.S.–Melech, G. (2000): National Differences in Micro and Macro Worry: Social, Economic, and Cultural Explanations. In Diener, E.–Suh, E.M. szerk.: *Culture and Subjective Well-being*. Cambridge–Massachusetts–London: MIT, 219–256.
- Scott, A. (2000): Risk Society or Angst Society? Two Views of Risk, Consciousness and Community. In Adam, B.–Beck, U.–Van Loon, J. szerk.: *The Risk Society and Beyond*. London–Thousand Oaks–New Delhi: Sage.
- Seeman, M. (1959): On the meaning of alienation. *American Sociological Review*, 24: 783–91.
- Seeman, M. (1983): Alienation motifs in contemporary theorizing: the hidden continuity of classic themes. *Social Psychology Quarterly*, 46: 171–184.

- Spéder Zs.–Paksi B.–Elekes Zs. (1998): Anómia és elégedettség a 90-es évek elején. In Kolosi T.–Tóth I.Gy.–Vukovich Gy. szerk.: *Társadalmi Riport 1998*. Budapest: TÁRKI, 490–513.
- Thompson, M.–Ellis, R.–Wildavsky, A. (1990): *Cultural Theory*. Boulder–San Francisco–Oxford: Westview Press.
- Vail, J. (1999): Insecure times: conceptualizing insecurity and security. In Vail, J.–Wheelock, J.–Hill, M. eds.: *Insecure Times. Living with Insecurity in Contemporary Society*. London: Routledge, 1–22.
- Vicsek L. (2004): Bizonytalanságérzet a mai Magyarországon – Egy fókuszcsoportos vizsgálat eredményei. *Társadalomkutatás*, 2, megjelenés alatt.
- Wilkinson, I. (1999): Where is the Novelty in our Current ‘Age of Anxiety’? *European Journal of Social Theory*, 2(4): 445–467.
- Yamagishi, T.–Yamagishi, M. (1994): Trust and Commitment in the United States and Japan. *Motivation and Emotion*, 18(2): 129–140.
- Zapf, W. (2000): Social Reporting in the 1970s and in the 1990s. *Social Indicators Research IR*, 51(1): 1–15.

FÜGGELÉK

A bizonytalanság operacionalizációja

A bizonytalanság mérésénél nem tudtunk korábbi kutatások által lekérdezett kérdéseket alkalmazni, mivel még nem igazán mérték empirikusan az általam konceptualizált bizonytalanság fogalmát.

Bizonyossághiány. A bizonyossághiányt a *makro-hipotéziseknél* annak a kérdésblokknak az alapján vizsgálom, amelynek első kérdése az alábbi volt:

Hogy érzi: tud-e eleget arról, hogy milyen lesz az élete egy év múlva?

Az ezt követő kérdés pedig három év időtávnál kérdezett rá ugyanerre. A válaszoknak öt fokozata volt: 1 – tud mindent, amire szüksége van, 2 – eleget tud, 3 – néhány dolgot tud, 4 – nem tud eleget, 5 – túl keveset tud. Ezt a kérdést az *Uncertainty and Insecurity in Europe* kutatási projekt mind a négy résztvevő országában megkérdezték. A kérdés valójában kicsit másra irányul, mint a bizonyossághiány, mivel a bizonyossághiány definíciójában nincs benne a tudás értékelése a szükségesség szempontjából. Illetve, csak rövidtávra kérdez rá. Épp ezért a magyarországi kérdőívbe szükségesnek találtam betenni egy másik kérdést a bizonyossághiánnyal kapcsolatban. A *mikro-hipotézisek* teszteléséhez ezt a csak Magyarországon lekérdezett kérdést használom:

Hogy érzi mennyire képes Ön manapság előre látni azt, hogy hogyan fog alakulni a jövője?

Erre a kérdésre a válaszadóknak egy 11-fokú skálán kellett válaszolniuk (0 – egyáltalán nem, 10 – teljesen). Az elemzés során megfordítottam a 11-fokú skálát tartalmazó kérdésre adott válaszok értékeit. Így minél magasabb értéket kapott valaki, annál inkább érez bizonyossághiányt: 0 – úgy érzi teljesen képes előre látni, 10 – úgy érzi egyáltalán nem képes előre látni. A makro-hipotéziseknél az évekre kérdező kérdést használtam fel, a mikro-hipotéziseknél ezt a 11-fokú skálát tartalmazó kérdést.

Biztonságihiány. A biztonságihiány vizsgálatánál arra kérdeztünk rá, hogy mennyire érzik magukat biztonságban a válaszadók a jövőjükkel kapcsolatban. Ez a kérdés enyhén módosított formában két helyen is előfordult a magyar kérdőívben, a nemzetközi kérdőívekben csak egy verzió szerepel. A *makro-hipotézisek* vizsgálatánál az alábbi kérdés c. pontját vettem alapul:

a) *Véleménye szerint Magyarországon az emberek többsége mennyire érzi magát biztonságban a jövőjével kapcsolatban?*

b) *És az Ön szűkebb-tágabb környezetében élő emberek?*

c) *És ön személyesen?*

Ez a kérdés 5-fokú skálán kérdez rá a biztonságihiányra. Mint látható két olyan kérdés után következik, amelyek a kérdezett országában az emberek többségének, illetve a környezetében élő emberek biztonságérzetére kérdez rá.

Fókuszcsoportok szűrőkérdőíveinek tapasztalatai alapján levontam azt a következtetést, hogy szerencsésebb lenne ezt a kérdést is 11-fokú skálán kérdezni, amiatt a jelenség miatt, hogy szélső végpontokat gyakran nem szeretnek az emberek választani. Egy több fokozattal rendelkező skálán azonban ez kisebb gond, hiszen megfelelő számú nem legszélső-fokozat áll rendelkezésre, ami választható. Úgy véltem, hasznos volna a biztonságihiányra más kontextusban is rákérdezni. Ha közvetlenül a kérdés előtt más emberek biztonságérzetéről faggatjuk a kérdezetteket, akkor valószínűbb, hogy válaszuk inkább egyfajta összehasonlítást tükröz: más emberek biztonságérzetével méri össze a sajátjukat. Továbbá a fókuszcsoportokon tapasztaltam, hogy a biztonság szónak gyakran az anyagi helyzetre vonatkozó konnotációi a dominánsak. Ezért célszerűnek láttam a biztonságérzetre egy olyan kontextusban rákérdezni, ahol nyilvánvalóvá válik a biztonság szó tágabb jelentése. Éppen ezért a magyar kérdőívben van egy olyan rész is, ahol különböző területekkel (például munka, nemzetközi fejlemények, család) kapcsolatban érzett biztonságihiányra kérdeztünk rá, és ezután jön egy kérdés az általános biztonságérzettel kapcsolatban:

Mindent összevetve, mennyire érzi biztonságban magát a jövőjével kapcsolatban?

A válaszlehetőségek 0-tól (egyáltalán nem) 10-ig terjedtek (teljesen). Az elemzés során megfordítottam a skála értékeit, így nagyobb értékeket kaptak azok a válaszadók, akik biztonságihiányt éreznek: 0 – teljesen biztonságban érzi magát, 10 – egyáltalán nem érzi magát biztonságban. Ezt az utóbbi kérdést használtam a *mikro-hipotézisek* teszteléséhez.

A bizonytalanság fókusza. A bizonytalanság (biztonságihiány) fókuszát egy olyan mindegyik résztvevő országban lekérdezett kérdés alapján vizsgáltam a makro- és a mikro-hipotézisek esetén is, amely különböző területekkel kapcsolatban kérdezett rá a biztonságérzetre. Három területtel kapcsolatos kérdésre adott válaszokat használtam fel a fókusz változó létrehozásához. Ezek az alábbiak voltak:

Kérem, mondja meg, hogy mennyire érez bizonytalanságot a következő dolgokkal kapcsolatban! Tehát mennyire érez bizonytalanságot...

- *a munkájával vagy az anyagiakkal kapcsolatban?*

- *az egészségügyi ellátásával vagy a nyugdíjával kapcsolatban?*

- *világunk környezetvédelmi kérdéseivel kapcsolatban, mint például a globális felmelegedés?*

A válaszlehetőségek: 5 – nagyon, 4 – eléggé, 3 – közepesen, 2 – nem igazán, 1 – egyáltalán nem. Az első két lehetőségre adott válaszokat tekintettem materiálisnak, a harmadikat, pedig posztmateriálisnak (természetesen a globális ökológiai veszélyek csak

egy részét képezik a posztmateriális veszélyek szélesebb halmazának. A későbbiekben érdemes lenne más posztmateriális veszélyeket is vizsgálni. A fókuszváltozót úgy hoztam létre, hogy kivontam a környezetvédelemmel kapcsolatos bizonytalanságérzet intenzitását mutató változó értékét a materiális változók (első két kérdésre adott válaszok) átlagából. Minél nagyobb értéke van valakinek a fókuszváltozón, annál nagyobb mértékű a posztmateriális biztonságihiány-érzet a materiálishoz képest. A fókuszváltozó tekintetében tehát a környezetvédelmi kérdésekkel kapcsolatban érzett biztonságihiány relatív intenzitását nézem és nem az abszolút mértékét. Fontos, hogy ezeket a kérdéseket, csak azoknak tették fel, akik egy korábbi kérdésre nem válaszolták azt, hogy sohasem szoktak bizonytalanságot érezni.

A magyarázó változók operacionalizációja

1. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint a gazdasági és kulturális erőforrások függvénye

8. táblázat

A gazdasági és kulturális erőforrások változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül ¹⁰	N
Szubjektív osztályhelyzet	1 – alsó osztály 2 – munkás 3 – alsó-középosztály 4 – középosztály, vagy felső-középosztály, vagy felső osztály (három dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben, referencia az alsó osztály)	6,4 % 39,6 % 22,5 % 31,3 %	1476
Tartós fogyasztási cikk	0 – nincs legalább három tartós fogyasztási cikke 1 – van legalább három tartós fogyasztási cikke	31,6 % 68,4%	1484
Iskolai végzettség	1 – maximum 8 általános 2 – szakmunkásképző 3 – érettségi 4 – diploma (három dichotóm változóként szerepel a regressziós egyenletekben: referencia a diploma)	36,2% 24,6 % 27,1 % 12,1 %	1499

10 Az érvényes válaszokon belül

2. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint az anómia és az elidegenedés következménye

9. táblázat

Az anómia és elidegenedés változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
<i>1. A hatalomnélküliség</i>			
A jövő irányíthatóságának az érzete	1 – egyáltalán nem ért egyet	20,8 %	1476
	2 – nem ért egyet	28,5 %	
	3 – egyet is ért meg nem is	33,2 %	
	4 – egyetért	14,3 %	
	5 – teljesen egyetért az állítással, hogy irányítani tudja mi történik vele a jövőben	3,2 %	
<i>2. Az izoláció</i>			
Barátok	0 – nincsenek barátai	5,3 %	1494
	1 – vannak barátai	84,7 %	
Élettársi kapcsolat és házasság	0 – nem él élettárral vagy házastárral	39,7 %	1500
	1 – házastárral vagy élettárral él	60,3 %	
Magányosság érzet	1 – egyáltalán nem igaz,	45,8 %	1497
	2 – inkább nem igaz	29,5 %	
	3 – inkább igaz	14,8%	
	4 – teljesen igaz, hogy gyakran érzi magányosnak magát	9,9 %	
<i>3. Az értelemnélküliség</i>			
Az élet érthetősége	1 – egyáltalán nem igaz	27,8 %	1462
	2 – inkább nem igaz	44,0 %	
	3 – többé-kevésbé igaz	22,0 %	
	4 – inkább igaz	5,0 %	
	5 – teljesen igaz szerinte az állítás, hogy az élet ma-napság nem bonyolult, könnyen érthető.	1,3 %	
<i>4. Az önelidegenedés</i>			
Templomba járás	0 – soha, illetve kevesebbszer, mint havonta egyszer jár templomba	81,7 %	1492
	1 – legalább havonta jár templomba	18,3 %	
<i>5. A normátlanság</i>			
Szabályszegestről vélemény	1 – egyáltalán nem igaz	10,5 %	1414
	2 – inkább nem igaz	24,5 %	
	3 – inkább igaz	46,3 %	
	4 – teljesen igaz, hogy aki vinni akarja valamire, az rá-kényszerül arra, hogy bizonyos szabályokat áthágjon	18,0 %	

3. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint a bizalomhiány következménye

10. táblázat
A bizalom változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
Általános bizalom	4 – majdnem mindig meg lehet bízni az emberekben 3 – általában meg lehet bízni az emberekben 2 – az ember általában nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban 1 – szinte soha nem lehet elég óvatos másokkal kapcsolatban.	2,0 % 31,7 % 52,0 % 14,2 %	1481
Bizalom a politikai pártokban	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 – 3 – 4 – 5 – teljesen megbízok	23,9 % 22,4 % 45,1 % 7,1 % 1,4 %	1419
Bizalom a rendőrségben	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 – 3 – 4 – 5 – teljesen megbízok	11,9 % 18,5 % 43,4 % 21,3 % 4,9 %	1464
Bizalom a kormányban	1-5-ig skála: 1 – egyáltalán nem bízok meg 2 – 3 – 4 – 5 – teljesen megbízok	18,5 % 19,0 % 39,1 % 16,3 % 7,1 %	1454
Intézmények iránt érzett bizalom (pártok, kormány, rendőrség)	Főkomponenselemzéssel a három fenti változóból előállított változó		

4. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint a rendszerváltás szelektív következményeinek és megítélésének a függvénye

11. táblázat

A rendszerváltás szelektív következményeinek és megítélésének változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
<i>1. Vesztesek és nyertesek</i>			
Életszínvonal esés	0 – nem volt olyan időszak az utóbbi évtizedben, hogy életszínvonala jelentősen visszaesett volna	40,9 %	1484
	1 – volt olyan időszak az utóbbi évtizedben, hogy életszínvonala jelentősen visszaesett	59,1 %	
Szubjektív nyertes	1 – egyáltalán nem igaz	22,7 %	1342
	2 – inkább nem igaz	27,4 %	
	3 – is-is	28,8 %	
	4 – inkább igaz	15,7 %	
	5 – teljesen igaz, hogy úgy érzi a rendszerváltás több nyereséget, mint veszteséget hozott a számára	5,4 %	
<i>2. A rendszerváltás megítélése</i>			
Régi rendszer megítélése	1 – egyáltalán nem ért egyet	20,0 %	1360
	2 – nem ért egyet	31,7 %	
	3 – egyet is ért meg nem is	29,6 %	
	4 – egyetért	13,0 %	
	5 – teljesen egyetért az állítással, hogy a régi rendszer rosszabb volt, mint a mostani	5,8 %	
Lehetőségek megítélése	1 – egyáltalán nem ért egyet	11,8 %	1367
	2 – nem ért egyet	20,1 %	
	3 – egyet is ért meg nem is	32,4 %	
	4 – egyetért	28,5 %	
	5 – teljesen egyetért az állítással, hogy most több lehetőség van az emberek számára, mint a rendszerváltás előtt.	7,2 %	
Rendszerváltás megítélése	főkomponenselemzéssel a fenti két változóból előállított változó		1298

5. mikrohipotézis: Bizonytalanság, mint a kulturális torzítások következménye

12. táblázat

A kulturális torzítások változói

A változó jelentése	A változó értékei	Megoszlás a teljes mintán belül	N
Egalitárius kulturális torzítás	0 – nem egalitárius kulturális torzítású 1 – egalitárius kulturális torzítású	95,6 % 4,4%	1318
Individuális kulturális torzítás	0 – nem individuális kulturális torzítású 1 – individuális kulturális torzítású	95,9 % 4,1 %	1357

Az egalitárius és individuális kulturális torzítást az alábbi öt állítás értékelésével mértem:

1. A kormánynak úgy kellene a jövedelmeket szabályoznia, hogy a gazdagabbaktól elvegyen, és a szegényebbeknek adjon.
2. A gazdag embereket hagyni kellene, hogy élvezzék a pénzüket.
3. Az emberek nem sokat tehetnek azért, hogy megváltoztassák az életüket.
4. Inkább a saját személyes véleményünket kell követnünk, mint az előirt szabályokat.
5. A közintézmények nem sok jót tesznek az emberekért és általában véve a társadalomért.

MŰHELY

Tóth Kinga Dóra

KIEMELKEDETT CIGÁNYOK (GYPSY/TRAVELLERS) ETNIKAI IDENTITÁSÁNAK JELLEGZETESSÉGEI ANGLIÁBAN

*„Túl cigány vagyok a gádzsóknak és túl gádzsó a cigányoknak.”**

Miskolci Egyetem Szociológia Tanszék
H-3515 Miskolc, Egyetemváros; e-mail: kdtoth@freemail.hu

A vizsgált probléma

A „Court of Appeal” 1988-as határozata kellett ahhoz, hogy Angliában a cigány (*Gypsy*) közösséget hivatalosan is etnikai csoportként fogadják el. Bár a csoport eredetével kapcsolatosan számos feltételezés él, vannak bizonyítékok arra vonatkozóan, hogy ötszáz évvel ezelőtt érkeztek meg Nagy-Britanniába (Turner 2000, Kenrick–Clark 2001). Kenrick és Clark – a téma két angliai kutatójának – becslése alapján számuk megközelítőleg 120 ezer körül lehet a szigetországbán.¹

A Gypsy/Travellers identitás „izgalmas” kérdésével számos szerző foglalkozott már (Mirga–Gheorghe 1997, Stewart 1997). Ezek a tanulmányok olyan kérdéseket feszegetnek, mint például a különféle cigány csoportokhoz tartozók identitásának meghatározása, az etnikai identitás nemzeti elemekkel való átszíneződése, az etnikai identitás megtarthatósága.

Jelen tanulmány is etnikai csoportként kezeli az angliai cigányságot. A csoport tagjai közül azokat veszi górcső alá, akik kiemelkedtek saját etnikai csoportjukból, sikereket elérve a többségi társadalomban. Arra vállalkozik, hogy feltérképezze, lehet-e tisztán a Gypsy/Travellers identitást megőrizve kiemelkedni Angliában vagy a sikerhez vezető út szükségképpen kettős identitással, esetleg asszimilációval jár. A tanulmány alapjául szolgáló vizsgálat feltételezése szerint a kiemelkedett cigányok helyzete és identitása speciálisnak tekinthető abból a szempontból, hogy ezen csoport tagjai napi kapcsolatban vannak a nem-cigány társadalommal, ami feltételezi bizonyos szinten annak érték- és normarendszerének megismerését. Ennek a folyamatnak kö-

* A szerző ezúton szeretne köszönetet mondani Dr. Gyenei Mártának, aki mint Ph.D. tutora folyamatosan segíti munkáját. Másodsorban köszönet illeti a *European Comission*t támogatásáért, melynek segítségével lehetővé vált a kutatás angliai adatgyűjtése. Harmadrészt hálával gondol a szerző Dr. Edward Feildhouse-ra és Dr. Mark Brown-ra (Cathie Marsh Centre for Census and Survey Research, Manchester), akik angliai tartózkodása alatt mindvégig segítették kutatómunkáját hasznos tanácsaikkal és nem utolsósorban bátorításukkal.

1 Ez a mutatószám magában foglalja az úgynevezett „New Age Travellers” csoportot is.

szönhetően a vizsgálat célcsoportjának identitása új – a cigány kultúra számára idegen – elemekkel gazdagodik. Következésképpen a két kultúra hatása alá kerülve identitásuk feltételezhetően az úgynevezett kettős identitásként írható le.

Annak érdekében, hogy a kutatás központi problémájára (a kettős identitás fellelhetősége a kiemelkedett cigányok körében Angliában) választ kapjunk, az alábbi rész-kérdésekre bontva közelítettük meg:

1. Mit tekintenek a vizsgálat alanyai a cigány kultúra fontos részének?
2. Vannak-e jelei a vizsgált személyek életében az identitás elrejtésének, illetve ha vannak, milyen körülmények között történik ez meg?
3. Hol helyezkednek el a vizsgálat alanyai az asszimiláció/disszociatív stratégia által kijelölt keretben?

Az angliai kiemelkedett cigányok két alcsoportját érintette a kutatás, melynek adatfelvételére 2002 tavaszán–nyarán került sor. Egyrészt azokat, akik diplomával rendelkeznek, másrészt a politikai vezetőket/aktivistákat. Ennek alapján a következő kérdést is nagyító alá vettük:

4. Milyen különbségek vannak a diplomával rendelkező kiemelkedett cigányok, illetve a politikusok/aktivisták között etnikai identitásukat tekintve?

Bár a kutatás módszertani megfontolásainak bemutatására a későbbiekben még kitérünk, annyit előljáróban érdemes megemlíteni, hogy a kutatási kérdések vizsgálatára interjúkra épülő, kvalitatív módszert alkalmaztunk és az interjúk feldolgozása az ATLAS.Ti nevű interjúelemző software segítségével történt.

A kutatás elméleti háttere és hipotézisei

A vizsgálat az identitás, etnikai identitás, asszimiláció, kettős identitás, disszociatív stratégia, rejtett identitás, újra felfedezett identitás fogalmaival operál. A következőkben röviden áttekintjük a különböző kategóriákat.

Az *identitást* és ezen belül az *etnikai identitást* a fogalom Erikson-i, 1950-es bevezetése óta számos kutató vizsgálta (Pataki 1986, 1998; Csepeli 1997; Garai 1993; Krappmann 1980). Ezen elméleteket alapul véve *kutatásunk során feltételeztük*, hogy a kiemelkedett cigányok számára nem működnek a készen kapott tradicionális viselkedésminták. A többségi társadalomban megszerzett pozíciójukból fakadóan kilépnek saját etnikai közösségükből. A többféle társadalmi szerepnek való megfelelés azt eredményezi, hogy identitásuk új elemekkel bővül (Csepeli 1997). Identitásuk rendkívül összetett; azonkívül, hogy jelen vannak benne az etnikai csoportra jellemző antropológiai identitáselemek (Pataki 1998), megtalálhatóak benne nemzeti identitás elemei, illetve – társadalmi pozíciójukból fakadóan – az úgynevezett pozicionális identitáselemek is.

Az *etnikai identitás* az adott csoporthoz tartozásként jelenik meg a szakirodalomban (Csepeli 1997; Bindorffer 2001; Turner 1975; Váriné–Niedermüller 1989). Ezen belül általában, mint az adott csoporthoz tartozás szubjektív élménye (Bindorffer 2001; Niedermüller 1989; Turner 1975). Az etnikai identitás felvállalását meghatározza az, hogy jár-e és ha igen, milyen előnyökkel illetve hátrányokkal jár az egyén számára. Ha az adott etnikai csoportot a társadalomban pejoratív jelzőkkel illetik, az egyén inkább dönt amellett, hogy csoporttagságát megszünteti, vagy felfüggeszti.

Ha az etnikai csoporthoz való tartozásnak látható rasszjegyei is vannak, nem könnyen oldható meg az azzal való szakítás. Ez eredményezheti azt, hogy az egyén szubjektíve már nem kötődne etnikai csoportjához, de csoporttagságát nem tudja levetkőzni, illetve leplezni. Ez a kettősség esetenként disszonáns érzéseket szülve identitásválsághoz vezethet.

Kutatásunk során a fentiek figyelembevételével az etnikai identitást úgy közelítettük meg, mint az egyén szabad elhatározását arra vonatkozóan, hogy mennyiben akarja magát az adott etnikai csoport tagjaként artikulálni. Niedermüller (1989) ajánlását is megfontolva, arra is fényt akartunk deríteni, hogy ez a szubjektív, önleírás szintjén megjelenő elköteleződés mennyiben manifesztálódik az etnikai csoporttal történő interakciókban (azaz mennyiben van jelen az etnikai csoport felé való elköteleződés a viselkedés szintjén). Feltételeztük azt, hogy létezik egyfajta diszkrepancia a vizsgálati alanyok által megélt cigány etnikai identitás és az általánosan a cigányoknak tulajdonított vonások között. Ebből következően azt is ki szeretnénk volna deríteni, hogy az érintettek kompenzálják-e ezt a különbséget valahogyan.²

Asszimiláció, kettős identitás és disszociatív stratégia

Összegezve a szakirodalomban fellelhető elképzeléseket a fenti terminusokkal kapcsolatosan a következőket fogalmazhatjuk meg. Az egyén vagy csoport számára idegen kulturális közegbe kerülve vagy ott élve öt lehetséges stratégia létezik, amelyik mindegyike más-más összetételű identitást eredményez. Az *asszimiláció* esetén az egyén vagy csoport elveszíti eredeti kulturális jegyeit, kizárólag többségi terminusokban határozza meg magát (Rose 1956; Gordon 1964; Kende–Szilassy 1999; Korzenny 1998; Horowitz 1975). *Kettős identitás* esetén az egyén vagy csoport az eredeti kultúráját megtartva átveszi a befogadó társadalom kultúráját is, egyenlő mértékben vannak jelen identitásában többségi és kisebbségi elemek, a kettő egymást harmonikusan kiegészíti (Erős 1998; Benez-Martinez 1997; Niedermüller 1989; Hazuda et al. 1988; Silverman 1988; Bindorffer 2001). Az asszimiláció ellenpólusaként felléphet a *disszociatív stratégia*, melyet az jellemez, hogy kizárólag a kisebbségi elemek dominálnak az egyén vagy csoport önjellemzésében (Modood et al. 1997). A *marginális stratégia* (Modood et al. 1997) felfogható úgy, mint az egyensúlyozó identitás ellentettje, melynek lényege az, hogy az egyén vagy csoport sem a kisebbségi, sem a többségi dimenzió mentén nem határozza meg magát, hanem más releváns kategóriákat választ (például a foglalkozása mentén definiálja magát).

Ez a négy stratégia lényegében pozitív identitásként fogható fel, mivel nem azon alapul (még a marginális sem) hogy „mi nem vagyok”, hanem, hogy „mi vagyok”. Léte-

2 Gondolunk itt arra, hogy Angliában a vándorlás, mint életforma például nemcsak hivatalosan (az 1968-ból származó *Caravan Site Act* szerint a nomád életforma a cigányság fontos vonása) az egyik fontos karakterjegye a cigányságnak, hanem a vizsgálatok tanúsága szerint a cigányok maguk is fontosnak tartják. Mivel a kiemelkedett cigányok inkább letelepedett életet élnek, feltételezhetően érezhetik úgy, hogy valamit elveszítettek eredeti életformájukból azáltal, hogy a többségi társadalom kritériumai mentén való sikerességet választották. Ebben az esetben gondolhatják azt, hogy már „nem igazi cigányok” (lásd Okely 1983). Lehetséges, hogy a letelepedettek az életükbe valamiféle „vándorlás-helyettesítőt” keresnek, iktatnak be.

zik egy ötödik, egyfajta negatív identitás, amely arról szól, hogy az egyén nem tudja semmilyen dimenzióban identifikálni magát. Erős (1998) szavaival élve *identitásmodellé emelt, tartós identitásválságban* van. Ennek háttérben többnyire az áll, hogy az egyén számára a személyiségét alkotó identitás-elemei nem kompatibilisek, és ekkor kognitív disszonancia léphet fel. Ennek feloldása vagy sikeres és akkor az egyén valamelyik pozitív stratégia mellett dönt vagy sikertelen (ez utóbbi esetén tartós diszharmonia keletkezhet).

Kutatásunk során feltételeztük, hogy vizsgálati alanyok identitására leginkább az asszimiláció vagy a kettős identitás vállalása lesz jellemző. Esetenként felmerülhet a marginális stratégia vállalása vagy a tartós identitásválság. Ezt a feltételezést a következőkre alapoztuk. Mivel az angliai cigányoknak nincsenek megkülönböztető rasszjegyeik, így ha kiemelkednek, nem „látszik rajtuk”, hogy cigányok. Ezért elsősorban értelmiségiként és nem cigányként határozódnak meg a többség által. Fogalmazhatunk úgy is, hogy Angliában aki vállalni akarja etnikai hovatartozását, az vállalja, aki nem, az nincs erre kényszerítve (Okely 1997; Silverman 1988; Sutherland 1975). Az angliai felemelkedett cigányok asszimilációjának irányába hat az a tényező is, hogy a letelepedtség nagy szakítást jelent az eredeti vándorló életformájukhoz képest.

Rejtett identitás. Erről a jelenségről akkor beszélhetünk, ha az egyén vagy csoport bár nem „dobja el” identitását, bizonyos szituációban úgy dönt, hogy nem fedi azt fel környezeté számára. *Kutatásunk során* tehát feltételeztük, hogy az etnikai identitás elrejtése Angliában lehetséges. Feltételeztük továbbá azt is, hogy az etnikai identitás vállalásának, felfedésének esélye akkor nagyobb, ha előnyök (pozitív diszkrimináció) társulnak hozzá.

Az *újra felfedezett identitás* jelenségével többek között Bindorffer Györgyi kisebbségi identitással foglalkozó kutatásánál találkozhatunk (2000). Nála az úgy jelenik meg, mint az etnikai tradíció újraélesztése, új, elemekkel való telítése annak érdekében, hogy könnyebben vállalható legyen a kisebbségi származás és felvétele pozitív érzésekkel töltsse el az egyéneket. *Vizsgálatunkban* az újra felfedezett identitás másfajta értelemben szerepel. Arra utal, hogy a kisebbségi származású emberek életében lehetnek olyan szakaszok, amikor az etnicitás nem dominál, sőt azt valamilyen oknál fogva megtagadják. Életük más periódusaiban azonban felfedezhetik, újra fogalmazhatják maguk számára és újra szubjektíve átélik, megélik, újra felfedezik kisebbségi identitásukat. Ez megnyilvánulhat a gyökerek keresésében, vagy nyelvtanulásban, a roma kultúra iránti fokozott fogékonyságban, romákkal kapcsolatos kurzusok felvételében stb. Feltételezhető, hogy egyes vizsgálati alanyok esetleg gyermekkorukban nem álltak a roma kultúra hatása alatt annak ellenére, hogy roma őstől/ősöktől származnak. Ennek oka a szülők asszimilációs törekvése lehetett. A kutatás alanyai azonban serdülőkorukban, illetve felnőttkorukban, az identitás tudatosabb megélésekor elkezdheték kutatni roma gyökereiket, mely eredményezheti azt, hogy tudatosan próbálják pótolni gyermekkori szocializációjukból kimaradt etnikus kultúrájuk hiányosságait.

A kutatás módszertani megfontolásai

A kutatás alanyai

Szükségesnek látszik egy rövid kitérőt tenni arra vonatkozóan, hogy kik is alkotják a *Gypsy/Travellers* csoportot, illetve ezzel párhuzamosan mit értettünk a „kiemelkedett *Gypsy/Travellers*” kifejezés alatt. Szem előtt kell azonban tartani azt a tényt, hogy ennek a csoportnak a kiléte, eredete állandó vitatéma nemcsak a csoportot kutatók, de maguknak a csoportnak a tagjai között is. Ezért ebben a tanulmányban terjedelmi okokból sajnos nem áll módunkban ismertetni a „ki a *Gypsy/Travellers* vitát” teljes mélységében, csupán annak néhány fontos megállapítására hívjuk fel az olvasók figyelmét.³

Az angliai cigányokat helyenként *Gypsy*-ként, helyenként a *Travellers*-ként említik. Maguk a *Gypsy* néven emlegetett csoport tagjai sok esetben szívesebben definiálják magukat *Travellers*-ként utalva arra, hogy degradálóan tartják az előbbi elnevezést. Ha az Angliában fellelhető cigány szervezetek neveit tekintjük át, a kép szintén mutatja a *Gypsy* versus *Travellers* (esetenként *Romani*) vita állandó jelenlétét. Erre példa lehet a *Gypsy Council for Education, Culture, Welfare and Civil Rights* elnevezésű szervezet, vagy a másik oldalon a *British Romani Union* illetve a *Society for Travelling People* elnevezésű. Ahogyan Fraser (1996) is utal rá, az angol jogrendszer általában a *Gypsy* elnevezést preferálja, de állandóan változik magának a szónak (*Gypsy*) jelentése. Az 1959-es autópályák rendjéről szóló törvény a *Gypsy* terminust használja, majd az 1968-as *Caravan Site Act* pedig – szintén a *Gypsy* kifejezést használva – nem köti etnikumhoz vagy származáshoz a *Gypsy* fogalom alá tartozást mikor kimondja, hogy az a cigány, aki nomád életmódot folytat. Ez utóbbi törvény azért is érdekes, mert kimondja azt is, hogy valaki elveszítheti *Gypsy* státuszát azáltal, hogy letelepedik. A kutatók szintén bizonytalanok látszanak a cigány csoport angliai elnevezésében. Hennink és munkatársai (2000) vizsgálatuk során a *Travellers* kifejezés alá sorolják a *Gypsy* csoportot, megkülönböztetve ez utóbbit a *New Age Travellers* rétegtől. Kenrick és Clark (2001) a *Gypsy* fogalommal operál, és ez alá tartozónak véli a *Travellers* csoportot.

Vizsgálatunkban nem szerettünk volna lándzsát törni egyik elnevezés mellett sem, ezért döntöttünk úgy, hogy a két terminust egymás szinonimájaként kezelve *Gypsy/Travellers*-ként utalunk az ezen csoportba sorolható emberekre. Mivel etnikai csoportként kezeljük ezt a fogalmat (amely feltételezi a közös kultúra, eredet, hagyományok stb. meglétét) nem készítettünk interjúkat az úgynevezett *New Age Travellers* csoport tagjaival, akik bár vándorló életet élnek, etnikailag nem tekinthetők *Gypsy/Travellers*-eknek. Kutatásunk a *Gypsy/Travellers* populáció azon tagjait érintette, akik kiemelkedtek valamilyen szempontból a többi, hasonló etnikumú, emberhez képest. A kiemelkedést „nem cigány” kritériumok alapján mértük. Tehát arra voltunk kíváncsiak, hogy azon *Gypsy/Travellers*-ek, akik a nem cigány többségű társadalom-

3 Lásd a *Gypsy/Travellers* kategória körül kialakuló ellentétes vélemények ismertetését például Fraser (1996) könyvében.

ban érnek el sikereket (például vezető pozícióban vannak), meg tudják-e, meg akarják-e őrizni etnikai identitásukat, etnikai csoportjukhoz való kötődésüket.

Az *adatgeneralizáláshoz*⁴ interjúkra épülő, kvalitatív módszert alkalmaztunk. Az alkalmazott módszer kiválasztását az indokolta, hogy használatával a kiemelkedett cigányok etnikai identitását saját szavaikkal, saját interpretációjuk segítségével ragadhattuk meg- megvalósítva ezzel a kutatás azon célkitűzését, hogy az etnicitás, identitás, asszimiláció és akkulturáció folyamataiba betekintést nyerjünk az alanyok saját véleményén, élményén keresztül. Úgy gondoltuk, hogy interjúk segítségével gazdagabb kép nyerhető az említett jelenségekről és egyben arra is lehetőség nyílik, hogy az interjúalanyok identitása alakulásának háttérében megbújó tényezőkre is fényt derítsünk.

A következő módszertani kérdés az *interjúk típusát* érintette. Vizsgálatunkban a Patton (1987) és a Berry (1999) által javasolt tematizálást követve, a standardizált nyitott kérdésekre épülő és az interjúvázlaton alapuló interjútipusokat kombináltuk. Ezt az indokolta, hogy a vizsgálat jellegéből fakadóan szavatolni kellett az interjúk összehasonlíthatóságát (ennek biztosítéka a standardizáltság) ugyanakkor kellő rugalmasságra is szükség volt (ezt az interjúvázlatra épülés biztosítja) ahhoz, hogy ne sikkadjanak el azon – a kutatás szempontjából releváns – témák, amiket az interjúalany esetleg felvet, de az eredeti interjúvázlatban nem szerepeltek. Az említett rugalmasságot abból azáltal is szavatoltuk, hogy a kérdések sorrendjében is eszközöltünk változásokat, ha az adott interjú-szituáció ezt megkívánta. Az interjúkat minden esetben kiegészítette egy kérdőív, mely az interjúalany demográfiai háttérére vonatkozóan tartalmazott kérdéseket.

Mintavétel. A kutatás a felemelkedett cigányság két csoportját érintette közvetlenül; a politikai vezetőket, aktivistákat, illetve a azokat, akik egyetemi/főiskolai diplomával rendelkeznek (Bourdieu kategóriáit felhasználva az előbbi hatalmi, az utóbbi kulturális tőkével rendelkező embereket jelent.) A hatalmi-szimbolikus és a kulturális tőke birtokosainak összehasonlítását abból a szempontból tartottuk fontosnak, hogy feltételeztük azt, hogy az előbbieket esetén a cigány identitás vállalása sokkal probléma mentesebb. A politikai vezetők és aktivisták több elemet őrizhetnek meg cigány identitásukból, mivel státuszuk, mint olyan embereké, akik cigány származásúak a többség szemében nyilvánvaló, sőt ezért kapnak vezető politikai szerepet. Másképpen kifejezve, etnikai identitásukat nap mint nap „terítékre teszik” és felfedik, azért vannak olyan pozícióban mert romák. Ezzel ellentétben azok, akik diplomával rendelkeznek és valamilyen más értelmiségi szakmában tevékenykednek, nem feltétlenül kell, hogy vállalják és nyilvánvalóvá tegyék cigány származásukat a külvilág felé. Ezért feltételeztük, hogy annak a valószínűsége, hogy asszimilálódnak vagy kettős identitással rendelkeznek nagyobb a kulturális tőkét birtokló csoportban, mint a másokban. A kutatás nem valószínűségi mintavétellel dolgozott, ezen belül is az úgynevezett hólabda módszert alkalmazta. Figyelembe véve, amit az ezen mintavételi eljárással dolgozó

4 Mason (2001) könyvében adatgyűjtési módszerek helyett adatgeneralizálásról beszél abból a megfontolásból, hogy úgy tekint a kvalitatív kutatást végzőre mint olyanra, aki nem független attól a társadalmi valóságtól, amiről informálódni akar, hanem ő is szervesen hozzájárul annak megalkotásához. Ezért tehát nincsenek kész adatok a világban, amelyeket csak össze kellene gyűjteni. Ebből a szempontból a kutató feladata az, hogy megnézze, hogyan lehet a legjobbban adatok előállítani – azaz generálni – azon források segítségével, amiket kiválasztott.

különböző szerzők ajánlanak (lásd Faguier–Sargeant 1997; Atkinson–Flint 2001), kontaktszemélyeket kerestünk az érintett csoportokhoz való hozzáférés érdekében, illetve több csatornán keresztül megkeresés segítségével ügyeltünk arra, hogy redukáljuk az izoláltakból és úgynevezett kapuőrökből eredő mintavételi torzításokat. A vizsgálat során húsz emberrel készítettünk a fent leírt módon interjúkat 2002 tavaszán-nyarán.

Az *elemzés* során szem előtt tartottuk a kvalitatív kutatások során összegyűjtött anyagok elemzésével kapcsolatos főbb kritériumokat, nevezetesen, azt hogy az adatokat kódolás segítségével „rekonstruáljuk”, újra rendezzük oly módon, hogy az „jelentésteli”, értelmes, komprehenzív egészzé álljon össze (Seidel 1998; Montgomery–Crittenden, 1977; Weston et al. 2001). Az alkalmazott elemzési eljárás során az úgynevezett jelentés kondenzációs illetve jelentés interpretációs módszert használtuk (Kvale 1996; Burton 2000). Az adatok kódolására háromféle módszert használtunk: a nyitott kódolás mellett (ami a kutató számára szabad kezecskéket biztosít a kódok kialakításában, elnevezésében) alkalmaztuk az *in-vivo* kódolást (az interjúalany által használt kifejezést használtuk az adott kód nevéként), illetve az úgynevezett *axiális* kódolást (azaz a kódok közötti kapcsolatok feltárására is nagy hangsúlyt fektettünk). Az elemzéshez egy interjúelemző software, az ATLAS.Ti segítségével vettük igénybe.⁵ Ennek használatával az elemzés során prioritást élvező két fontos szempont is megvalósulhatott, nevezetesen, az, hogy mind a kutatás hipotéziseit teszteljük az elemzés során, mind pedig kellő rugalmasságot biztosítsunk az újabb koncepciók, összefüggések feltárására.

Kutatási eredmények

Mielőtt az eredmények ismertetésére rátérnénk, röviden jellemezzük interjúalanyainkat.

Az interjúalanyok fele értelmiségi szakmában dolgozik (művész, újságíró, tanár, stb.), másik fele pedig valamilyen cigány érdekképviseleti szervezet vezetője, illetve aktivistája. Megközelítőleg fele arányban vannak azok, akik maguk is etnikailag vegyes származási családból valók (amely jelenség abba az irányba mutat, hogy az interjúalanyok fele maritális asszimilációt tekintve érintett szülei révén). A húsz alanyból tizenkettő maga is vegyes házasságban él, amely szintén mutatója az előbb említett maritális asszimilációnak. Az alanyoknak egyötöde él *Gypsy/Travellers*-eknek kialakított *site*-okon. A többiek zömében sorházban, nem cigányokkal körülvéve laknak. Az interjúalanyok mindegyike tud néhány szót *Romani English*⁶ nyelven, de közülük csak hét tud kommunikálni ezen a nyelven. Az interjúalanyok közül csak három (mindhárom az aktivista/politikus csoportból) élt egész életében cigányok között, kü-

5 A program előnyeit itt nem részletezzük (ehhez lásd Ford et al. 2000, Berry 1999, Kelle 1997) csak utalunk arra, hogy használatával az elemzéshez szükséges idő lerövidült, a kódolás egyszerűsödött, áttekinthetővé vált, lehetővé vált úgynevezett kódcsaládok kialakítása.

6 *Romnimos*-nak hívják a *Romani* nyelv egy tradicionális formáját, amelyet Nagy-Britanniában Wales-ben használnak az ott élő cigányok. Ezen kívül létezik még a *Romani English*, vagy *Anglo-Romani*, amely már lényegében angol nyelvtani formulák és szavak használatára épül – keveredve több-kevesebb *Romani* szóval.

lönböző site-okon, illetve időnként vándorolva. Ők azok szintén, akik arról számoltak be, hogy barátaik (felnőtt- és gyerekkori) szinte kizárólag cigányok voltak/vannak.

E helyen nincs lehetőségünk arra, hogy az interjúkból nyert összes érdekes fejleményt megismertessük, csak néhány, fontosabbnak ítélt eredményt mutatunk be.

*„Én magamat autentikus, eredeti cigánynak tartom.”
Avagy az „igazi”, „valódi” cigány képe az interjúalanyok körében*

Az adatgyűjtés során számtalan esetben találkoztunk azzal, hogy az interjúalanyok úgy különböztették meg magukat másoktól, (ez esetben más cigányoktól) hogy azt hangsúlyozták „mi igazi cigányok vagyunk, szemben velük”. A cigányságot kutató szakirodalomban is megtalálható az – az általunk nem elfogadhatónak tartható – koncepció, hogy csak bizonyos cigányokat lehet autentikus cigánynak tartani, merthogy csak ők őrizték meg a „vér tisztaságát”, az eredeti vezetékneveket, az egyedi cigány nyelvet (Mayall 1988). Bár eredetileg nem állt szándékunkban „eredetiség-vizsgálatot” tartani alanyaink körében, nem mehettünk el szó nélkül a fent említett jelenség mellett. Érdekelni kezdett tehát minket is az, hogy vajon kit tartanak az interjúalanyok „igazi cigánynak”, illetve kik azok, akik „nem igaziak” és milyen névvel illetik őket.

„Azok a családok, akik nem keveredtek másokkal és tartják a régi hagyományokat, mint mi” – mondta egy cigány politikus arra kérdésre, hogy ki az eredeti cigány. Ugyanő a következőképpen határozta meg az általa 'posh rats'-nek nevezett „nem igazi” cigányokat:

„Fél cigányok vagy gádzsók, akik ezt az életformát veszik fel, mint mi és a cigánynál is cigányabbak akarnak lenni. Úgy tesznek, mintha cigányok lennének.”

Ez a cigány politikus büszkén állította, hogy ő egy „valódi cigány” (*proper Gypsy*), aki „sokkal jobb, mint más, fél-cigányok”. Egy másik interjúalany, aki vegyes házasságból származott, utalt arra, hogy mások (akár nem cigányok, akár cigányok) „félvérnek” (*half-breed*) tartják amiatt, hogy az anyjának nem voltak cigány gyökerei:

„Szóval mi félvérek vagyunk. Mi vagyunk azok az emberek, akiket a fasiszták leginkább utálnak. Mi vagyunk a legveszélyesebbek. Eldeformálódtunk.” (29 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

A vegyes házasságokkal kapcsolatban a vélemények megoszlottak. Azok, akik maguk is ilyen kapcsolatból származtak, a cigány közösség kiterjedése egyik zálogként tekintettek rá és nem gondolkodtak úgy erről, mint ami „nem igazi” cigányokat eredményez. Abban egyöntetű volt a kutatás alanyainak a véleménye, hogy az, hogy „valakinek az ereiben csörgedezzen cigány vér”, elengedhetetlenül fontos a csoporttagság szempontjából.

„...mert ez az egész dolog a vérről és a kultúráról szól...Az identitás generációkon átívelő jelenség.. Ezért egy ember az utcán nem állhat elő csak úgy azzal, hogy 'én cigány vagyok'. ...de ha cigánnyal házasodnak össze, és cigány módon élnek sokáig, akkor a gyerekeiknek lehet cigány identitásuk. Nekik már némi cigány vér fog az ereikben csörgedezni.” (29 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Egy szintén vegyes házasságból származó hölgy bevallotta, hogy ő nem igazán meri magát cigányként definiálni, mert tart attól, hogy az „igazi” cigányok ezt nem nézik jó szemmel. De ahogyan az a következő idézet alapján kiderül, nem azért nem tartotta

magát valódi cigánynak mert vegyes kapcsolatból származik, hanem azért mert nem él/élt vándorló életformát.

„Nem mondom, hogy cigány vagyok, mert úgy érzem, hogy nagy szakadék tátong az én és az ő életformájuk között. A cigányok az mondhatják, hogy én nem vagyok valódi cigány. Az igazi cigányok azok, akik vándorló, cigány életet éltek.” (60 éves, értelmiségi nő, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Az az elképzelés, hogy az „igazi” cigányokhoz egy sajátos, vándorló életformát társítanak, szintén megjelenik egy vegyes házasságból származó férfinél is.

„...számomra a valódi cigányok, tiszta identitással azok az emberek, akik vándorolnak. És azzal, hogy letelepedsz, elveszíted ennek a valódi identitásnak egy részét. Ebben biztos vagyok.” (értelmiségi, 29 éves férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Úgy tűnik tehát az interjúk alapján, hogy az egész „tiszta cigány” kérdés valóban a „vérről és a kultúráról szól”. A tisztán cigány szülőktől származó interjúalanyok azt tekintik igazi cigánynak, aki maga is hasonló háttérrel rendelkezik. Ezek az eredmények némileg ellentmondanak Okely (1983) kutatásának, aki szerint a vegyes házasságok implicite elfogadottak a cigány közösségen belül. Mások, akiknek származási családja heterogén, nem tulajdonítanak az előzőhöz hasonlóan nagy jelentőséget a „vér tisztaságának”, utalva arra, hogy a cigányok történelmük során keveredtek más népekkel. Ha nem tartják magukat „autentikus cigánynak” ez utóbbi interjúalanyok, az azért van, mert nem élnek vándorló életformát.

„...nem mondhatom el egy felvételi beszélgetésen [leendő munkahelyen], hogy azokat az éveket, amik alatt nem dolgoztam, vándorlással töltöttem.” *Avagy az identitás elrejtésének és felfedésének kérdése*

A következő részben arra próbáljuk megtalálni a választ, hogy milyen körülmények között fontos a vizsgálat célcsoportjába tartozó embereknek az, hogy elrejtsek cigány-ságukat illetve ha felfedik, akkor ezt hogyan és miért teszik.

Silverman (1988) szerint adott szituációtól függ az, hogy valaki hangsúlyozza, elfedi vagy eltúlozza saját cigány identitását. Hancock (1999) és Okely (1983) is rámutatnak arra, hogy a cigányok Angliában nem bírnak megkülönböztető fizikai karakterjegyekkel, emiatt lehetséges az identitás elrejtése. Silverman Amerikában élő Kelet-Európából származó romákat vizsgálva megállapítja, hogy e csoport számára számtalan lehetőség van arra, hogy görögként, vagy mexikóiként „nem cigány stílusban öltözködjék”, illetve nevük megváltoztatásával nem cigányként tudnak érvényesülni. Az ottani roma közösség számára ez egy életben maradási stratégia, mely nem csorbítja etnikai identitásukat, azaz nem lesznek kevésbé cigányok ezáltal. Az interjúkat elemezve mi is azt találtuk, hogy az interjúalanyok számára az identitás elrejtése (nem felfedése) hétköznapi dolognak számít. Ez részben annak köszönhető, hogy nem sötét a bőrük, így nem illenek a cigányságról alkotott sztereotip képbe. Találtunk két olyan interjúalanyt, akiknek családja Kelet-Európából származott, emiatt markánsabb karakterjegyekkel rendelkeztek. Számukra sem jelentett azonban gondot az angol multikulturális társadalomba való beilleszkedés (időnként arabnak, vagy indiainak nézték őket). Tény az, hogy- a megkérdezett személyek elmondása alapján- nem is kerül „erőfeszítésbe” az etnikai identitás elrejtése, mivel nincs egzotikus külső jellege-

tességük. Ezért nem is kell olyan „túlélési technikákhoz” folyamodniuk, mint amelyekről Silverman beszámol. Ahogyan az egyik interjúalanyunk megfogalmazta:

„Nem gondolom, hogy nyilvánvaló lenne [az etnikai identitása]. Nincsenek különleges szokásaim vagy akcentusom, semmi ilyesmi.” (41 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Egy másik interjúalany szintén utalt arra, hogy az identitás mibenléte egy teljesen „privát” információ és nem feltétlenül „jön elő” egy adott párbeszéd során.

„Azt gondolom, hogy ez egy magánjellegű információ azért is, mert az emberek nem tudnak feltétlenül sehova besorolni pusztán azáltal, hogy rád néznek, és mi nem is beszélünk máshogy mint a többi ember...” (40 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Habár az interjúk elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy a cigány etnikai identitás elrejtése sok esetben elkerülhetetlen és általában a cigánysághoz tapadó előítéletek miatt kényszerülnek rá az emberek, voltak olyan esetek is, amikor az alanyok egyfajta „ajándékként” kezelték annak érdekében, hogy a társadalompolitika szintjén megjelenő, pozitív megkülönböztetésből fakadó előnyöket kihasználják.

Ahogyan az egyik értelmiségi férfi megfogalmazta:

„Ez [a cigány identitás] olyan dolog, mint minden az életben; attól függ, hogyan közelíted meg. Lehet egy bunkó, amivel az emberek lesújtanak rád, vagy lehet egy arra alkalmas eszköz, hogy megvédd magad.”

Az interjúalanyok általában munkájuk kapcsán szokták „használni” cigány származásukat. Egy író ezt a következőképpen fogalmazza meg:

Ebben az országban nagyon sok ember politikailag korrektnek akar látszani. Tudatában vannak annak, hogy az írás tipikusan középosztálybeli, privilegizált foglalkozás. Így van ez biztos a legtöbb országban. De ezek a 'politikailag korrekt' emberek, rendkívül nagy lelkiismeret furdalást éreznek emiatt. Ezért aztán így gondolkodnak: 'Ok. Alkalmazni kell néhány fekete és néhány zsidó író'. Azt viszont sohasem mondják, hogy 'kellene néhány cigány is'. Azért nem, mert fel sem merül ez számukra. Így hát, ha én ki akarom az egyik könyvemmet adni azt mondom 'Na mi van? Esélyt sem adtok nekem, mert cigány vagyok?'. Erre ők azt mondják 'oh, elnézést, igaza van'. Ez a módja, érted? Persze hogy tudod használni azt, hogy cigány vagy. Nagyon sok ember ezt teszi.” (29 éves értelmiségi férfi, endogámiában élő, nem site-on lakó)

Egy másik férfi, akik képzőművész, a következőképpen fogalmazta meg azokat az előnyöket, amelyeket lehet a „cigányság mivoltból” szerezni:

„Azt gondolom, hogy értelmiségi körökben ez [a cigány eredet] előnynek számíthat, legfőképpen azért, mert úgy lehet a cigány származásra tekinteni, mint ami egzotikus. Másodsorban pedig azért lehet felhasználni ezt, mert pozitív diszkrimináció van nálunk. Mondok erre egy példát. Két barátommal egy projekten dolgoztunk. Elmentünk Londonba a Művészeti Akadémiára, hogy pénz kerítsünk a projektre. Azt mondtuk nekik, hogy cigány témájú a projekt és hogy én cigány vagyok. Ez hatott.” (40 éves, értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Az interjúalanyok elbeszélései alapján világos, hogy a negatív diszkriminációtól való félelem viszont oka lehet az identitás elrejtésének, vagy legalább is, az identitás „nem felfedésének”. Az összegyűjtött anyag alapján azonban az is elmondható, hogy a negatív diszkriminációtól való félelemnek kétféle következménye lehet. Az első esetben elképzelhető, hogy az egyén a stigmatizált csoporthoz való tartozás miatti szé-

gyenérzet miatt úgy dönt, hogy elhagyja a csoportot, vagy legalábbis nem fed fel, hogy az adott csoporthoz tartozik. Ez a vizsgálati eredmény megerősíti a szociálpszichológia egyik alaptételét, mely szerint, ha az adott csoporttagsághoz nem járul pozitív önértékelés, akkor az emberek nagyobb eséllyel döntenek a csoport elhagyása mellett – már ha erre lehetőségük van. A vizsgálati alanyok elbeszélései alapján viszont a negatív diszkrimináció és a negatív sztereotípiák eredményezhetik azt is, hogy az adott csoporthoz tartozóban csak megerősödik a csoporthoz tartozás érzése. Erről az egyik interjúalany így számol be:

„Feltételezem, hogy ha diszkriminációból származó negatív élményeid vannak, akkor még inkább cigány akarsz lenni. Ha bántanak azért, mert cigány vagyok, akkor azt érik el veled, hogy még inkább erősödik bennem ez az érzés. Két lehetőség van. Vagy meghasonlasz önmagaddal és nem akarsz cigány lenni, vagy még bátrabban vállalod és kiállsz azért, ami vagy.” (54 éves értelmiségi nő, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Úgy tűnik, hogy ha valaki munkát keres, akkor szükségképpen nem fed fel cigány származását, ha a munka szempontjából ez nem lenne előnyös.

„Pszichésen semmi problémám saját etnikai származásommal, de időnként nem említettem ezt meg például akkor, amikor munkát kerestem....Igen azt gondolom, hogy régebben stratégiai okoknál fogva nem említettem, csak akkor, ha Traveller-ekkel volt összefüggésben az adott munka. Különbösen nem mondhatom el egy felvételi beszélgetésen, hogy azokat az éveket, amik alatt nem dolgoztam, vándorlással töltöttem”. (41 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Lényegében arról van szó tehát, hogy a cigányoknak nem is kell rejtegetni identitásukat, mivel az önmagában nem nyilvánvaló, nincs semmiféle egzotikus külső megjelenési formája. Hancock (1976) szerint sokszor maguk a sztereotípiák okozzák azt, hogy az igazi cigányok nem jelennek meg, mint igazi cigányok az emberek képzetében, hiszen nem teljesítik azok a kritériumokat, amik a cigányt cigánnyá teszik (mint például a sötét bőr, hosszú szoknya és egyebek). Az egyik interjúalany ezt a következőképpen fogalmazza meg:

„Ha a médián keresztül azt sugallják neked, hogy cigánynak lenni rossz dolog, vagy azt, hogy cigánynak lenni romantikus dolog- melyek közül egyik sem reális- akkor egyikkel sem tudsz azonosulni. Nem azt mondom, hogy úgy teszek, mint ha nem lennék az, hanem időnként félrerakom, szögbe akasztom, mint egy kabátot és felveszek egy másfajta identitást is.” (40 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Összegzőképpen megállapíthatjuk – Heller híres könyvének címét kölcsönvéve –, hogy a vizsgálat értelmiségi interjúalanyai a 22-es csapdájában vannak. Köszönhetően a velük kapcsolatos sztereotípiáknak és az előítéleteknek, sokszor nem fedik fel cigány származásukat (különösen akkor nem, ha üzletemberek és nem akarják, hogy környezetükben cigányként megjelenve, esetleg hitelüket veszítsék potenciális partnereik szemében). Ennek köszönhetően „sikerességük” rejtve marad a többség számára. Néha, attól való félelemtől vezérelve, hogy esetleg a meglévő sztereotípiák áldozataivá válnak, saját cigányságukat is elutasítják. Ez esetben már nem az identitás elrejtéséről beszélhetünk, hanem annak megtagadásáról. Ahogyan a következő diplomás interjúalanyunk ezt megfogalmazta:

„...még akkor is ha én egy egyedi, megismételhetetlen személyiség vagyok, aszerint ítélnék meg, amit ők gondolnak arról, hogy hogyan kell viselkednie egy cigánynak. És bár nem azt mondom, hogy szégyellem, ... de a kétségbeesés ezen perceiben úgy érzem, hogy nem akarok többé cigány lenni...” (23 éves, Ph.D.-hallgató, exogám kapcsolatban élő, nem site-on lakó)

És itt még nem áll meg a folyamat. Abból kifolyólag, hogy a Gypsy/Travellers diplomás réteg gyakorlatilag rejtve marad a többségi társadalom számára, a sztereotípiák, mint például az, hogy a cigányokból nem lehet értelmiségi, képtelenek egyetemet végezni, megerősítést nyer azáltal, hogy a többség valójában nem is tudja, milyen teljesítményeket érnek el egyébként. Nem túl szerencsés módon, azok a diplomás – egyébként cigány származású – emberek, akik értelmiségi szakmákban helyezkednek el, sok esetben nem jelennek meg, mint „valódi cigány” a többségi emberek képzetében. Lehetséges, hogy ezek az emberek ugyan nem tagadják meg cigány származásukat, csak egyszerűen a mindennapok során nem úgy jelennek meg, mint cigányok (identitásuk rejtve van mások szemében). Az is előfordul azonban, hogy az életstílus váltás azt eredményezi, hogy ők maguk nem vállalják többet etnikai identitásukat. Ebben az esetben a cigány közösség számára örökre elvesznek. Ebből kifolyólag tulajdonképpen a sikeres cigányok maguk is hozzájárulnak ahhoz, hogy a cigánysággal kapcsolatos sztereotípiák fennmaradjanak. Ez persze nem jelenti azt, hogy ez kifejezetten a cigányság ezen rétegének hibája lenne. Valójában a nem cigányok azáltal, hogy olyan alkalmakat teremtenek a cigányság számára melyben lehetetlen az etnikai identitás vállalása teszik lehetetlenné sokszor, hogy a sikeres cigányok cigányságukat vállalva éljenek. A cigány politikus-aktivista csoport magatartását elemezve elmondhatjuk, hogy számukra problémamentesebb az etnikai identitás vállalása. Ironikusan úgy is fogalmazhatunk, hogy számukra az identitás felvállalásának „nincsen rizikója”, hiszen őket a nem cigányok is úgy tartják számon, mint cigány politikusokat. Tulajdonképpen cigány mivoltukat napi tevékenységük legitimálja. Sokkal nehezebb a nem politikai értelmiségi cigányok helyzete az identitás vállalhatóságának szempontjából.

„Sutba dobtam identitásom egyik felét... annak érdekében, hogy értelmiségi lehessenek.” Avagy az oktatásban való részvétel és az etnikai identitás kapcsolata

Az iskola a nem cigányok terepe, annak köszönhetően, hogy nincsenek Angliában cigány tanárok, illetve azért mert olyan világba vezet, amely szintén ismeretlen a cigányok számára. Nemcsak az ismerentől való félelem tartja vissza ezt az etnikai csoportot az iskolától, hanem az is, hogy esetenként él a nem cigányoktól való „fertőzésveszélytől” való félelem (Hancock 2002). Több ezzel kapcsolatos tanulmány rávilágít arra, hogy az iskola megítélése változatos képet mutat a cigányság körében (Okely 1989; Kenrick–Clark 2001). Néha ténylegesen úgy jelenik meg, mint annak az eszköze, hogy ezen etnikai csoport tagjai is hozzáférjenek a többség számára rendelkezésre álló „társadalmi javakhoz”. Azaz úgy tekintenek erre, mint ami ahhoz ad lehetőséget, hogy sikeresek legyenek (sikeresek a többségi társadalom kritériumai mentén). Az azért kérdéses, hogy vajon a cigányok akarnak-e sikeresek lenni nem cigány krité-

riumok mentén. A kérdés úgy is feltehető, hogy vajon a cigányok tradicionális életformájával összeegyeztethető-e az oktatási rendszerben való sikeres részvétel vagy sem.

Az interjúk elemzése alapján világos, hogy az oktatáshoz általában pozitívan viszonyulnak a megkérdezettek. Néhányszor ugyan elhangzottak olyan válaszok, melyek szerint a cigány közösség számára nem meghatározó az, hogy valaki sikereket ér el a nem cigányok által irányított oktatási rendszerben, mivel egyrészt „nem érték számukra a tanulás kedvéért való tanulás”, másrészt pedig félnek attól, hogy „a tanult cigányok lenézik a saját fajtájukat”.

Az interjúalanyok közül sokan azért tartották fontosnak az oktatásban való részvételt, mert ez segítséget ad ahhoz, hogy növekedjen a cigányok érdekérvényesítő képessége. Ahogyan az egyik értelmiségi cigány nő megfogalmazta:

„Nagyon sok cigány embernek önértékelési zavara van azok után, amin keresztül ment, és én azt gondolom, hogy az oktatásban való részvétel abban nyújt segítséget számukra, hogy kiálljanak a saját igazukért, és kezükbe vegyék a sorsukat.” (54 éves értelmiségi nő, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Egyikük hangot adott az oktatási rendszerrel szembeni félelmének, úgy tekintve az iskolára, mint ami a nem megfelelő viselkedési formák melegágya (osztva azt az elképzelést, hogy a gázdsóktól egy sor „rossz” dolgot lehet tanulni, lásd ehhez bővebben Kenrick–Clark 2001).

„Ha elküldeném az unokáimat iskolába, akkor állandóan aggódnék, hogy biztosan találkoznak ott a drogokkal. A cigánygyerekeknek óvatosaknak kell lenniük. Mindenféle veszélyes dologgal találkozhatnak.” (77 éves, politikus férfi, endogámiában élő, site-on lakó)

Ha azt a kérdést vesszük nagyító alá, hogy vajon összeegyeztethető-e a cigányság tradicionális kultúrája a tanulással, akkor azt a megállapítást tehetjük, hogy bár a tanulás szükségességét senki nem kérdőjelezi meg, a kisebbségi csoporthoz való kötődést alááshatja bizonyos mértékben. Az értelmiségi interjúalanyok körében megfigyelhető volt a kisebbségi csoporttól való eltávolodás valamilyen mértékben. Néhányan közülük igen erőteljesen hangsúlyozták azt, hogy a cigány mivolt és az értelmiségi lét nem összeegyeztethető, habár arra vonatkozóan sajnálatuknak adtak hangot, hogy valamit elveszítettek identitásukból azáltal, hogy értelmiségiek lettek. Ezt a „valaminek az elvesztésének” érzését az egyik interjúalany a következőképpen fogalmazta meg:

„Néha azt érzem, hogy elveszítettem a cigányságomat és úgy érzem magam, mint valamiféle etnikai árva. ...Itt Angliában – nem tudom, hogy ez más országban igaz-e a cigányok között – vagy tanult ember vagy, vagy cigány, nem lehetsz a kettő egyszerre.” (40 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Egy másik interjúalany a következőképpen fogalmazta meg a „valaminek az elvesztését érzését”:

„...vannak testvérem, akik nem tudnak túl jól írni és olvasni, de az életminőségük nagyon is jó. Sokkal függetlenebbek mint én vagyok, miközben én pedig egy olyan rendszer rabszolgája lettem, amihez nem is igazán tartozom. És olyan értékeké, amelyekben nem hiszek.” (41 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

„...egész idő alatt az iskolában és most a karrieremben is, amit magamnak választottam úgy érzem, hogy sutba dobtam identitásom egyik felét...annak érdekében, hogy értelmiségi lehessenek.” (40 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Összegzőképpen elmondható, hogy az oktatás szerepét az interjúalanyok nem vonják ugyan kétségbe, de néha nagy árat kell azért fizetni, hogy valakiből értelmiségi válhasson. Az értelmiségi lét az oktatási rendszeren keresztül (otthonról való elszakadás, stb.) a közösségtől való eltávolodást eredményezheti.

„...a mobilitás egyfajta életfilozófia...”
Avagy a vándorlás, mint köldökszínór

Ahogy arról korábban már szó esett, az 1968-as úgynevezett *Caravan Site Act* értelmében a cigányság Angliában egy olyan etnikai csoport, amely jellegzetesen nomád, vándorló életformát folytat. Ezen felül- a törvény értelmében-, valaki el is veszítheti *Gypsy/Travellers* státuszát akkor, ha felhagy a vándorló életformával. Ez felveti azt a problémát, hogy azon interjúalanyok, akik letelepedettek- elsősorban munkájukból fakadóan- vajon cigányok vagy sem? Az is izgalmas kérdés, hogy vajon ők maguk hogyan kezelik ezt a kérdést, problémaként merül-e ez fel számukra vagy sem.

A vándorló életformát, mint a cigányság megkülönböztető jellegzetes vonását számos kutatás is megerősíti, mint például Okely (1983) vagy Silverman (1988). Más szerzők azonban hangsúlyozzák, hogy a nomád életforma csak egy sztereotípiát a cigánysággal kapcsolatban, mivel ez a népcsoport nem önként választotta az állandó úton levést, hanem állandóan menekülniük kellett, ezért vándoroltak (Kwiek 1998). Ebben az olvasatban a vándorlás úgy jelenik meg, mint egy életben maradáshoz szükséges stratégia. Az úgynevezett *New Travellers* csoport megjelenése még tovább gerjesztette a vándorlás körüli vitát. Joggal merül fel a kérdés, hogyha a nomád életforma a legjellegzetesebb megkülönböztető vonása a cigányoknak (mint ahogyan az a *Caravan Site Act*-ből következik), akkor vajon az, aki felveszi ezt az életformát bekerülhet ebbe a csoportba (mint ahogyan ez megjelenik a *New Travellers*-ek esetében)? Az interjúalanyok maguk is utaltak erre a problémára, amikor a következőket mondták:

„Az egyik fiam elvett egy Traveller lányt, nem Romany, egyikét azoknak a pseudóknak, akik rossz fényben tüntetnek fel minket. Amolyan New Age-féle.”

„...vannak emberek, akik bejönnek a közösségbe, akik a cigány életformára térnek rá és a cigány munkaformákat választják, és cigánynak aposztrofálják magukat, ami szerintem kicsit nevetséges.”

Az első interjúrészlet alapján is jól látható az a definíciós zűrzavar, ami jellemző Angliában, de megkockáztatjuk azt a kijelentést, hogy más országban is a cigányokkal kapcsolatban. Ebben az esetben az interjúalany azt a terminust használja, hogy *Romany*, annak érdekében, hogy különbséget tegyen a cigány etnikai örökséggel rendelkező „mi” csoport és azon emberek között, akik csak adaptálták a nomád, vándorló életformát-ezeket az alany pseudóknak hívja. Okely (1983) kutatásiban azt találja, hogy a *Travellers* elnevezés népszerű a cigány közösség tagjai körében, mivel arra utal, hogy „vándorlás a legideálisabb életforma, és a *Gypsy*-ség egyik fő alkotóeleme”. Úgy tűnik vizsgálatunk alapján, hogy az utazás, vándorlás egy új formája fogalmazódik meg, bukkan fel az interjúalanyok beszámolóiból. Ez az újfajta „vándorlás-koncepció” az eredeti *Travellers* életstratégia szimbolikus jelentésére (szabadság, flexibilitás) épül. Úgy értelmezhető, mint egyfajta eszköz arra, hogy az in-

terjűalanyok megőrizték etnikai identitásukat annak ellenére, hogy a sikeres lét nagymértékű életforma váltást követel meg a részükről. Egyfajta köldökzsinórként működik, ami ha nem is ténylegesen fizikailag köt valakit etnikai csoportjához, hanem szimbolikusan. Nostalgikus vágyként is leírható, amely arra irányul, hogy mindenfajta gyökeres életforma váltás ide vagy oda, valaki cigánynak érezhesse magát egy másfajta közösségben, zömében nem cigányokkal körülvéve. Ennek az újfajta vándorláskonceptciónak az a lényege, hogy a vándorlás szimbolikus tartalmait aknázza ki, úgymint bizonytalanság, flexibilitás, szabadság, spontaneitás, melyek a nomád életformának (melyben a hosszú távú tervezés elveszíti jelentőségét) szerves részét képezik. Az interjúalanyok tehát beleviszik jórészt letelepedett életükbe a „nomaditást” (és ezáltal a szabadságot, vándorlást, flexibilitást, kötetlenséget) különböző eszközökkel. És hogy hogyan viszik át a „cigányságot” új életformájuk ellenére? Például azzal, hogy azt gondolják, annak ellenére mobilak, hogy elvileg van otthonuk, mert ahogyan az egyikük megfogalmazza:

„Azt gondolom, hogy bár van saját házam, a mobilitás mindig nyitva áll, mint lehetőség...Ez egyfajta gondolkodási mód szerintem. A világhoz való viszonyulásodat fejezi ki. Például októberben, Spanyolországban voltam, kutattam... Több különböző helyen laktam már életemben. De nem kell ahhoz otthon lennem, hogy otthonosan érezzem magam. A cigányok számára az az otthon, ahol éppen vannak.” (40 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Aztán azt is gondolják, hogy a vándorló- barangoló életmódból úgy is megőrizhetnek egy szeletet, ha lélekleben szabadnak érzik magukat. Erre álljon itt a következő idézet:

„Lélekleben szabadok vagyunk, azt gondolom. Van ugyan egy irodám és van egyfajta felelősségem is és ez persze azzal jár, hogy át kell váltanom a gondolkodásomat arra, ahogyan ti gondolkodtok. De mindkét világból a legjobb dolgok jutnak nekem; ha arra van kedvem élni úgy, mint egy cigány, és letelepedhetek, mint te. Azt hiszem egyfajta híd vagyok köztük.” (69 éves politikus férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

Ahogyan azt már korábban említettük, a vándorló életforma magában hordozza a bizonytalanság érzését, a tervezettség hiányát és be van bugyolálva a mások általi lehetséges elutasítottság érzésébe. A következő idézet arra szolgál példaként, hogy ezeket az érzéseket és tapasztalatokat hogyan lehet átvinni és megőrizni akár egy letelepedett életben is:

„A vándorlás szimbolikus. A karaván szimbolikus. Minden napod a túlélésről szól. Minden napod más módon abból a szempontból, hogy mivel keresed a kenyered, hol hajtod álomra a fejedet...De még akkor is meg tudod ezeket csinálni, ha egyébként letelepedett életformát élsz. Számomra a szabadúszás ehhez ad lehetőséget. Ez nagyon nagyon bizonytalan dolog. Nem tudom soha, hogy a következő nap mit csinállok. (...) Ahelyett, hogy ajtókon kopogtatnék én kiadókat hívok fel és megkérdezem, 'akar egy jó sztorit?' És az is lehet, hogy elutasítanak. Aztán bezárják az orrom előtt az ajtót, mint ahogyan a nagyszüleimmel tették.”⁷ (29 éves értelmiségi férfi, exogámiában élő, nem site-on lakó)

7 Itt az interjúalany arra utal, hogy a vándorló életforma során a cigányok ide-oda bekopogtatnak, bekérdkeznek ezért-azért. Aztán vagy szerencsésük van, vagy sem.

Összegzőképpen elmondható, hogy az interjúalanyok a vándorlást mindennapi életükbe importálják valamilyen úton-módon annak szimbolikus jelentésére építve, mint például az állandó bizonytalanság, a szabadság és lobbanékonyosság, rugalmasság. Ez a „stratégia” azt a célt szolgálja, hogy az interjúalanyok kifejezésre juttassák kapcsolódásukat etnikai gyökereikhez. Tulajdonképpen felfogható úgy, mint egy arra való taktika, hogy hozzáillesszék az életüket a többségi társadalom által elvárt életformához, és egyben megőrizhessenek néhány elemet etnikus kultúrájuk jellegzetességeiből. Az is nyilvánvaló, hogy az interjúalanyok szerint, ha valakinek nincsenek *Gypsy/Travellers* ősei, a pusztán tény, hogy mellesleg vándorló életet él még nem teszi cigánnyá.

Következtetések

Az interjúk elemzése során azt láttuk, hogy a kettős identitásra vonatkozó feltételezésünk tartható, azonban – ahogyan az szintén várható volt –, különösen az értelmiségi csoportban. Kutatási anyagunk alapján az a sejtésünk, hogy ez a kettős identitás a többségi társadalomban elért pozíciójuk szükséges velejárója. Az interjúalanyok beszámolója alapján sokszor ez az elért pozíció nem összeegyeztethető cigányságukkal. Ez az inkompatibilitás megjelenik abban, hogy a letelepedett életformát a cigány kultúrával való szakításként élék meg, hogy sok esetben a cigányságra jellemző önfoglalkoztatással fel kell hagyniuk, mely maga után vonja azt, hogy rigorózus időbeosztás mentén kell életüket szervezniük. Azonban az is világos, hogy a vizsgálati alanyok olyan stratégiákat alkalmaznak életükben, melyek mintegy köldökzsinórként szolgálva összekötözik őket etnikai gyökereikkel. Ilyenek például a szabadúszó életvitel vagy a flexibilitás hangsúlyozása, melyek mindegyike a vándorló életforma utáni nosztalgikus vágyakozást testesítik meg. Jelen tanulmányunk megerősíteni látszik bizonyos pontokon Silvermann (1988) Kelet-Európából származó USA-ban élő romák körében végzett kutatásának eredményeit abban az értelemben, hogy a kiemelkedett cigányok lényegében merítenek a többségi társadalom által diktált értékekből, normákból, kívánatos célokból és eszközökből annak érdekében, hogy sikeresen adaptálódjanak, túléljenek egy olyan társadalomban, amit nem ők uralnak. Bizonyos értelmekben azonban vizsgálati eredményeink eltérőek a Silvermann által feltártaktól. Az ő leírásából az derül ki, hogy a roma közösség annak ellenére, hogy adaptálódik, szigorúan őrzi határait, mely abban nyilvánul meg, hogy élesen megfogalmazzák etnikai csoportjuk különbözőségét a többségi csoporttól, nem engedélyezik a vegyes házasságot más csoportbelivel, megőrzik nyelvüket és ragaszkodnak zárt-kizárólag romákból álló kapcsolati hálójukhoz a szoros, de a kevésbé szoros barátságok szintjén is. Önálló, kizárólag romákat tömörítő szervezeteket alapítanak, melyekben elképzelhetetlen a gádzsó vezetés. Ezek azok a pontok, ahol interjúk kutatásunk eltérő eredményeket tud felmutatni. Vizsgálatunk során úgy találtuk, hogy az önjellemezés szintjén interjúalanyaink szoros kötődést fejeznek ki etnikai csoportjukkal, ezt a szubjektív érzést nem minden esetben követik a tényleges cselekedetek, követett normák és értékek. Példaként lehetne megemlíteni azt, hogy inkább a vegyes házasság volt rájuk jellemző, olyan csoportokba tömörültek, melyek nem kizárólagosan cigányokból álltak (sőt sok esetben a vezetőség is etnikailag „vegyes” volt), szoros, mély barátságokról számoltak be nem cigányokkal. A kuta-

tás egy további fontos eredménye volt az is, hogy a kettős identitás nem szükségképpen „fájdalommentes”. Sok esetben tapasztaltuk azt, hogy – egy szójátékkal élve – a kettős identitás egyensúlyozása kiegyensúlyozatlanságot eredményez, diszkomfort-érzetet szül, mely elkísérheti az egyént egész életében („tartós identitásváltság”) vagy pedig lehet periodikus jellegű. Ahogyan azt az interjúalanyok megfogalmazták:

„...Rabszolgája lettem egy olyan rendszernek, amihez nem igazán tartozom. És olyan értékeknek, amelyekben nem igazán hiszek.”

„Néha azt érzem, hogy elveszítettem cigányságomat, úgy érzem magam, mint aki etnikailag árva.”

„Sutba dobtam identitásom egyik felét... annak érdekében, hogy értelmiségi lehessenek.”

Irodalom

- Atkinson, R.–Flint, J. (2001): Accessing hidden and hard-to-reach populations: Snowball research Strategies, *Social Research Update*, 33: www.soc.surrey.ac.uk
- Berry, R.S.Y. (1999): Collecting data by in-depth interviewing. www.129.11.5.57/educol/documents/000001172.htm
- Benet-Martinez, V. (1997): Acculturation Scale, www.ocf.berkeley.edu/~psych/bmas.html
- Bindorffer Gy. (2000): *Kettős identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Burton, D. (2000): *Research Training for Social Scientists*. London: Sage Publications.
- Csepeli Gy. (1997): *Szociálpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Erős F. szerk. (1998): *Megismerés, előítélet, identitás*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.
- Faugier, J.–Sargeant, M. (1997): Sampling hard to reach populations. *Journal of Advanced Nursing*, 26 (4): 790–797.
- Ford, K.–Oberski, I.–Higgins, S. (2000): Computer-aided Qualitative Analysis of Interview Data: Some Recommendations and Collaborations. *Qualitative Report*, 4: 3–4.
- Fraser, A. (1996). *A cigányok*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Garai, L. (1993): *Elvegyültem és kiváltam*. Budapest: Twins Kiadó.
- Gordon, M. (1964): *Assimilation in American Life*. Oxford: Oxford University Press.
- Hancock, I. (1976): Romance versus reality: popular notions on the Gypsies. *Roma*, 2 (1): 7–23.
- Hancock, I. (1999): The Roma: myth and reality. *Patrin Web Journal*, www.geocities.com/Paris/5121/mythandreality.htm
- Hancock, I. (2002): Roma [Gypsies]. *The Handbook of Texas Online*, www.tsha.utexas.edu/handbook/online/articles/view/RR/pxrfh.html
- Hazuda, H.P.–Stern, M.P.–Haffner, S.M. (1988): Acculturation and assimilation among Mexican Americans: scales and population-based data. *Social Science Quarterly*, 69 (2): 687–706.

- Hennink, M. et al. (2000): Primary health care needs for Travelling people in Wessex. *Working Paper*: 95–101.
- Horowitz, D.L. (1975): Ethnic Identity. In Glazer, N.–Moynihan, D.P. eds.: *Ethnicity: Theory and Experience*. London: Harvard Press, 35–45.
- Kelle, U. (1997): Theory Building in Qualitative Research and Computer Programs for the Mangement of Textual Data. *Sociological Research Online*, 2: www.socresonline/2/2/1.html
- Kende, A.–Szilassy, E. (1999): Identity and assimilation of ethnic and national minorities in Hungary. www.plicy.hu/ipff/fel-pubs/publiations/EszterS-minority.html
- Kenrick, D.–Clark, C. (2001): *Moving on: The Gypsies and Travellers of Britain*. University of Hertfordshire: University of Hertfordshire Press.
- Korzenny, F. (1998): Acculturation: Conceptualization and measurement. *Quirks's Marketing Research Review*, 12: 4.
- Krappmann, L. (1980): *Az identitás szociológiai dimenziói*. Budapest: Szociológiai Füzetek.
- Kvale, S. (1996): *InterViews*. London: Sage Publications.
- Kwiek, G. (1998): Mistaken identity. *Patrin Web Journal*, www.geocities.com/Paris/5121/hungary.htm
- Mason, J. (2001): *Qualitative Researching*. London: Sage Publications.
- Mayall, D. (1998): *Gypsy-travellers in nineteenth-century society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mirga, A.–Gheorghe, N. (1997): The Roma in the twenty-first century. www.per-usa.org/21st_c.htm
- Modood, T. et al. (1997): *Ethnic Minorities in Britain*. London: Policy Studies Institute.
- Montgomery, A.C.–Crittenden, K. S. (1997): Improving Coding Reliability for Open-Ended Questions. *Public Opinion Quarterly*, 41 (2): 23–35.
- Niedermüller, P. (1989): Kulturális etnicitás és társadalmi identitás. A néprajzi megközelítés eredményei és kérdőjelei. In Váriné Sz. I.–Niedermüller P. szerk.: *Az identitás kettős tükörben*. Budapest: MTA, 80–92.
- Oakley, A. (1997): Interviewing women: a contradiction in term. In Roberts, H. eds.: *Doing Feminist Research*. London: Routledge & Kegan Pavol, 24–50.
- Okely, J. (1983): *The Traveller-Gypsies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Okely, J. (1997): Some political consequences of theories of Gypsy ethnicity. In: *Reader Two for the SUN course titled „Plight of the Gypsies (Roma)”*. Budapest: Central European University.
- Pataki F. (1986): *Identitás, személyiség, társadalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pataki F. szerk. (1998): *Megismerés, identitás, előítélet*. Budapest: Új Mandátum Kiadó.

- Patton, M.Q. (1987): *How to Use Qualitative Methods in Evaluation*. London: Sage Publications.
- Rose, A. M. (1956): *Sociology: The Study of Human Relations*. New York: Alfred A. Knopf.
- Seidel, J. V. (1998). Qualitative Data Analysis. www.quliresearch.com
- Silverman, C. (1988): Negotiating “Gypsiness”. *Journal of American Folklore*, 100 (101): 261–274.
- Stewart, M. (1997): *The Time of the Gypsies*. Oxford: Westview Press.
- Sutherland, A. (1975): *Gypsies, the Hidden Americans*. London: Tavistock.
- Turner, C. W. (1975): Social comparison and social identity: some prospects for intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, (12) 5: 5–34.
- Turner, J. (2000): Gypsies in Britain. *Political Quarterly*, 1 (2): 68–77.
- Váriné Sz. I.–Niedermüller P. szerk. (1989): *Az identitás-kettős tükörben*. Budapest: TIT.
- Weston, C. et. al (2001): Analysing Interview Data. The Development and Evaluation of Coding System. *Qualitative Sociology*, 24 (3): 23–45.

TÁJÉKOZÓDÁS

Kürtösi Zsófia

NŐK A FELSŐVEZETÉSBEN: HOZHAT-E ÚJAT A KAPCSOLATHÁLÓZATI MEGKÖZELÍTÉS?

Irodalmi áttekintés

Szegedi Tudományegyetem, Marketing-Menedzsment Tanszék
H-6722 Szeged, Honvéd tér 6.; e-mail: zsofia.kurtosi@echo.u-szeged.hu

A munkaszervezet emberi oldala

Nők és férfiak a szervezetben

A nemek közötti kapcsolatok és a szervezeti bürokráciák kölcsönös egymásra hatása csaknem az 1980-as évekig feltáratlan terület maradt mind a szervezeti, mind a menedzsment-elméletekkel foglalkozó kutatók körében (Acker 1999). A nemi aspektust figyelmen kívül hagyó (*gender blind*) látásmód egyik oka a munkaszervezetek múltjában keresendő: a tizenkilencedik század szervezeteiben zömében férfiak tevékenykedtek, ők töltötték be a struktúrák felsőbb pozícióit, a nemi különbségeket pedig nehéz volt észrevenni ott, ahol alapvetően és meghatározóan csak az egyik nem volt jelen (Acker 1990). A huszadik század több olyan változást is hozott, ami arra készítette a kutatókat, hogy a munkaszervezeteken belüli nemi viszonyok vizsgálata felé forduljanak.

Az egyik alapvető változás a nők tömeges munkaerő-piaci megjelenése volt. A nők beáramlása a munkaerő-piacra olyan kísérőjelenségekkel járt együtt, ami felkeltette a társadalompolitikusok és társadalomkutatók érdeklődését egyaránt. A kutatások elsősorban a munkaerőpiac nemek szerinti vertikális és horizontális szegregációjára, a csökkenő termékenységi rátákra, a nemi diszkriminációra, a keresetkülönbségekre, a fizetett és nem fizetett munka nőket sújtó kettős terhére koncentráltak, illetve az ezekkel kapcsolatos lehetséges társadalompolitikai válaszokat mérlegelték. Kevesebb vizsgálat született arra vonatkozóan, hogy a nemi viszonyokra hatást nem gyakorlónak tekintett (*gender neutral*) munkaszervezet hogyan, milyen folyamatokon keresztül termeli újra a nemi egyenlőtlenségeket (Halford et al. 1997).

A másik fontos változás a szervezetek társadalmi szerepének megnövekedése volt. Az iparosodott társadalmak Perrow (1997) szerint a szervezetek társadalmi, ahol az emberek életük jelentős részét ezen struktúrák tagjaiként élik le. A munkaszervezetek már a tizenkilencedik században a kutatók érdeklődésének középpontjába kerültek. A

korai menedzsment- és szervezetelméletek elsősorban a szervezeti hatékonyság, az irányítás és a vezetői hatalom forrásainak kérdéskörét kutatták.¹ A szervezeteket ekkor a racionális személytelenség, a hatékony bürokrácia és nemi neutralitás birodalmának tekintették, nem pedig az emberi élettevékenység mindennapi színterének. A harmincas évek nagy felfedezése volt, hogy e struktúrák nem értelmezhetők személytelen rendszerekként, nem mentesülnek az emberek alapvető személyes jellemzőitől, viselkedésétől és társadalmi kapcsolataitól. Az Elton Mayo nevéhez is kötődő Hawthorne-tanulmányok arra is rámutattak, hogy a szervezetek formális struktúrája alatt egy informális szubstruktúra rejtőzik, és az informális csoportok léte és működése egyértelműen befolyásolja az egyének munkateljesítményét, a munkamorált és a vezetés hatékonyságát (Perrow 1997). Ugyanakkor a nemi hovatartozással mint alapvető szociodemográfiai jellemzővel a kutatások továbbra sem foglalkoztak.² A szervezetek „nemi valósága” nem jelent meg a domináns (ún. *malestream*) elméleti irányzatokban.³

A hierarchikus struktúrák formagazdagságának növekedése, a gazdasági szervezetek mellett a nonprofit, önkéntes és kormányzati szervezetek kutatásokban való hangsúlyosabb megjelenése újabb elméleti irányzatok kibontakozásához és felvirágzásához vezetett, de alapvetően nem változtatta meg ezt a nemeket tekintve semleges szervezethez. Az áttörést e tekintetben a hetvenes évek hozták, mikor Kanter a szervezetek nemi tagoltságát vizsgáló esettanulmánya nyomán (Kanter 1977) egyre több kutató irányította figyelmét a szervezetek felépítésének, működési sajátosságainak nemekre történő kihatásaira.⁴ Az empirikus kutatásokkal párhuzamosan kísérletek történtek olyan elméleti keretek kidolgozására, melyek a „szervezet” és a „nem” egymásra hatását magyarázzák.

Halford és szerzőtársai (1997) három ilyen megközelítést különítenek el: az egyik elterjedt irányzat a szervezeteket alapvetően nem-semleges rendszereknek tekinti. Ez a megközelítés elismeri, hogy előfordulhatnak a nemi hovatartozással magyarázható különbségek (egyenlőtlenségek), a férfiak és nők eltérően viselkedhetnek a szervezetben, ezt azonban nem tekinti a bürokráciák alapvető jellemzőjének. A szervezeten belül megjelenő nemi egyenlőtlenségek elsősorban a szervezeten kívüli faktoroknak és folyamatoknak köszönhetőek, melyek a szervezetekben „lecsapódnak”. Egy másik nézőpont ezzel szemben azt hangsúlyozza, hogy a szervezet alapvetően maszkulin konstrukció. A szervezet működése szempontjából fontos pozíciókat csak olyanok tölthetik be, akik alkalmazkodnak ehhez a férfias kultúrához (Ferguson 1984). Ferguson szerint a nők szervezési stílusa, ami inkább támaszkodik a barátság-kapcsol-

1 Ennek demonstrálására a legtöbbször Max Weber, Frederick W. Taylor és Henri Fayol munkáit idézik.

2 Ahogy Morgan (1996) is megjegyzi, a vizsgálatok nemcsak a nőket ignorálták, hanem a férfiakat is, azaz maga a „nemi aspektus” hiányzott a kutatásokból.

3 Acker és Van Houten 1974-ben megjelent tanulmányában a Hawthorne kísérletek hiányosságának rója fel, hogy a kutatás értékelése során nem fordítottak figyelmet a vizsgált csoportok nemi összetételére. Az a vizsgálati csoport, melynek teljesítménye a kísérletek alatt folyamatos növekedést mutatott, kizárólag nőkből állt, így a vizsgálati eredmények nem értelmezhetők a nemi hovatartozás figyelembe vétele nélkül. Acker és Van Houten arra hívja fel a figyelmet, hogy a nemi hovatartozás nagy valószínűséggel befolyásolta a kísérleti csoportokkal való bánásmódot, ezáltal pedig az eredményeket is (Acker–Van Houten 1974).

4 Ld. például Gary N. Powell, Arlie Hochschild vagy Cynthia Cockburn tanulmányait.

latokra, kevésbé hierarchikus és kooperatívabb, ellentétben áll a férfiak bürokratikus szervezési formáival (Ferguson 1984). A harmadik megközelítés szerint a szervezeti rendszerek és gyakorlatok nem különíthetők el a szervezeten kívüli társadalmi, gazdasági, kulturális folyamatoktól, melyek már át vannak itatva a nemi különbségekkel. A szervezetben dolgozók „külvilágból” származó tapasztalatait, viselkedési normáit és elvárásait e struktúrák nemcsak visszatükrözik, hanem a nemi viszonyok beágyazódnak a szervezeti gyakorlatokba, így a szervezeten kívüli nemi egyenlőtlenségek a szervezeten belül újratermelődnek. A szervezet nemi szubstruktúrája megnyilvánulhat többek közt a munka megosztásában, a munkafolyamatok térbeli és időbeli elrendezésében, vagy a munkahelyi viselkedés írott vagy íratlan szabályaiban (így pl. az öltözködésben és nyelvhasználatban) (Acker 1990). Acker azt is kiemeli, hogy a szervezetekben felállított normák és gyakorlatok, amik a racionalitás és a nemi neutralitás álarcá mögé bújnak (éppen ezért észrevehetetlenek és hatékonyak), alapvetően közelebb állnak a férfiak életritmusához és a férfi normákhoz, mint a nők élethelyzetéhez (Acker 1998).

Nők és férfiak a gazdasági szervezetek felsőbb szintjein

A szervezetek belső működési folyamatait, így például a kiválasztás, előléptetés, a munkakör-értékelés, a bérezés, az új technológiák bevezetése, a teljesítmény-értékelés, a munkaidő és a szünetek meghatározása, a munkakörtervezés és -szervezés mind hordozhatnak olyan jellegzetességeket, melyek a nemek szervezeti szegregációjához vezethetnek. A kiválasztás és előléptetés kérdésköre többek közt azért került a kutatók fókuszába, mert a feminista társadalomkutatókat élenként foglalkoztatta az a tény, hogy míg a nők egyre növekvő számban képviseltetik magukat a munkaerő-piacon, a felsővezetői pozíciókban számuk ezt a gyors emelkedést nem, vagy csak nagyon lassan követi. Bár a nők aránya a különböző vezetői szinteken eltérő lehet ágazatonként, vállalatmérettől és tulajdonosi körtől függően, általánosságban megállapítható, hogy a versenyszférában általában kevesebb nő található a felsővezetésben, mint a közszférában: minél nagyobb egy vállalat, annál kevesebb nő kerül felsővezetői pozícióba, a nők aránya a felsőbb szinteken azon ágazatokban nagyobb, melyek a horizontális szegregáció miatt elnőiesedtek, és elsősorban a sztereotípiáknak megfelelő funkcionális területeken találhatóunk női felsővezetőket (Nagy 2001; Vinnicombe 2000; Wirth 2001).

A nők felsővezetésbeli hiányát a kutatók üvegplafon-jelenségként aposztrofálták, ami elsősorban arra utal, hogy láthatatlan tényezők akadályozzák a nők feljutását magasabb pozíciókba. Az üvegplafon magyarázatára szolgáló elméletek többféleképp is csoportosíthatók, az egyik lehetséges felosztás szerint három nagyobb elmélet-csoportot különíthető el (Fagenson 1990; Powell 2000). A nem-specifikus megközelítés azt hangsúlyozza, hogy alapvetően a személyes jellemzők azok, amik meghatározzák a vezetői pozícióba kerülést, így például a képzettségi szint, a verseny- és karrier-orientáltság, és/vagy a munkahelyi tapasztalat. Ezzel ellentétben a szervezet működésére koncentráló elméletek nem az egyéni tulajdonságok különbözőségeivel magyarázzák a hiányt, hanem a szervezet alapvető működési jellemzőivel. A legismertebb talán Kanter (1977) elmélete, aki azt hangsúlyozza, hogy a kisebbségben lévő csoportok, je-

len esetben a felsővezetői pozíciót betöltő nők, mivel arányuk kicsi, állandó reflektorfényben állnak, a többségi csoport kritikus megfigyelése alatt dolgoznak, és tetteiket gyakran nem egyéni jellemzőiknek tulajdonítják, hanem csoport-hovatartozásuknak. A Kanter-féle megközelítés azt sugallja, hogy a „token” szituáció kialakulásában a számbeli eltéréseknek (arányoknak) van elsősorban szerepe, nem pedig a nemnek mint kategóriának. Ezen számbeli alulreprezentáltság következménye Kanter szerint a nagyfokú „láthatóság” és ennek megfelelően az erős teljesítménykényszer, valamint a kommunikációs láncokból való kirekesztettség. Az elmélet számtalan további kutatást indukált, amik részben kiegészítették, részben pontosították a tokenizmus működési mechanizmusait. Egyes kutatások arra mutattak rá, hogy önmagában a számbeli különbség nem szükségképpen váltja ki a többségi csoport negatív viszonyulását, így például a férfiakból álló kisebbségi csoportok nem feltétlenül szembesülnek a kommunikációs hálózatokból történő kizárással (Fairhurst–Snavely 1983). Ennek oka a kutatók szerint a hatalmi relációkban rejlik. Ha a kisebbségi csoport magasabb státuszú, mint a többségi csoport, akkor őket nem, vagy kevésbé érintik a tokenizmus hátrányai, ellenben ha az alacsonyabb státuszú csoport van kisebbségben, akkor a többségi csoport kritikus viselkedése figyelhető meg (Sheppard 1992). Alexander és Thoits (1985) a tokenizmus teljesítményre való hatását vizsgálva nem talált arra bizonyítékot (más kutatásokkal ellentétben, ld. Spangler et al. 1978), hogy a tokenek rosszabbul teljesítenek, mint a többségi csoport tagjai. A token-vizsgálatok ráirányították a figyelmet a szervezetek nemi összetételének hatásaira. Cohen és munkatársai (1998) azt állapították meg, hogy a szervezetek különböző szervezeti szinteken megvalósuló nemi összetétele önmagában hatással van a kiválasztásra és előléptetésre, de ez a hatás nem lineáris. Vizsgálatuk szerint az alsóbb menedzseri pozíciókban a nagyobb arányú női jelenlét fokozza a valószínűségét a nők felsőbb szervezeti szintekre való előrelépésének. Hasonlóan lineáris a kapcsolat az adott szervezeti szint nemek szerinti összetétele és az adott szervezeti szintre való bejutás valószínűsége között, azaz ha a vizsgált szervezeti szinten magasabb a női menedzserek aránya, ez növeli a valószínűségét annak, hogy több nőt alkalmazzanak az adott szinten. Ugyanakkor, ha a felsőbb szervezeti szinteken a nők száma relatíve magas (kiegyensúlyozott, 35-50%), az nem segíti a nők bejutását az adott szervezeti szint alatti pozíciókba, csakúgy, mint a túl alacsony (15% alatti) arány (Cohen et al. 1998). Az üvegplafon-jelenség magyarázatául szolgáló harmadik elméletcsoport azt mondja ki, hogy mind az egyéni jellemzők, mind a szervezetek működési mechanizmusa szerepet játszik abban, hogy kevesebb nő tölt be vezető pozíciót. A GOS (*gender-organization system*) „megközelítés szerint a nők magatartása és korlátozott szervezeti előrejutása visszavezethető nemükre, a szervezeti kontextusra és/vagy arra a nagyobb társadalmi és intézményi rendszerre, amelyben tevékenyen részt vesznek” (Fagenson 1990: 271).

Kérdéses, hogy a huszadik század végének társadalmi, gazdasági, szervezeti változásai megváltoztatják-e azokat a feltételrendszereket, melyek a szervezetek nemi struktúráját befolyásolják. A posztmodern szervezet a megváltozott környezeti viszonyokra reagálva a vertikálisan erősen tagolt, sok hierarchikus szinttel rendelkező fordista munkaszervezéssel szemben a flexibilitásra helyezi a hangsúlyt csökkentve a hierarchiát, előtérbe helyezve a csoportmunkát, az együttműködést, a moduláris termelési módot és az ennek megfelelő rugalmas foglalkoztatást (Szabó 2000). Az infokommunikációs technológiák a munkatársak egy részének lehetővé teszik a szer-

vezeten kívüli munkavégzést, a munkaidő és szabadidő korábbi térbeli és időbeli szeparálódása csökken, a kevesebb szervezeti szint a felelősségteljes feladatok alsóbb szintekre való delegálását vonja maga után. Ugyanakkor a globalizálódó piac a verseny intenzívebbé válásához vezethet, amire a szervezetek a munkaterhelés megnövelésével válaszolnak, a hierarchikus szintek számának csökkenésével pedig redukálódik a középvezetői pozíciók száma, ami élesebb teszi a versenyt ezen pozíciók elnyerésében, így a posztmodern munkaszervezetek magukban hordozzák a nemi szubstruktúra gyengülésének és erősödésének lehetőségét egyaránt (Acker 1998).

Castells (1996) szerint a vállalati szervezeti modellek átalakulása a hálózatosodás felé mutat. A gyors technológiai és gazdasági változások indukálta bizonytalanság arra kényszeríti a szervezeteket, hogy maguk is hálózattá szerveződve dinamizálják belső struktúrájukat, kihasználva a számítógépes hálózatok, az üzleti egységek közti hálózatok és a személyek közti kapcsolatháló erejét és lehetőségeit (Castells 1996: 176–177). A hálók, legyenek akár szervezetek közötti, akár szervezeten belüli képződmények, vállalati életben betöltött szerepének (újra)felfedezése ráirányítja a figyelmet a kapcsolati szemlélet mint régi-új vizsgálati módszertan/kutatási irányzat alkalmazásának hasznosságára. A kapcsolati megközelítés fogalmi kereteinek és kifinomult technikai apparátusának kidolgozásában számtalan tudományterület vett részt, melyek értékes elemekkel járultak hozzá az irányzat mai arculatának gazdagságához, sokféleségéhez (Tardos 1995; Tichy et al. 1979). Az alkalmazások széles köre lehetőséget biztosít arra, hogy a network-szemléletmód nyújtotta előnyök beépüljenek a munkaszervezetek nemi struktúráját magyarázó elméletekbe.

A társadalmi kapcsolathálók nemi differenciáltsága

A network megközelítés egyik alapvető jellemvonása – mely megkülönbözteti azt más, koherensebb elméleti irányzatoktól – abban áll, hogy az egyéni cselekvők és az őket jellemző attribútumok helyett a cselekvők közötti kapcsolatokat állítja a vizsgálat középpontjába. E szemlélet szerint a társadalmi folyamatok és az egyéni eredmények a szereplők közötti kapcsolati mintázatok által alapvetően meghatározottak (Blau 1989; Granovetter 1996). Még az olyan szorosan az egyénhez rendelhető tulajdonságok esetében is, mint a nem, a hálózati szemléletmód hangsúlyozza a társadalmi beágyazottságot, így téve különbséget a kapcsolati kölcsönhatások eredményeként értelmezhető társadalmi nem (*gender*) és a genetikailag meghatározott biológiai nem (*sex*) között.

A különböző társadalmi helyzetekre adott válaszok nemek szerinti eltéréseit a kapcsolati megközelítés a személy-központú magyarázatoktól eltérően a kapcsolathálók különbségeivel, ezek működésének törvényszerűségeivel magyarázza. Az elmélet szerint az emberek egyes életszakaszaiban az őket körülvevő kapcsolatok készletében bekövetkező változások indukálják a mégoly stabilnak látszó egyéni jellemzők, attitűdök, értékek változását, az esetleges stabilitások háttérében pedig szintén a kapcsolati viszonyok alapvető jellemzőinek stabilitása áll (Smith-Lovin–McPherson 1993). Az életút különböző állomásai, az eltérő élethelyzetek, különösen a gyermekvállalás, illetve a fizetett és otthoni munka aránytalan megosztása növelik a különbségeket a nők és férfiak kapcsolathálójában (Wellman 1985). Smith-Lovin és McPherson (1993) szerint a nők gyermeknevelésben való hangsúlyosabb részvétele olyan kapcsolati kö-

rökbe vonzza őket, melyek elsősorban a családdal és rokonsággal kapcsolatos információk, értékek és lehetőségek áramlását segítik, míg a férfiak kapcsolati köre elsősorban a karrierhez, munkához, és a szabadidős tevékenységekhez nyújt információkat és hozzáférési lehetőségeket. Ezt megerősíteni látszik, hogy Wellman (1985) vizsgálatában az egyedülálló nők és férfiak kapcsolathálói nem különböznek jelentősen, a vizsgálat azt sugallja, hogy a kapcsolati mintázatok nemi különbségei eltűnnek, vagy legalábbis lényegesen csökkenhetnek, ha kontrolláljuk a családi állapotot, a gyerekek létét vagy hiányát és a foglalkoztatotti státuszt. Az eltérő léthelyzetek befolyásolják a kapcsolatok alakulását, amik az információhoz és más erőforrásokhoz való hozzáférést segítve visszahathatnak az élethelyzetekre (pl. a lehetséges karrierutakra).

A felnőttkori kapcsolatok vizsgálata mellett egyes kutatások a korai életszakaszokban fellelhető kapcsolati mintázatokat és kapcsolat kialakító folyamatokat is tanulmányozták. Lever (1978) 10-11 éves gyerekek játékainak komplexitását elemezve azt találta, hogy a lányok és fiúk kapcsolati csoportmérete e korban eltéréseket mutat, míg a fiúk általában a nagyobb csoportformációkat kedvelik a játékok során, a lányok csoportmérete a vizsgálatban ritkán érte el a 10 főt. A lányok arról számoltak be, hogy jobban kedvelik egyetlen jó barát társaságát, mint egy kisebb csoportét. A lányok diadikus kapcsolatok iránti preferenciáját Benenson (1993) is megerősítette egy 4 és 5 éves gyerekeket vizsgáló kutatás eredményeként. Ugyanakkor Lever (1978) azt is megjegyzi, hogy azok a lányok, akik inkább vesznek részt komplex, nagyobb csoportméretet kívánó játékokban, jobban kedvelik a nagyobb baráti csoportokat.

A csoportméret nemi különbségeire fókuszáló kutatások mellett vizsgálatok születtek arra vonatkozóan is, hogy e korai életszakaszban hogyan reagálnak a gyerekek az ún. intranzitív érzelmi kapcsolatokra. Az érzelmileg kiegyensúlyozatlan triádok – például, mikor A személy pozitívan viszonyul B-hez, B pedig C-hez, de A nem szereti C-t – érzelmi feszültséget, szorongást indukálnak, és az érzelmi egyensúly helyreállítását célzó cselekvésre ösztönzik az egyént (Hallinan–Hutchins 1980; Heider 1946). A kapcsolatok érzelmi egyensúlyának helyreállításában nemi eltérések detektálhatók: míg a fiúk inkább újabb barátság kötésével oldják fel az ellentétet, a lányok megszakítják az intranzitív kapcsolatokat (Eder–Hallinan 1978) és gyakrabban választják a zárt diád kapcsolati formát. Az azonos neműek diádjába bekapcsolódni kívánó harmadik személy neme is meghatározó, mivel az ellenkező nemű intranzitív kapcsolatokat jobban tolerálják a gyerekek, mint az azonos neműekre vonatkozót, ugyanakkor emellett az is jellemző, hogy az intranzitivitást szívesebben oldják meg hasonló nemű kapcsolat hozzáadásával (Smith-Lovin–McPherson 1993: 231). Ez a homofiliára való hajlam, azaz mikor a gyerekek a hozzájuk hasonlókat választják, jelen esetben az azonos neműeket preferálják, már három éves kor előtt is felfedezhető (La Freniere et al. 1984).⁵

A hasonlóságra való hajlam nemcsak a gyerekkori, hanem a felnőttkori választott kapcsolatoknak is alapvető jellemzője: az emberek szívesen lépnek kapcsolatba olyanokkal, akik hozzájuk hasonló tulajdonságokkal rendelkeznek olyan jellemzők tekintetében, mint például a kor, a nem, az etnikum vagy az iskolai végzettség. A felnőttkori

5 E fiatal életkorban a nemi preferencia valószínűleg a viselkedés-kompatibilitásból ered, ugyanakkor a kutatások csekély száma miatt nem lehet elvetni azokat a magyarázó elméleteket sem, melyek a nemi azonosítás (mind a saját, mind a másik gyermek) képességére épülnek, és melyek szerint a gyerekek az „olyan, mint én” játszótársakat preferálják, vagy azon elméleteket, melyek a felnőttek azonos neműekkel való játékot megerősítő szerepére koncentrálnak (La Freniere et al. 1984: 1963).

ego-centrikus kapcsolatháló nem szerinti homogenitásának vizsgálatánál ugyanakkor figyelembe kell venni a rokoni és nem rokoni, illetve a szomszédsági kapcsolatok arányát, ezek ugyanis növelik az egyén kapcsolatainak kor és nem szerinti heterogenitását (Marsden 1991). Amerikai vizsgálatok szerint a nők beszélgetési kapcsolatháló-jában több a rokonsági és szomszédsági kapcsolat, míg a férfiaknál nagyobb a munkakapcsolatok aránya, ami inkább homogénebbé teszi a hálót (Wellman 1985; Smith-Lovin–McPherson 1993). Egy Magyarországon 1999-ben a TÁRKI által végzett, a bizalmas kapcsolatokat feltáró vizsgálat megerősítette, hogy a rokoni kapcsolatokban kevésbé érvényesül a nem szerinti homogenitás, míg a nem családi kapcsolatok inkább homogének nemek szerint; a teljes mintában a nem-rokoni kapcsolatok közt az azonos neműek aránya meghaladta a 76%-ot (Albert–Dávid 1999). Természetesen a kapcsolati tartalmak (pl. barátság kapcsolat, kommunikációs kapcsolat, támogató kapcsolat) befolyásolhatják a háló nem homogenitását, de a legtöbb esetben a nem szerinti kapcsolati „belterjesség” általános tendencia.

A kutatások felhívják a figyelmet arra, hogy a korai életszakaszokban kialakuló kapcsolati mintázatok hatással lehetnek a felnőttkori társas készségekre és kapcsolati preferenciákra, valamint bizonyos mértékben felelősek lehetnek a nők és férfiak társadalmi világának szeparálódásáért.

A kapcsolati struktúrák eltéréseit, interakciós hajlandóságukat az emberek magukkal viszik azokba a munkaszervezetekbe, ahol életük jelentős részét töltik, ugyanakkor a szervezetek földrajzi, méretbeli lehatároltságukkal behatárolják a szervezeti alanyok lehetőségeit kapcsolati stratégiájuk kialakítására és végrehajtására.

Kapcsolatháló a munkaszervezetben

A munkahelyi kapcsolatháló jellemzői

A munkahelyi kapcsolatháló – a szervezeten kívüli kapcsolatokhoz hasonlóan – nagyon sokszínűek, tartalmukat tekintve sokfélék lehetnek. Általában magukba foglalják a kommunikációs, tanácsadási, karrier-támogató valamint barátság- vagy tisztelethálót egyaránt, azaz tartalmazznak mind instrumentális, mind expresszív elemeket. Instrumentálisnak nevezhetünk egy kapcsolathálót, ha „az alanyok számukra értékes javak, szolgáltatások vagy információk biztosítására tett erőfeszítések közben lépnek kapcsolatba egymással” (Knoke–Kuklinski 1982: 16). Az instrumentális kötések általában gyengébbek, ugyanakkor fontos forrásai azoknak a technikai információknak, melyek az egyéneket munkájuk hatékonyabb elvégzésében segítik. Az expresszív kapcsolathálóban az egyének az egymás iránti vonzódás, tisztelet vagy éppen utálat érzéseit fejezik ki (Knoke–Kuklinski 1982), ezek a kapcsolatok elsősorban „érzelmi” erőforrásokat biztosíthatnak, erősebbek, intimebbek az instrumentális kötésekénél. Ezeket a kapcsolati tartalmakat a kutatók általában egymástól elkülönítve igyekeznek vizsgálni, azonban a szervezeti lehatároltság miatt gyakoriak az átfedések, így például a szervezeten belüli barátság-kapcsolatok másként „viselkednek”, mint azok a barátság-háló, melyeket nem korlátoznak szervezeti keretek. A szervezeti „barátságok” a döntéshozatal rendszerei is, mobilizálják az erőforrásokat, megkönnyítik az informá-

ció áramlását, így struktúrájukban hasonlíthatnak az instrumentális kapcsolathálókra (Lincoln–Miller 1979).

A szervezeten belüli kapcsolatok másik fontos jellemzője, hogy ezek a kapcsolatok erősen függenek nemcsak a személy egyéni preferenciáitól (az ún. keresleti oldaltól), hanem a szervezeti struktúra által nyújtott lehetőségektől és korlátoktól is (kínálati oldal): az egyes emberek kapcsolati elérhetősége erősen lehatárolhatja az egyéni választási lehetőségeket. A szervezeten belüli társadalmi kapcsolatháló ezért különbözhetnek a szervezeten kívüli kapcsolatoktól: a szervezeten kívüli hálókbán, különösen az erős kötések esetén gyakori a homofiliára való hajlam, a munkaszervezetekben azonban a szervezeti alanyok egyéni jellemzők szerinti összetétele eleve meghatározott, ami korlátozhatja a választásokat. McPerson és Smith-Lovin (1987) ennek tesztelésére négy dimenzióban (nem, életkor, foglalkozás, végzettség) vizsgálta a barátság kapcsolatok hasonlóságát önkéntes szervezetekben, majd megpróbálta elkülöníteni a szereplők elérhetőségi korlátaiból fakadó indukált homofiliát, illetve az egyéni preferenciák eredményeként létrejövő választott homofiliát. Kérdésük az volt, hogy a megfigyelt homofília, ami különösen a nem és életkor tekintetében volt erős, mennyiben tudható be a szervezeti összetételnek. A kutatás eredményei szerint nem, kor és foglalkozás tekintetében az indukált homofília nagyobb volt, mint a választott, míg a végzettség esetében ennek ellenkezője volt igaz (McPerson–Smith-Lovin 1987: 375). A vizsgálatban azt is kimutatták, hogy a csoportmérettel nő a homofília is, mivel a nagyobb csoport több lehetőséget biztosít a hasonló jellemzőkkel rendelkezők elérésére. A hasonlóságelv vizsgálatánál a szociodemográfiai változókon túl érdemes olyan speciális jellemzőket is vizsgálni, mint a szervezetbe való belépés dátuma. Wagner, Pfeffer és O'Reilly (1984) a szervezetben kialakuló kommunikációs kapcsolatháló vizsgálatánál azt találta, hogy a közel azonos időben szervezetbe lépők összetartóbb csoportot alkotnak.⁶ Ennek oka, hogy a korábbi belépőknek jól kialakult kommunikációs hálói vannak, az újonnan belépők azonban szeretnének kapcsolatokat kiépíteni, így azokkal kommunikálnak elsősorban, akiknek a kommunikációs kapacitásai még nincsenek lekötve.

Ugyanakkor a munkaszervezetekben nem feltétlenül a társadalmi hasonlóság az, amire az alanyok kapcsolataikban elsődlegesen törekednek. Az egyes egyének számára az jelent előnyt, ha magasabb státuszúakkal, nagyobb hatalommal, befolyással bíró emberekkel tartanak fenn kapcsolatot, hogy így jussanak hozzá értékes erőforrásokhoz. A magas státusz, hatalom, befolyás korrelálhat néhány fontos egyéni jellemzővel (például nem, etnikai hovatartozás), így a homofília az egyik dimenzióban automatikusan homofiliát jelenthet a másik dimenzióban is egy adott csoport tagjai számára (Blau 1977). A személyes jellemzők hasonlósága pedig megkönnyíti a bizalom kialakulását, a kommunikációt és az egyéni érdekek összehangolását (Lincoln–Miller 1979).

6 A szervezeten belüli kapcsolatok feltárásával foglalkozó kutatások jellemzően esettanulmányok, azaz egy adott szervezetben térképezik fel a teljes kapcsolathálót, és írják le annak strukturális jellemzőit, vizsgálják a háló tagjainak egyéni és kapcsolati tulajdonságait. Ilyen esetekben az eredmények általánosítására csak korlátozottan van lehetőség.

A szervezeti kapcsolathálók nemek szerinti különbségei

Több vizsgálat is született arra vonatkozóan, hogy a nem mennyiben befolyásolja a kapcsolathálók alakulását a szervezetben. Elterjedt elképzelések szerint a férfiak jobban ki tudják használni az informális interakciókat a szervezeti előrelépés érdekében, míg a nők kevésbé tulajdonítanak jelentőséget az informális kapcsolatoknak, és inkább hagyatkoznak a formális struktúrákra (Hennig–Jardim 1977). Más elképzelések szerint nemcsak arról van szó, hogy a nők kevésbé mozgósítják informális kapcsolataikat szervezeti céljaik elérése érdekében, hanem arról is, hogy a férfiak, mint a gazdasági szervezetek vezető rétegének többségi csoportja, kizárják a nőket ezekből a kapcsolathálókból dominanciájuk fenntartása érdekében (Albrecht 1983). Kanter (1977) szerint ugyanakkor a hasonlóságra való hajlam egyszerűen a szervezeti környezet nagyfokú bizonytalanságából ered, ami azt eredményezi, hogy a feladatok hatékonyabb megoldása érdekében a szervezeti szereplők elsősorban a hozzájuk hasonlóakkal keresnek kapcsolatot, így a férfiak inkább férfiakkal, míg a nők elsősorban nőkkel tartanak fenn informális kapcsolatot. Ibarra (1992) kutatása azonban arra mutat rá, hogy a férfiak és nők eltérően alakítják szervezeti kontaktusaikat. Míg a férfiak mind expresszív, mind instrumentális kapcsolataiknak jellemzően férfiakat választanak, addig a nők, hogy maximalizálják mind az érzelmi, mind az instrumentális erőforrásokat, instrumentális kapcsolataiknak (tanácsadás és befolyás) inkább választanak férfiakat, míg expresszív kontaktusaiknak (barátság) nőket, ugyanakkor kommunikációs hálójukban a férfiak és nők kiegyensúlyozott arányban szerepelnek. Ibarra (1992) azt is megjegyzi, hogy a férfiak kapcsolathálójában a nagyobb fokú nem szerinti homofília nem jelent egyben magasabb multiplicitást is, azaz a férfiak más-más férfi kollégát választanak az eltérő kapcsolati tartalmaknak megfelelően.

A kapcsolathálók nemek szerinti eltéréseit vizsgálva azt is kutatták, hogy vajon a nők vagy a férfiak azok, akik gyakrabban töltenek be központi pozíciót a kapcsolathálóban, azaz kik a kiemelkedő, a fontos személyek, és van-e különbség e tekintetben a nemek között. A fontosság, központiség jelen esetben többféleképpen is értelmezhető: fontos hálózati alanyoknak tekinthetők egyrészt azok a személyek, akik a legnagyobb kapcsolati aktivitást mutatják, azaz akihez sokan kapcsolódnak, vagy ők tartanak fenn sok kapcsolatot. E két típusú kapcsolódást azért kell megkülönböztetni, mert a kapcsolati választások sok esetben nem szimmetrikusak, egyes embereket sokan valának barátjuknak, vagy tisztelnek szakmai hozzáértésükért, ugyanakkor ők nem feltétlenül viszonyozzák ezeket a választásokat. Ilyen esetekben azt is érdemes megvizsgálni, vajon a „választókat” hányan választják, azaz ha A személyt olyan B személy jelöli barátjának, akit sokan választanak, A-t nagyobb presztízsűnek, fontosabbnak tekintjük, mint egy olyan esetben, mikor egy kevésbé népszerű B választja A-t (Wasserman–Faust 1994). Azokat is tekinthetjük jó pozícióban lévőknek, akik gyorsan el tudnak érni más személyeket, így információgyűjtésnél nem kell távoli (csak más személyeken keresztül elérhető) kapcsolatokra hagyatkozniuk, kockáztatva az információ torzulását. Ugyancsak kedvező pozíciójúak lehetnek azok, akik hálómegszakító helyzetben vannak, azaz akiket kivonva a kapcsolathálóból a háló több komponensre bomlana, mint amennyit eredetileg tartalmazott. A különböző koncepcióknak megfelelően többféle centralitás- és presztízsmutató is számítható; gyakori, hogy a kutatók több mutatóval is jellemzik a hálózati alanyok helyzetét.

Egy lehetséges elképzelés szerint azok az emberek a kívánatos kapcsolati célpontok, azaz azok töltenek be központi szerepet a kapcsolathálóokban, akik magasabb iskolázottsággal, több tapasztalattal és szervezeti tudással, valamint nagyobb szakértelemmel, egyszóval több emberi tőkével rendelkeznek. Mivel a nők esetlegesen kevesebb emberi tőkét halmoznak fel, kevésbé kívánatosak a kapcsolatok szempontjából, így nagyobb valószínűséggel töltenek be marginális pozíciót. Ennek azonban részben ellentmondanak Brass (1985) vizsgálatai, aki arra mutatott rá, hogy a nők éppúgy betöltenek központi helyet az interakciós hálózatokban, mint a férfiak (különösen, ha arányuk a szervezetben a férfiakéhoz viszonyítva kiegyensúlyozott), de nem a „megfelelő” kapcsolathálóokban, azaz nem a domináns koalíciót (egy olyan csoport, melynek tagjai a szervezeti hierarchia magas szintjén helyezkedtek el és akiket a legtöbben befolyásos személynek ismernek el) is magába foglaló interakciókban, így őket kevésbé tartják befolyásos személyiségeknek.⁷

A kapcsolathálóok következményei a szervezetben, különös tekintettel a teljesítményre és az előléptetésre

A kapcsolathálóok szervezeti következményeinek vizsgálata a nyolcvanas évekre nyúlik vissza. A kutatók olyan szervezeti viselkedéshez kapcsolódó témakörökre alkalmazták a kapcsolati megközelítést, amelyekkel korábban elsősorban a pszichológusok foglalkoztak. Így például vizsgálták, hogy a hiányzást illetve a szervezetből való kilépést milyen mértékben és hogyan befolyásolják a baráti kapcsolatok vagy a kapcsolataikat tekintve hasonló pozícióban lévők (strukturálisan ekvivalensek) viselkedése (Krackhardt–Brass 1994). A vizsgálatok kiterjedtek az attitűdhasonlóság, például a munkával való elégedettség témakörére éppúgy, mint a befolyás, a hatalom és a vezetés kérdéseire, illetve ezek hálózati struktúra általi meghatározottságára (Krackhardt–Brass 1994). A kapcsolati megközelítés olyan területekre is jól alkalmazható, mint az előléptetés vagy a munkavállalói teljesítmény vizsgálata.

A szervezeti hálózati kutatások megerősítették, hogy a jó munkavállalói teljesítményt, melyet legtöbbször egyéni jellemzőknek, személyes rátermettségnek tulajdonítanak, erősen befolyásolhatja az egyén szervezeti kapcsolathálóiban betöltött pozíciója. A hálózati megközelítés szerint a kapcsolatháló struktúrájában elfoglalt hely részint lehetőségeket, részint korlátokat jelent a háló szereplői számára. Azok az emberek, akik központi helyet foglalnak el a hálóban, és számos munkatárssal tartanak fenn sokrétű kapcsolatot, a legfőbb csatornái a jó teljesítményhez nélkülözhetetlen informális értesüléseknek. Ugyanakkor a sok kapcsolat nem feltétlenül garantálja a hatékony információszerezést, ha az egyetlen csoport tagjaira irányul. Burt (1995) véle-

7 A nem mellett nyilvánvalóan számtalan más demográfiai vagy egyéb jellemző is befolyásolhatja a hálózati pozíciót, így például a kor, a szervezetben eltöltött idő vagy éppen a személyiségjegyek. Mehra, Kilduff és Brass (2001) vizsgálata arra mutatott rá, hogy a személyiség típusa hatással lehet az egyén hálózati helyzetére. Vizsgálatuk középpontjában olyan nyitott személyiségű emberek álltak, akik kapcsolataik során folyamatosan figyelik, és stratégiaileg manipulálják énjük mások előtti megjelenítését. Vizsgálatuk eredményei azt igazolták, hogy az ilyen személyiségjeggyel rendelkezők inkább foglalnak el központi helyet a társadalmi kapcsolathálózatokban, sőt az idő előrehaladtával pozíciójuk egyre központibb lesz (Mehra et al. 2001: 140).

ménye szerint az egymást átfedő kapcsolatok fenntartására áldozott idő és energia nem kecsegtet ennek megfelelő információ többlettel, így olyan személyekkel kapcsolatot ápolni, akik egymást is jól ismerik, valójában pazarló.⁸ Ellenben ha egy szereplő kettő vagy több, egyébként szeparált klikket kapcsol össze, mintegy áthidalva a „strukturális lyukakat”, kontrollálhatja a köztük fellépő interakciókat, illetve lehetősége van arra, hogy több, egymástól viszonylag független forrásból szerezzon információkat (Burt 1995). Az információs előny nemcsak a hozzájutást jelenti, emellett fontos az időzítés (előbb szerezzé meg, mint mások) illetve az információ hitelessége is. Burt (1995) szerint a szereplőknek úgy kell alakítaniuk kapcsolataikat, hogy a sűrű hálókhoz egy-egy kötéssel kapcsolódjanak, ekkor a kontaktszemély közvetíti a mögötte álló hálózati csoport által megsűrűt, koncentrált és legitimált információtömeget. A kontrollálásból fakadó előny az egyén számára az, hogy lehetősége van befolyásolni az információ útját, így maga döntheti el, kinek és hogyan juttat információkat, ezzel pedig megkönnyítheti az erőforrások áramlását. Az információs utak kontrollálása azonban a tudásakkumuláció mellett nem feltétlenül jelenti a tudás átengedését, szétosztását. A szervezet számára a tudás áramlásának akadálytalanná tétele, a strukturális lyukak befoltozása a cél, az egyének azonban egy nem megfelelő vállalati kultúrában a szervezeti tudás megosztását, továbbítását hatalmuk, befolyásuk csökkenésével azonosíthatják.

További vizsgálatok szükségesek azon tulajdonságok azonosítására, melyek szükségesek ahhoz, hogy a szereplők képesek legyenek ezt a közvetítő, ún. brókeri pozíciót betölteni, felvállalni, az azonban valószínű, hogy a szervezeti célok eléréséhez való hozzájárulásukat a szervezet magasabb teljesítményként fogja érzékelni, és ennek megfelelően jutalmazza. Ezt a feltevést látszik igazolni Brass (1984) vizsgálata, aki egy lapkiadó vállalat belső kommunikációs kapcsolathálójának feltérképezésekor arra az eredményre jutott, hogy akik több utat ellenőriznek ezen hálókbán, azok nagyobb valószínűséggel lépnek előre a ranglétrán, ami a jó teljesítmény elismerésének egyik leggyakoribb módja.

8 Bizonyos esetekben elképzelhető, hogy a redundáns kapcsolatok fenntartása is szükségszerű (ld. Burt 1995: 25).

Az eltérő tartalmú kapcsolathálókból betöltött közvetítői helyzet nem feltétlenül jelent nagyobb befolyást, vagy eredményez jobb teljesítményt.⁹ Egy lehetséges elképzelés szerint elsősorban az instrumentális jellegű hálókból elfoglalt hely determinálja a munkateljesítményt, míg az érzelmi töltésű hálózatok kevésbé segítik ennek elérését.¹⁰

Kilduff és Krackhardt (1994) szerint az eddig vázoltaktól eltérő jellegű kapcsolat van a teljesítmény és a kapcsolatháló között. Mivel az egyén tényleges teljesítménye nehezen mérhető/értékelhető (és különösen igaz ez a felsőbb pozíciókban), az emberek olyan „minőségjegyeket” keresnek, melyek irányt mutathatnak az adott személy munkájának értékeléséhez. Ilyen – a teljesítmény érzékelését meghatározó – tényező lehet például egy prominens baráttal való kapcsolat (illetve e kapcsolat mások általi észlelése), ami növelheti az egyén, mint jól teljesítő munkavállaló hírnevét. Valójában a társas kapcsolatok észlelése és nem a társas kapcsolatok valós struktúrája az, ami meghatározza a teljesítményt, illetve annak mások általi megítélését (Kilduff–Krackhardt 1994: 90). Ez a megállapítás módszertani következményeket is von maga után, hiszen ez esetben a kutatóknak nem a valós kapcsolati struktúrák feltárására kell törekednie, hanem az észlelt kapcsolati térkép megrajzolására: lehetséges, hogy a „megfigyelő” a ténylegesen létező kapcsolatoknak csak egy részét érzékeli, vagy épp ellenkezőleg, ott is feltételez kapcsolódást, ahol az valójában nincs jelen.

Sikeres kapcsolati stratégiák

Azok a kapcsolati stratégiák tekinthetők sikeresnek, melyek révén az egyén karrier-előnyöket szerez, és ezek kiaknázásával előre tud lépni a szervezeti ranglétrán. Burt (1998) eredeti feltételezése szerint azok az emberek lesznek sikeresek, akiknek a kap-

- 9 Az előléptetés, munkateljesítmény és a befolyás közti lehetséges összefüggések azonosítása még várat magára. Általában feltételezzük, hogy azok a személyek, akiket munkatársaik befolyásosnak tartanak, nagyobb valószínűséggel lépnek előre, tehát a befolyás hathat az előléptetésre. Ugyanakkor egy fordított irányú kapcsolat is elképzelhető: akkor tartanak valakit befolyásosnak, ha egy meghatározott időn belül előléptették, azaz a „gyors előrejutás” hozza magával a befolyásosság észlelését. Az előléptetés és a befolyás közt Brass pozitív korrelációt azonosított (Brass 1985). A teljesítmény és előléptetés között sem egyértelmű a kapcsolat, mivel az előléptetési döntéseket számtalan tényező alakíthatja az egyéni teljesítmény mellett (Stumpf–London 1981).
- 10 A már említett Brass vizsgálat (1984) szerint egy munkatársnak nem kell sok szervezeti barátságot fenntartania, elegendő, ha sok emberrel kerül kommunikációs kapcsolatba, mivel a befolyásszerzés szempontjából a kommunikációs hálózatban elfoglalt helyzet az igazán fontos faktor. Szintén Brass (1981) vizsgálta a munkafolyamatok hálózatában (workflow network) betöltött pozíció és az egyéni befolyás/hatalom összefüggését. A munkafolyamat hálózati jellege abból ered, hogy az egyének nem egymástól függetlenül végzik feladataikat a szervezetben, hanem egymástól inputokat igényelnek és munkájuk eredménye további munkafolyamatok inputját biztosítja. Ahogy a specializációból eredően az egyes munkafeladatok összekapcsolódnak, a feladatokat elvégző személyek is egymásra vannak utalva. A munkafolyamatokból eredő folyamatosan ismétlődő tranzakciók sorozata egy meglehetősen stabil hálót eredményez. Ahhoz, hogy az egyént befolyásosnak tekintsék, nem szükséges központi pozíciót betöltenie a munkafolyamat hálózatban, sokkal fontosabb a pozíció „kritikussága”. Egy pozíció akkor tekinthető kritikusnak, ha a pozíció és a hozzá tartozó kapcsolatok elmozdítása szakadást idézne elő a munkafolyamat láncolatában, és ezt a szakadást nem tudná a szervezet kerülőutak beiktatásával megszüntetni (Brass 1984). A munkafolyamat hálózatok kritikus pozíciói tehát éppen a szervezet határain találhatók. Az itt tevékenykedő munkatársaknak általában meg kell birkóznuk a nagyfokú bizonytalansággal, melyet a környezettel való közvetlen kapcsolat eredményez, így ezek a feladatok általában nem standardizálhatók, a munkatársak nehezen helyettesíthetők, a szervezeti siker az ő folyamatos jelenlétükön áll vagy bukik, így befolyásuk nőhet.

csolathálóiban sok strukturális lyuk található, míg azok, akik sűrű, kevesebb távoli kapcsolatot tartalmazó hálóval rendelkeznek, alacsonyabb teljesítményt nyújtanak. Ennek igazolására egy 100.000 munkatársat foglalkoztató amerikai nagyvállalat menedzsereinek kapcsolathálóját térképezte fel. Első eredményei azonban azt erősítették meg, hogy a nők és férfiak számára más-más kapcsolatháló hordozzák az előnyöket: a nők a kicsi, sűrűbb (klikk jellegű) hálóban jobb teljesítményt nyújtanak, az előléptetés ezen esetekben gyakoribb, míg a férfi menedzserek esetében az előléptetést eredményező jó kapcsolati stratégiát a nyitott, alacsony sűrűségű, sok strukturális lyukkal rendelkező háló jelenti. A kutatást tovább folytatva Burt arra jutott, hogy a sikeres, előléptetést eredményező hálóval rendelkező nők olyan támogatókhoz kapcsolódnak, akik maguk nyitott kapcsolathálót tartanak fenn, azaz a nők mintegy kölcsönzik a támogatók társadalmi tőkét. A további vizsgálatok során kiderült, hogy nem a sűrűség és a méret a meghatározó, hanem a hálózati hierarchia. Így Burt (1998) végül háromféle alapvető kapcsolathálói típust különített el. A hierarchikus hálóban érvényesül a centrum–periféria struktúra, a kapcsolatháló nem túl sűrű, a periférián lévők egymással nem állnak kapcsolatban, a centrumban lévők egymáshoz és a perifériához is kapcsolódnak. A centrumban a menedzser és egy, a menedzsert támogató személy áll (ld. *1.a ábra*). A klikk típusú kapcsolathálóban a struktúra nem hierarchikus, a munkatársak nemcsak a menedzserrel, hanem egymással is kapcsolatban állnak, a háló sűrűsége viszonylag magas (ld. *1.b ábra*). A harmadik típus az ún. vállalkozói típusú kapcsolatháló (entrepreneurial network), amiben a menedzser egymással kapcsolatban nem álló csoportokat köt össze, a háló nem hierarchikus, sűrűsége alacsony és bővelkedik strukturális lyukakban (ld. *1.c ábra*). Míg a nők a vállalkozói kapcsolathálóval rendelkező támogatóval megerősített hierarchikus hálókkal érnek el nagyobb sikereket, a férfiak saját vállalkozói típusú kapcsolathálójuk működtetésével léphetnek előre. Ugyanakkor Burt vizsgálata nem erősítette meg azt a korábbi feltételezést, hogy a nők szívesebben tevékenykednek zárt, sűrű, erősebb kontrollt biztosító hálóban, az alkalmazott stratégiák tekintetében nem volt különbség, mind a férfiak, mind a nők azonos arányban rendelkeztek nyitottabb és zártabb, hierarchikus és kevésbé hierarchikus struktúrájú kapcsolathálókkal. Burt (1998) azt is megállapítja, hogy az alapvető eltérés nem a férfiak és nők között van, hiszen a férfiak egy része, nevezetesen a menedzseri hierarchia alacsonyabb szintjén tevékenykedő „kezdő” menedzserek is a nőkhöz hasonlóan a hierarchikus kapcsolathálóban sikeresek. Ezt Burt a legitimitáció hiányával magyarázza: a nők és a kezdő menedzserek a támogatótól kölcsönzött társadalmi tőkét használva léphetnek előre, míg a menedzseri hierarchia magasabb szintjein tevékenykedő férfiak a saját, egyébként szeparált csoportokat összekapcsoló, épített kapcsolathálójuk működtetésével érhetnek el sikereket. További két fontos eredményt kell még megemlíteni a Burt-féle kutatással kapcsolatban: az egyik az, hogy amikor a menedzsereket saját kapcsolathálójuk sikerességéről kérdezték, a menedzserek meg voltak győződve kapcsolati stratégiájuk hatékonyságáról, függetlenül előléptetésüktől. A másik figyelemfelkeltő eredmény az a megállapítás, hogy a támogató személye is járhat következményekkel: amennyiben a hierarchikus struktúrájú háló a menedzser közvetlen felettese köré épülnek, azaz ő a támogató, a kapcsolatháló kevésbé sikeres, mint egy olyan esetben, mikor a támogató szerepét betöltő stratégiai partner egy, a közvetlen felettesen túli, távolabbi kapcsolat.

A támogató személyének fontosságát Kanter (1977) is hangsúlyozza. Szerinte a szervezetben a szervezeti elit által kontrollált szelekciós mechanizmusok határozzák meg a mobilitást (*sponsored mobility*), és nem az egyének nyílt versenyéből győztesként kikerülők lépnek előre (*contest mobility*). A támogatók segítik az egyént kiemelkedni a tömegeből, kiállnak érte a megfelelő fórumokon, támogatásukkal ígéretes lehetőségek kihasználására nyílik mód.¹¹ Még egy jól felépített teljesítményértékelő rendszer esetében is lehet a támogatóknak differenciáló szerepe.

Ugyancsak a támogató jelenlétének szükségességét mutatja Kilduff és Krackhardt (1994) vizsgálata. Ők ugyanakkor kiemelik, hogy valójában nem a tényleges barátságok fontosak, hanem az észlelt barátságok: az egyén hiába rendelkezik magas presztízsű baráttal (itt barátságon kölcsönös választás értendő), ha e kapcsolat létét nem teszi mások számára nyilvánvalóvá, láthatóvá. A mások által magasra értékelt személlyel kötött barátság észlelése növeli az egyén értékét a szervezet belső munkaerőpiacán.

Ha a sikert másképp definiáljuk, és a befolyással azonosítjuk, azaz azokat tekintjük sikeresnek, akiket munkatársaik és közvetlen vezetőjük is befolyásos embernek tart, akkor Brass (1985) tanácsát érdemes megszívlelnünk. Szerinte az egyéni stratégiák szempontjából a befolyás eléréséhez hatékony útnak az látszik mind a férfiak, mind a nők számára, ha az ellentétes nemű potenciális hálózati szereplőkkel is kiépítik kapcsolataikat.

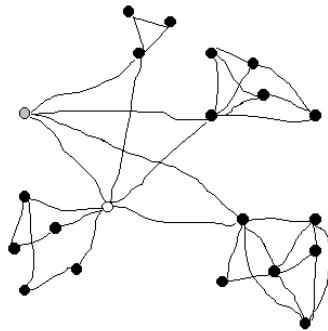
Az egyének kapcsolati tudatossága mellett a szervezetek kapcsolatorientált szemléletmódja is segítheti az egyéni teljesítmény kiteljesítését mind a nők, mind a férfiak számára. Brass (1985) úgy véli, hogy a szervezetnek az integrált munkacsoportok kialakítására kellene törekednie, összekapcsolva az egymástól elkülönülten működő férfi és női interakciós hálókat. Véleménye szerint a nők főként nőkből álló hálózatokhoz való kapcsolódásának támogatása az adott vállalaton belül nem feltétlenül produktív (Brass 1985: 340). A kutatók arra is felhívják a figyelmet, hogy a munkacsoportok kiegyensúlyozott nemi arányainak elérésére törekedő stratégiák akár károsak is lehetnek, ha nem járnak együtt az elkülönülő nemi csoportok közti kontaktusok minőségi és mennyiségi növelését célzó beavatkozásokkal (Wharton–Baron 1987: 586).

A network-szemléletmód lehetőséget ad arra, hogy az egyéni döntéseket, cselekvéseket és eredményeket tágabb perspektívában, a társadalmi kapcsolatok rendszerébe ágyazva szemléljük és kezeljük. A korai életszakaszokban detektálható kapcsolatháló formációk nemek szerinti különbségei befolyásolhatják az egyének felnőttkori kapcsolati rendszereit, lehetőségeket biztosítva és korlátokat is jelentve számukra hozzájárulhatnak (sok más tényező mellett) az eltérő élethelyzetek kialakulásához, melyek egy ismétlődő spirálban visszahatnak az egyének kapcsolati köreire. Az emberek a szervezetbe lépve nem vetkőzik le a „külvilágból” hozott kapcsolati tapasztalataikat,

11 A támogatók, mentorok szerepének vizsgálata már több évtizede foglalkoztatja a szervezetkutatókat. Az egyik legkorábbi tanulmánynak Kram 1950-ben megjelent *Mentoring at Work* c. munkáját tartják (Applebaum et al. 1994). A hetvenes években a témát élénk érdeklődés kísérte, egyre újabb és újabb területeket vontak be a vizsgálatba. Miután a legtöbb amerikai nagyvállalatnál elindultak a formális mentorálási programok, lehetőség nyílt az informális és formális „mentoring” rendszerek összehasonlítására, az esetleges nemi különbségek feltárására (ld. pl. Ragins–Cotton 1999). Shapiro és munkatársai (1978) ugyanakkor megjegyzik, hogy a mentorok a segítők széles spektrumú skálájának a végén helyezkednek el, így a kutatásoknak több figyelmet kellene fordítani a patronáló kapcsolatok más formáinak megismerésére (Shapiro et al. 1978: 57).

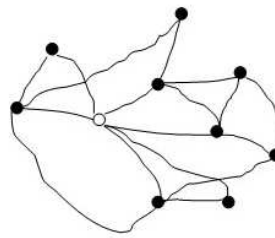
preferenciáikat, készségeiket, így szervezeti viselkedésük ezek által is meghatározott. A kapcsolatháló elemzés megközelítmódja és módszertani eszköztára értékes elemekkel gazdagíthatja a szervezet belső működési folyamatainak vizsgálatát. A kapcsolatháló-kutatók hisznek abban, hogy e megközelítés magában hordozza a régóta vizsgált problémák új megvilágításba helyezésének képességét, így tovább bővítheti a szervezeten belüli nemi különbségek vizsgálati repertoárját.

1.a ábra
Hierarchikus hálózat támogatóval

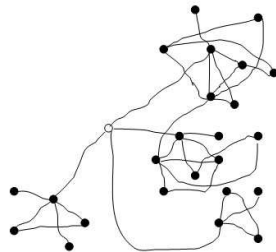
Forrás: Burt 1998: 31.

1.b ábra
Klikk típusú hálózat

Forrás: Burt 1998: 31.

1.c ábra
Vállalkozói típusú hálózat

Forrás: Burt 1998: 9.

Jelölések: a pontok személyeket jelölnek, a köztük lévő vonalak pedig kapcsolatokat. Minden esetben a fehér pont jelöli a menedzsert, a szürke pedig a támogatót.

Irodalom

- Acker, J. (1990): Hierarchies, Jobs, Bodies: A Theory of Gendered Organizations. *Gender and Society*, 4 (2): 139–158.
- Acker, J. (1998): The Future of ‘Gender and Organizations’: Connections and Boundaries. *Gender, Work and Organization*, 5 (4):195–206.
- Acker, J. (1999): Gender and Organizations. In Chafetz, J.S. ed.: *Handbook of the Sociology of Gender*. New York: Kluwer–Plenum, 177–194.
- Acker, J.–Van Houten, D. (1974): Differential Recruitment and Control: The Sex Structuring of Organizations. *Administrative Science Quarterly*, 19: 152–163.
- Albert F.–Dávid B. (1999): A bizalmas kapcsolatokról. www.tarki.hu/research/monitor/monitor99/m99fej42.pdf.
- Albrecht, S.L. (1983): Informal Interaction Patterns of Professional Women. In Gordon, J.R. ed.: *A Diagnostic Approach to Organizational Behavior*. Boston: Allyn and Bacon.
- Alexander, V.D.–Thoits, P.A. (1985): Token Achievement: An Examination of Proportional Representation and Performance Outcomes. *Social Forces*, 64 (2): 332–340.
- Applebaum, S.H.–Ritchie, S.–Shapiro, B.T. (1994): Mentoring Revisited: An Organizational Behaviour Construct. *Journal of Management Development*, (4): 62–72.
- Benenson, J.F. (1993): Greater Preference Among Females Than Males for Dyadic Interaction in Early Childhood. *Child Development*, 64: 544–555.
- Blau, P.M. (1977): *Inequality and Heterogeneity: A Primitive Theory of Social Structure*. New York: Free Press.
- Blau, P.M. (1989): Structures of Social Positions and Structures of Social Relations. In Turner, J. ed: *Theory Building in Sociology*. London: Sage.
- Brass, D.J. (1981): Structural Relationships, Job Characteristics, and Worker Satisfaction and Performance. *Administrative Science Quarterly*, 26: 331–348.
- Brass, D.J. (1984): Being in the Right Place: a Structural Analysis of Individual Influence in an Organization. *Administrative Science Quarterly*, 29: 518–539.
- Brass, D. J. (1985): Men’s and Women’s Networks: A Study of Interaction Patterns and Influence in an Organization. *Academy of Management Journal*, 28 (2): 327–343.
- Burt, R.S. (1995): *Structural Holes: The Social Structure of Competition*. Cambridge, MA: Harvard University Press
- Burt, R.S. (1998): The Gender of Social Capital. *Rationality and Society*, 10 (1): 5–46.
- Castells, M. (1996): *The Information Age: Economy, Society and Culture, Volume I.: The Rise of the Network Society*. Oxford: Balckwell.

- Cohen, L. E.–Broschak, J.P.–Haveman, H.A. (1998): And Then There Were More? The Effect of Organizational Sex Composition on the Hiring and Promotion of Managers. *American Sociological Review*, 63 (October): 711–727.
- Eder, D.–Hallinan, M.T. (1978): Sex Differences in Children's Friendship. *American Sociological Review*, 43 (April): 237–250.
- Fagenson, E.A. (1990): At the Heart of Women in Management Research: Theoretical and Methodological Approaches and Their Biases. *Journal of Business Ethics*, 9 (4): 267–274.
- Fairhurst, G.T. –Snively, B.K. (1983): A Test of the Social Isolation of Male Tokens. *Academy of Management Journal*, 26 (2): 353–361.
- Ferguson, K.E. (1984): *The Feminist Case Against Bureaucracy*. Philadelphia: Temple University Press.
- Granovetter, M. (1996): A gazdasági intézmények társadalmi megformálása: a beágyazottság problémája. In Lengyel Gy.–Szántó Z. szerk.: *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest: Aula, 61–78.
- Halford, S.–Savage, M.–Witz, A. (1997): *Gender, Careers and Organizations*. London: Macmillan.
- Hallinan, M.T. –Hutchins, E.E. (1980): Structural Effects on Dyadic Change. *Social Forces*, 59 (1): 225–245.
- Heider, F. (1946): Attitudes and Cognitive Organization, *Journal of Psychology*, 21: 107–112.
- Hennig, M.–Jardim, A. (1977): *The Managerial Woman*. New York: Anchor Press–Doubleday.
- Ibarra, H. (1992): Homophily and Differential Returns: Sex Differences in Network Structure and Access in an Advertising Firm. *Administrative Science Quarterly*, 37 (September): 422–447.
- Kanter, R.M. (1977): *Men and Women of the Corporation*. New York: Basic Books.
- Kilduff, M.–Krackhardt, D. (1994): Bringing the Individual Back In: A Structural Analysis of Internal Market for Reputation in Organizations. *Academy of Management Journal*, 37 (1): 87–108.
- Knoke, D.–Kuklinski, J.H. (1982): *Network Analysis*. Beverly Hills: Sage.
- Krackhardt, D.–Brass, D.J. (1994): Intraorganizational Networks. In Wasserman, S.–Galaskiewicz, J. eds.: *Advances in Social Network Analysis. Research in the Social and Behavioral Sciences*. London:Sage, 207–253.
- La Freniere, P.–Strayer, F.F.–Gauthier, R. (1984): The Emergence of Same-Sex Affiliative Preferences among Preschool Peers: A Developmental/Ethnological Perspective. *Child Development*, 55: 1958–1965.
- Lever, J. (1978): Sex Differences in the Complexity of Children's Play and Games. *American Sociological Review*, 43 (August): 471–483.

- Lincoln, J.R.–Miller, J. (1979): Work and Friendship Ties in Organizations: A Comparative Analysis of Relational Networks. *Administrative Science Quarterly*, 24 (June): 181–199.
- Marsden, P.V. (1991): Az amerikaiak fontos beszélgetési hálózatai. In Angelusz R.–Tardos R. szerk.: *Társadalmak rejtett hálózata*. Budapest: MKI, 353–371.
- McPerson, J.M. –Smith-Lovin, L. (1987). Homophily in Voluntary Organizations: Status Distance and the Composition of Face-to-Face Groups. *American Sociological Review*, 52 (June): 370–379.
- Mehra, A. – Kilduff, M.–Brass, D.J. (2001): The Social Networks of High and Low Self-monitors: Implications for Workplace Performance. *Administrative Science Quarterly*, 46 (March): 121–146.
- Morgan, D. (1996): The Gender of Bureaucracy. In Collinson, D.L.–Heran, J. eds.: *Men as Managers, Managers as Men*. London: Sage, 43–60.
- Nagy B. (2001): *Női menedzserek*. Budapest: Aula.
- Perrow, C. (1997): *Szervezetpszichológia*. Budapest: Osiris.
- Powell, G. (2000): The Glass Ceiling: Explaining the Good and the Bad News. In Davidson, M.J. –Burke, R.J. eds.: *Women in Management: Current Research Issues Volume II*. London:Sage, 236–249.
- Ragins, B.R. –Cotton, J.L. (1999): Mentor Functions and Outcomes: A Comparison of Men and Women in Formal and Informal Mentoring Relationships. *Journal of Applied Psychology*, 84: 529–550.
- Shapiro, E.C.–Haseltine, F.P.–Rowe, M.P. (1978): Moving Up: Role Models, Mentors, and the „Patron System”. *Sloan Management Review*, 19 (3): 51–58.
- Sheppard, D. (1992): Women Managers’ Perceptions of Gender and Organizational Life In Mills, A.J.–Tanerred, P. eds.: *Gendering Organizational Analysis*. London: Sage, 151–166.
- Smith-Lovin, L.–McPherson, J.M. (1993): You Are Who You Know: A Network Approach to Gender. In England, P. ed.: *Theory on Gender/Feminism on Theory*. New York: Aldine de Gruyter, 223–251.
- Spangler, E.–Gordon, M.A.–Pipkin, R.M. (1978): Token Women: An Empirical Test of Kanter’s Hypothesis. *American Journal of Sociology*, 84 (1):160–170.
- Stumpf, S.A.–London, M. (1981): Management Promotions: Individual and Organizational Factors Influencing the Decision Process. *Academy of Management Review*, 6 (4): 539–549.
- Szabó K. (2000): A személyes tömegtermelés. *Külgazdaság*, 44 (Szeptember): 35–49.
- Tardos, R. (1995): Kapcsolathálózati megközelítés: új paradigma? *Szociológiai Szemle* 4: 73–80.
- Tichy, N.M.–Tushman, M.L.–Fombrun, C. (1979): Social Network Analysis for Organizations. *Academy of Management Review*, 4 (4):507–519.

- Vinnicombe, S. (2000): The Position of Women in Management in Europe. In Davidson, M.J.–Burke, R.J. eds.: *Women in Management: Current Research Issues Volume II*. London:Sage, 9–25.
- Wagner, W.G.–Pfeffer, J.–O'Reilly, C.A. (1984): Organizational Demography and Turnover in Top-Management Groups. *Administrative Science Quarterly*, 29: 74–92.
- Wasserman, S.–Faust, K. (1994): *Social Network Analysis: Methods and Applications*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wellman, B. (1985): Domestic Work, Paid Work, and Net Work. In Duck, S.–Perlman, D. eds.: *Understanding Personal Relationships*. London: Sage , 159–192.
- Wharton, A.S.–Baron, J.N.(1987): So Happy Together? The Impact of Gender Segregation on Men at Work. *American Sociological Review*, 52 (October): 574–587.
- Wirth, L. (2001): *Breaking through the glass ceiling: Women in Management*. Geneva: ILO

Monostori Judit

KONFERENCIAISMERTETŐ A TÁRSADALMI KIREKESZTÉSRŐL

Központi Statisztikai Hivatal
H-1024 Budapest, Keleti Károly u. 5–7.; e-mail: judit.monostori@office.ksh.hu

A Magyar Statisztikai Társaság Társadalomstatisztikai szakosztálya 2003 december 1–2-án konferenciát szervezett *A szegénység és a társadalmi kirekesztődés* címmel, amely a *Társadalmi egyenlőtlenségek és a kirekesztődés* program keretében került megrendezésre.

A konferencia célja az volt, hogy bemutassa a kormányzat szegénység és társadalmi kirekesztődés elleni politikájának főbb elemeit. Másrészt azt a statisztikai programot, amely a szegénység és a társadalmi kirekesztődés által veszélyeztetett és érintett társadalmi csoportok jellemzőiről, életkörülményeiről kíván képet adni. A két napos tanácskozást Vukovich Gabriella a KSH elnökhelyettese nyitotta meg.

A konferencián a szegénységnek és a társadalmi kirekesztődésnek sokféle értelmezésével találkozhattunk. Több kutatás a társadalmi egyenlőtlenségek egy-egy dimenziója mentén mutatta be az elszegényedést, a kirekesztődés folyamatát, míg mások több dimenziós megközelítéseket alkalmaztak. Néhányan a szegénység és a társadalmi kirekesztődés fogalmát szinonimaként használták, mások a társadalmi kirekesztődést több dimenzió mentén megjelenő szegénységnek tekintették, és voltak olyan kutatók is, akik éppen az hangsúlyozták, hogy a szegénység és a társadalmi kirekesztődés nem feltétlenül jár együtt. A kutatások egy része éles határvonalat vont szegények és nem szegények, kirekesztettek és nem kirekesztettek között, míg mások éppen a határvonalak elmosódottságára hívták fel a figyelmet.

Mindezek jól tükrözik azt a P. Littlewood és S. Herkommer (1999) által is megfogalmazott tételt, hogy a szegénységet, de különösen a társadalmi kirekesztődést, nagyon sokféle értelemben használják a kutatók. És a fogalmakat illetően nincsen szakmai konszenzus.

A konferencia első előadását Oross Jolán az ESZCSM Szociális Stratégiai Önálló Osztályának vezetője tartotta, a *Társadalmi kirekesztettség elleni küzdelem* címmel. Előadásában kiemelte hogy az EU társadalmi kirekesztődés elleni stratégiájának fő elemei a foglalkoztatottság lehetővé tétele, a forrásokhoz, jogokhoz, javakhoz és szolgáltatásokhoz való hozzáférés biztosítása mindenki számára. Többek között ezeket figyelembe véve készült el 2003 végén a *Társadalmi befogadásról szóló közös memorandum*, amely tartalmazza a szegénység és a társadalmi kirekesztődés területén jelentkező alapvető kihívásokat és feladatokat, és amely megalapozza az ún. nemzeti cselekvési tervet. A *Memorandum* a hazai kihívások sorában olyan területeket emel ki, mint például a foglalkoztatási ráta növelése, a rugalmas és atipikus foglalkoztatási formák erősítése, a munkaerő-piaci igényeket jobban kielégítő oktatás fejlesztése, az egészségügyi és a szociális ellátórendszer fejlesztése, a megfelelő lakhatáshoz való hozzáférés biztosítása.

A konferencia második előadása bemutatta annak az integrált statisztikai rendszernek a kereteit, amely azokról a területekről kíván adatokat szolgáltatni, ahol a kormányzatnak, az állami döntéshozatalnak társadalmpolitikai programja van a kirekesztődés elleni küzdelem jegyében. Az előadó ismertette a 2005-ben induló EU-SILC (*Statistics on Income and Living Conditions*) programot, amelynek célja a jövedelemegyenlőtlenségek, az életkörülményeket meghatározó erőforrások, valamint magukban az életkörülményekben megjelenő egyenlőtlenségek vizsgálata. Az új felvételsorozat hazánkban *Változó életkörülmények adatfelvétel* címmel kerül bevezetésre. Monostori Judit ismertette az eddigi munkálatokat, amely kiterjedt a KSH eddigi adatgyűjtéseiből származó adatok másodelemzésére, a területre vonatkozó társadalmi jelzőszámok kidolgozására, új adatgyűjtési programok (ezek között az EU-SILC) kidolgozására és módszertani munkákra. Bemutatta a társadalmi jelzőszámok rendszerét, amely a szegénység területén kiterjed a jövedelmi pozícióra, a fogyasztásra, a lakásra és a lakókörülményekre, valamint a halmozott szegénységre. A társadalmi kirekesztődés területén pedig a munkaerő-piaci helyzetre, az iskolában és az iskolarendszeren kívül megszerzett tudásra, a szociális ellátórendszerhez való hozzáférésre, az intézményekből, szolgáltatásokból való kirekesztődésre, a térbeli kirekesztődésre és a társas kötelekekből való kiszakadásra. A KSH-ban kidolgozott adatgyűjtési rendszer mindezen területeket magában foglalva kiterjed, az EU-SILC mellett az ún. *Nemzeti Programra* (Életkörülmények–társas kapcsolatok adatfelvétel) és a célzott felvételekre, amely olyan társadalmi csoportok vizsgálatát tűzi ki célként, mint például a romák. Míg az előbbi célja, hogy a társadalmi kirekesztődést minél több dimenzió mentén vizsgálja, addig a célzott felvételek egy-egy kirekesztődés által veszélyeztetett társadalmi csoport vizsgálatára irányulnak.

Az első nap további előadásainak egy jelentős része az életciklus különböző szakaszaihoz kapcsolódóan elemezte a szegénység és a társadalmi kirekesztődés jelenségét. Darvas Ágnes *Társadalmi kirekesztődés a gyermekkorban* címmel tartott előadást, amelynek A. Sen szegénység és társadalmi kirekesztődés értelmezése adta meg a keretet. Tausz Katalinnal folytatott kutatásuk kiindulópontja az volt, hogy a gyermekszegénység a felnőttek vagy a háztartások szegénységétől eltérő tartalmakat is rejt, hiszen a gyermeki szükségletek is sok tekintetben mások, mint a felnőttek szükségletei. Továbbá, hogy a többszörösen hátrányos helyzet hatással van a gyermekek pszicho-szociális fejlődésére. Ez pedig a szegénység újratermelődéséhez vezethet, ami növelheti a későbbi társadalmi kirekesztettség bekövetkeztének kockázatát. A pszicho-szociális fejlődést veszélyeztető tényezők sorában az előadó kiemelte a hátrányos szocio-demográfiai helyzetnek, a jövedelmi szegénységnek, az alapvető fizikai szükséglet kielégítéshez nélkülözhetetlen javak hiányának, a gyermekek életében releváns vagy esélyteremtő tevékenységek végzésétől való megfosztottságnak vagy annak korlátozottságának, az emberi kapcsolatok hiányának, és az értékrendszer, a szocializáció sajátosságainak szerepét. A kutatók mindezeket a dimenziókat vizsgálva végeztek 2003-ban egy kérdőíves felmérést egy 1000 főre kiterjedő mintán. A megkérdezettek 12–14 éves gyermekek, és szüleik voltak. Az előadás ismertette ennek a felmérésnek a főbb eredményeit.

A következő előadás *Szelekció és differenciálás* címmel, a társadalmi kirekesztődés jelenségét az oktatás területén vizsgálta. Lannert Judit előadásában az óvodától a középfokú oktatási szintig, valamint a felnőttképzésben követhettük végig mindazokat a

mechanizmusokat, amelyek az egyes intézményekbe való bekerülést megakadályozzák, illetve az idő előtti lemorzsolódást eredményezik. Az óvodai ellátásokkal kapcsolatosan az előadó kiemelte, hogy az ellátásokhoz gyakran éppen azok nem jutnak hozzá, akiknek pedagógiai értelemben a legnagyobb szükségük lenne rá. Például azok, akiknek a szülei munkanélküliek, és így otthon tudnak maradni a gyermekkel. Az alapfokú oktatásban megjelenő mechanizmusok közül az előadó kiemelte a cigány gyermekek szegregációját, amely speciális iskolákba való átirányításban, csökkentett értékű oktatásban, felmentésben vagy cigányosztályok szervezésében nyilvánul meg. Másrészt a gyengén tanulókról való lemondást, amely például felmentésben, magántanulónak nyilvánításban jelenik meg. Az előadó arra is rámutatott, hogy miközben a középfokú oktatásban minden képzési típusban jelentős a túlkínálat, addig a jelentkezők 9 százaléka első körben sehova sem jut be, pedig zömük a legkevésbé frekventált szakiskolába jelentkezett. Mindezeket a hátrányokat jelentősen mérsékelhetné a felnőttképzésben való részvétel. Ezzel kapcsolatban megállapítható, hogy bár folyamatosan növekszik az idősebb korosztályok részvétele az oktatásban, ugyanakkor a felnőttképzésben résztvevők aránya még elmarad az európai átlagtól. És a felnőttképzésben még mindig nagyobb eséllyel vesznek részt az iskolázottabb rétegek, mint a kevésbé iskolázottak. Milyen mechanizmusokra vezethetők vissza a kirekesztő mechanizmust fenntartó tényezők, teszi fel a kérdést az előadó. Ezek a hatékonysági problémák, a homogenizálási kényszer, az, hogy a pedagógusképzés nem eléggé praxisorientált, hogy nincsen standard módszere a pedagógiai munka értékelésének, és hogy a beavatkozási kísérleteket nem követi monitoring és hatáselemzés. Kitérés pontokat ezeknek a mechanizmusoknak a mérséklése, megszüntetése jelenthet.

Bukodi Erzsébet a *munkaerő-piaci kirekesztődés* folyamatával foglalkozott. Munkaerő-piaci szempontból három csoportot tekintett hátrányos helyzetűnek. Egyrészt a munkaerő-piacról tartósan távollevőket, másrészt a munkaerőpiac és az inaktivitás különböző formái között „ingázókat”, és végül a munkaerőpiac peremén lévőket. Ilyenek a bizonytalan állásúak, a rossz foglalkozási feltételek vagy a rossz munkakörülmények között dolgozók. A *Magyar Háztartáspanel (1992–1997)* és az 1999–2000-es *Életmód és Időmérleg* adatfelvételt felhasználó elemzés a munkaerő-piacról kikerülés, illetve a munkaerőpiacra való visszakerülés folyamataira, továbbá a lefelé és a felfelé irányuló foglalkozási mobilitásra koncentrált. Az eredmények sorában az előadó kiemelte, hogy a munkaerő-piaci tapasztalat hiánya, a korábbi munkanélküliségi esemény felerősíti az inaktívvá válás és a státuszvesztés kockázatát is. A képzettség szerepe az 1990-es években nem csökkent. A képzetlenek számára az elhelyezkedés, majd azt követően a munkaerőpiacon való megkapaszkodás egyre nehezebbé vált. A családi állapot önmagában nem tartozik a munkaerő-piaci mozgások legfontosabb magyarázó tényezői közé, de a partner munkaerő-piaci státuszával kombinálva már igen. Ez a hatás főleg a nőknél érvényesül. Az előadás kiemelte, hogy a gyermekgondozási szabadságról visszatérni igyekvő kisgyermekes anyák vannak a legnehezebb helyzetben. Ők azok, akik egyrészt nagyobb valószínűséggel kényszerülnek inaktív státuszba, másrészt, akik nagyobb eséllyel tapasztalnak meg státuszvesztést is.

A lakásszegénység témakörében megtartott előadás arra törekedett, hogy körülhatárolja azoknak a lakásoknak körét, amelyek alapvetően komfortossági és minőségi szempontból hátrányosnak tekinthetők az ott lakók számára. Székely Judit a

különböző lakástípusokat minősítve a *rossz lakások*nak két csoportját különítette el. Egyrészt azokat a bérházakat, családi házakat és parasztházakat, amelyek nem komfortosak vagy rossz állapotú épületben vannak. Másrészt a magas panel épületben levő lakásokat. Ezek a teljes lakásállománynak közel negyedét teszik ki, és a helyi lakáspiacon a legolcsóbbak körébe tartoznak. Természetesen az ilyen lakásokban élők sokkal elégedetlenebbek lakókörülményeikkel, mint a társadalmi átlag. Különösen igaz ez a nagyobb városokban élők, és a fiatalabb generációk esetében.

A következő előadó Monostori Judit *az idősök jövedelmi helyzetét* vizsgálta az 1990-es években. Előadásában alapvetően arra koncentrált, hogy az elmúlt évtizedben hogyan alakult a jövedelmi szegénység kockázata a 60 éven felüliek körében, és hogyan változott e tekintetben az idősök strukturáltsága különböző demográfiai és szociológiai jellemzők mentén. Előadásában hangsúlyozta, hogy a *Tárki Magyar Háztartáspanel* (1992–1997) és a *Háztartási Monitor* 1998–2001 közötti időszakra vonatkozó felvételei alapján az idősök jövedelmi szegénységének kockázata 1998-ig folyamatosan csökkent, majd enyhén emelkedni kezdett. Az évtized során bekövetkezett relatív pozíció-javulás azonban sokkal inkább annak volt köszönhető, hogy az aktív korúak pozíciója romlott, mint sem az idősök életkörülményeinek abszolút mértékű javulásának. A jövedelmi szegénység kockázat csökkenése lényegében az idősök minden rétegét érintette, de legerőteljesebben éppen a legszegényebbek relatív életkörülményeit javította. A változások átstrukturálták a jövedelmi szegények összetételét az idősöken belül: lényegesen csökkent az egyedülállók aránya, jelentősen csökkent azoknak a háztartásoknak az aránya, ahol nem él aktív családtag, azoknak az idősöknek az aránya, akiknek iskolai végzettsége a 8 általánost sem érte el, és nem változott a 70 éven felüliek szegényeken belüli aránya, miközben tudjuk, hogy a teljes népességen belüli arányuk folyamatosan növekedett az évtized során. A többváltozós elemzések arra mutattak rá, hogy a jövedelmi szegénység kockázata szempontjából a legjelentősebb hatása az iskolai végzettségnek van. Továbbá az aktív családtag mindvégig védelmet jelentett az elszegényedés ellen, de ennek a szerepe kisebb az évtized végén, mint az elején. Az egyedülélés ténye mindvégig növelte a szegénység kockázatát, de az évtized végén ez kisebb erejű magyarázó tényező. Az életkor más változóktól megtisztított hatása csak 1992-ben volt szignifikáns.

A konferencia következő előadását *Térbeli kirekesztődés. A térségek leszakadása* címmel Faluvégi Albert tartotta. Kiindulópontját azok a kutatások jelentették, amelyek azt igazolták, hogy a társadalmi és gazdasági hátrányok jelentős része térségi méretben jelenik meg, amelynek alapja, hogy a térség – mint sajátos adottsággal rendelkező összetevő – önmagában is képes az előnyös, illetve hátrányos helyzet generalására. Kérdés az, hogy ezeket az előnyöket, illetve hátrányokat milyen folyamatok hozzák létre, az életkörülmények egyes területein milyen mértékűek a térségi, településszintű különbségek, továbbá, hogy hogyan kapcsolódnak össze – egymást erősítve vagy gyengítve – a különböző hátránytényezők. Az előadó azokat a mérési módszereket mutatta be, amelyek 1985-től a hátrányos helyzetű települések és térségek lehatárolására használatosak voltak, továbbá ismertette ezeknek a lehatárolásoknak az eredményeit, azaz a hátrányos helyzetű települések, térségek elhelyezkedését. A lehatárolások során olyan tényezők kerültek figyelembe vételre, mint például a tartósan munkanélküliek aránya, a mezőgazdasági aktív keresők aránya, vagy az egy lakosra jutó személyi jövedelemadó-alap, a 60 éven felüli lakosság aránya, az új építésű laká-

sok aránya, a népesség átlagos iskolai végzettsége, a migrációs mutatók, az infrastrukturális mutatók. A 2003-as lehatárolások szerint a tartósan magas munkanélküliségű és elmaradott településeken a lakosságnak közel 13 százaléka élt, míg kistérségi szinten a mutató értéke közel 22%.

Az első nap utolsó előadását Skrabski Árpád tartotta *Az egészségi állapot és a társadalmi kirekesztődés kapcsolata* címmel. Az előadás kiindulópontja az a megállapítás volt, miszerint a magyarországi halandósági arányokban jelentős kistérségi, nemi és korcsoportos különbségek mutatkoznak, és ezek nem magyarázhatók pusztán az anyagi jólét különböző dimenzióinak eltéréseivel. Az 1983 és 2002 közötti *Hungarostudy* vizsgálatokra építve a kutatás többek között a társadalmi tőke különböző formáiban kereste a magyarázatokat. A társadalmi tőkét olyan változókkal mérték, mint a bizalom, a kölcsönösség, a civil szervezeti tagság. Emellett vizsgálták még a közösségi hatékonyság, a vallásgyakorlás, a versengő attitűd halálózási arányokban betöltött szerepét. Az eredmények igazolták a feltételezéseket. A társadalmi tőke és a fentebb felsorolt változók kapcsolatban álltak mindkét nem halandósági arányainak kistérségi különbségeivel.

A második napon műhelybeszélgetések zajlottak, amelyeknek célja alapvetően egy-egy módszertani probléma, mérési nehézség megvitatása, a szegénység és a társadalmi kirekesztődés lehetséges megközelítéseiről való beszélgetés.

Az első vitaindítót Grits Gergely tartotta *A szegénység nem monetáris (direkt) megközelítésének dilemmái* címmel. A felkért hozzászóló Spéder Zsolt volt. A vitaindító abból a townsendi definícióból indult ki, miszerint a szegénység egyik lehetséges megközelítése, hogy az egy objektív relatív depriváció. Eszerint valaki szegény, ha nem rendelkezik az adott társadalomban elterjedt, megszokott javakkal, életfeltételekkel, illetve az ezekhez szükséges forrásokkal, valamint a lehetőségekkel ahhoz, hogy a társadalmilag alapvetőnek tartott tevékenységekben részt vegyen. Ugyanakkor vita tárgya lehet, hogy milyen szükségleteket tekinthetünk alapvetőnek, hogyan operacionalizálhatjuk azokat; mi alapján tekinthetünk valamit elterjedtnek, általánosnak egy társadalomban; honnan, milyen határhoz képest tekinthetünk valamilyen szükségletet kielégítetlennek; hogyan kapcsolhatjuk össze a szegénység különböző dimenzióit? Spéder Zsolt hozzászólásában arra hívta fel a figyelmet, hogy mind a koncepcióalkotás, mind pedig az operacionalizálás során tudtában kell lenni, hogy az abszolút vagy a relatív közelítés mellett döntöttünk-e, és a két megközelítést nem szerencsés keverni. Mindegyik megközelítés mellett szólnak érvek, így a depriváltság mellett is, ám egy az időbeli változást középpontba helyező vizsgálatnál a koncepcionális elemeket konzekvensen végig kell vinni. A szegénység határ (határvonalak, töréspontok) kapcsán megjegyezte, minden szegénység határ „környékén” a népesség nagy aránya sűrűsödik, a népesség ott nem válik el szegényekre és nem szegényekre. A szegénység határ konzekvens meghúzása tehát a szegénység kiterjedtségének időbeli mérése szempontjából döntő.

Az ezt követő két előadás a jövedelem, és a jövedelmi szegénység mérési problémáival foglalkozott. Altorjai Szilvia és Havasi Éva *Mit mutatnak a jövedelmi szegénység mérőszámai a különböző adatfelvételekben* címmel arról tartott előadást, hogy a TÁRKI 2001-es *Monitor felvételében* és a KSH 2001-es *Háztartási költségvetési felvételében* milyen magyarázó faktorok határozzák meg a szegénység arculatát. Elemzésükben kétváltozós és többváltozós megközelítést alkalmazva állítottak fel, és

hasonlítottak össze modelleket, amelyek a szegénység meglétét magyarázhatják. A modellekben olyan változók szerepeltek, mint például a háztartásban élő keresők, gyermekek száma, a háztartásfő kora, legmagasabb iskolai végzettsége. Görgöy Rita pedig azt vizsgálta, hogy melyek a *transzferjövendelmek mérési lehetőségei a lakossági felvételekben*. Egyrészt annak a lehetőségnek a vizsgálatára koncentrált, hogy vajon lehetséges-e a transzferjövendelmek ún. funkcionális alapú megközelítése, és adatfelvétele. Másrészt azt vizsgálta meg, hogy mennyire vannak összhangban a lakossági felvételek adatai az ún. adminisztratív adatforrásokból származó információkkal. Mindkét előadás felkért hozzászólója Tóth István György volt, aki számos további kutatási lehetőség felvetésével gazdagította az eddigi munkákat. Az első előadással kapcsolatosan megjegyezte, hogy célszerű lenne tovább bővíteni a magyarázó változók körét, továbbá néhány más statisztikai mutató fontosságára, a minta megoszlások vizsgálatára hívta fel a figyelmet. Javasolta azt is, hogy a különböző adatfelvételekből származó adatokat egy adatállományba összerakva kerüljön sor statisztikai összevetésekre.

A konferencia utolsó vitaindítója a *lakás, a lakhatás szegénységgel és társadalmi kirekesztődéssel összefüggő* indikátorainak lehetséges körét próbálta meghatározni. Giczi Johanna előadásában az indikátorokat öt csoportba sorolta. Megkülönböztette a lakásminőségi, az épületminőségi mutatókat, a mobilitási potenciálmutatókat, a lakáspiaci kirekesztettség és az ún. veszélyeztetettség jelzőszámokat. A lakásminőségi mutatók sorában olyan tényezőket tekintett hátrányos helyzetnek, mint például a komfortosság hiánya, a sötét, vizes, penészes lakás vagy a zsúfoltság. Az épület minősége szempontjából a tatarozásra, tetőcserére szoruló épületek, az aladúcolt, süllyedő házak jelezték a lakáskörülmények alacsony szintjét. Az előadó azt is hátrányos helyzetnek tekintette, ha valaki szeretne elköltözni, de nem tudja eladni a lakását, pedig árulja azt. Ez fejezte ki a lakásban élők mobilitásának lehetetlenségét. A lakáspiaci kirekesztettség mutatóiként a szerző három tényezőt jelölt meg lehetséges kirekesztődési indikátorként. Ezek a pénzhiány, a hitelképesség hiánya és az információ hiány. A veszélyeztetettség mutatók azokat az élethelyzeteket fejezték ki, amelyekben nagy a valószínűsége a lefelé történő lakás-mobilitásnak, vagy a hajléktalanságnak. A vitaindító után a témában ifj. Erdősi Sándor fejtette ki gondolatait. Kiemelte, hogy a lakhatás problémáinak vizsgálata, csak részben fogható meg a lakások és a lakásokban élők vizsgálatával, hiszen a lakástalanok, a hajléktalanok képezik lakhatás szempontjából a legkirekesztettebb társadalmi csoportokat. Emellett olyan területeket is érintett, mint hogy hogyan osztályozhatók a lakáshelyzetek, hogy célszerű lenne vizsgálni, hogy vannak-e egyáltalán lakhatási lehetőségek a legszegényebbek számára, hozzáférnek-e a rászorulóknak ezekhez a lakásokhoz, megfizethetők-e ezek a lakások.

A konferenciát Harcsa István a KSH Társadalomstatistikai főosztályának vezetője zárta le. A konferencián elhangzott előadások 2004 tavaszán jelennek meg egy konferencia kötet formájában.

Irodalom

Littlewood, P.–Herkommer, S. (1999): Identifying Social Exclusion. Some problems of meaning. In Littlewood, P.–Glorieux, I.–Herkommer, S.–Jönsson, I. eds.: *Social Exclusion in Europe: Problems and paradigms*. USA–Singapore–Sydney: Ashgate–Aldershot–Brookfield.

KÖNYVEK

Zombory Máté

KOVÁCS ÉVA (SZERK.): MI ÚJSÁG A KELET-KÖZÉP-EURÓPAI SZOCIOLÓGIÁBAN?

A lengyelországi, a magyarországi, a romániai, a szerbiai
és a szlovákiai szociológia a kilencvenes években
(Budapest: Teleki László Alapítvány, 2002)

PhD-hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
H-1118 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a.; e-mail: mate.zombory@yahoo.com

Nehéz eldönteni, hogy megkönnyíti, vagy inkább nehezíti a recenzens dolgát, ha a bemutatásra váró kötet elő- vagy utószavában a szerző az adott munka szinte összes lehetséges kritikai megközelítésére reflektál. A Kovács Éva szerkesztette *Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában?* címet viselő, és a régió szociológiáinak kilencvenes évekbeli állapotát feltáró tanulmánykötettel ez a helyzet, úgyhogy érdemes is egy pillanatra átadni a szót a szerkesztőnek: *Abból indultunk ki, hogy a szociológia tudományos diskurzusát elsősorban az egyetemek és a folyóiratok „termelik” és ellenőrzik, így a tanrendekben, a szakdolgozatok, doktori disszertációk tematikájában, a szakmai folyóiratokban kitapinthatóak a főbb irányzatok és változások. Hangsúlyoztuk továbbá, hogy a szociológia mint tudomány változása áll a középpontban, tehát nem kerültek be mintánkba az alkalmazott szociológia módszereit használó piac- és közvélemény-kutató intézetek ... Harmadrészt, noha tudjuk, hogy tudományunk állapota a leggyakrabban identitásproblémaként tematizálódik a kérdéssel foglalkozó tanulmányokban (hol a szociológia, a szociológus helye az ezredforduló Kelet-Közép-Európájában?), mi ezt a kérdést közvetlenül nem kívántuk feltenni.* (9)

A tanulmányok a fentieknek megfelelően kvantitatív és kvalitatív módszerekkel közelítenek tárgyukhoz. A kötet szerzői közül néhányan az egyes vizsgált országok (sorrendben Lengyelország, Magyarország, Románia, Szerbia, Szlovákia) főbb, szám szerint két folyóiratának tematikus elemzését végezték el tartalomelemzéssel, választ keresve arra a kérdésre, hogy mely témák milyen mértékben foglalkoztatták az egyes országok szociológusait a kilencvenes években. Érdekes módon azonban a tanulmányok szerzői közül nem mindenki élt ezzel a módszerrel, ami kérdésessé teszi, az ilyen esetekben vajon tényleg a legnépszerűbb témák és módszerek alkották-e a vizsgálat tárgyát. Az egyes tanulmányok ugyanakkor (és kivétel nélkül) a kiválasztott két folyóirat hasábjain artikulálódó szociológiai diskurzust vetették alá elemzésnek.

Az érdeklődő számára fontos tanulságokkal szolgálhat megismerni a régió szociológusainak tudományos érdeklődését – mi több, magukat a szociológusokat, hiszen talán

megkockáztatható, hogy a szakma hazai képviselői többségében képtelenek lennének felsorolni, mondjuk két kortárs román szociológus nevét. Noha az elemzendő folyóiratok kiválasztása némely esetben önkényesnek tűnik, illetve az egyes kutatók munkái változó színvonalúak, az olvasó kedvére válogathat az olyan társadalmi problémák szociológiai megközelítésiben, amelyek a posztszocialista országokban egyaránt jelentkeztek a kilencvenes években. Így érdemes kiemelni a Gyurgyák László jegyezte *Szlovákia-tanulmányt*, amelyben egy érdekes elméleti kísérlettel ismerkedhetünk meg, amely az államszocialista korszak mentalitásának továbbélését igyekszik szociológiaiilag megragadni. A Ján Stena nevéhez köthető reziduális csoport-elmélet szerint, e csoport egységét nem az állampárthoz kötődő egykori személyes kapcsolat határozza meg, hanem *a transzformációs folyamat által létrehozott realitással kapcsolatos vélemények és attitűdök hasonlósága jellemzi.* (236) A reziduális csoportot ezért képtelenség a szociális státusz vagy a demográfiai jellemzők alapján meghatározni. De ugyanígy általánosnak mondható a kilencvenes évek szociológiájának hagyománykeresése és -teremtése az említett országokban. Említést érdemel a lengyel élettörténeti hagyomány a maga ötletes önéletrajz-pályázataival, illetve a romániai Gusti-iskola.

Megtudhatjuk továbbá, hogy a kvantitatív és kvalitatív módszerek elkötelezett hívei között régóta folyó versengés nem feltétlenül a pénz- és elemezhető adathiány következtében dőlhet el az utóbbiak javára. Míg a tudományosság kritériumait vagy a nemzetközi versenyképesség zálogát a legtöbb esetben a statisztikai elemzési eljárások jelentik a szociológusok számára, addig Lengyelországban a kvalitatív megközelítés régi hagyományokhoz igazodva (gondoljunk csak Znaniecki lengyel parasztjaira) vált népszerűbbé a mennyiségi elemzéseknél. Gombos Gyulának a „lengyel szociológiáról” írt tanulmánya informatív, egységes, így akár önálló publikációként is megállja a helyét.

A kötetben példákat találhatunk az egyes társadalmi jelenségek gyümölcsöző interdiszciplináris megközelítéseire, és nem utolsósorban a szociológus státuszának kérdésére adott különféle válaszokra. Előbbire kitűnő példa a „lengyel szociológia” regionalizmus-diskurzusa, utóbbira a Magyarországról szóló tanulmány, amelynek gerincét a szociológus szerepét problematizáló tolmácsvita és az ebből kinőtt, a nyugati és keleti szociológia viszonyát taglaló gyarmatosító-vita elemzése adja.

Végezetül bepillanthatunk olyan szakmai vitákba, amelyek egy szociológus számára mindenképpen relevanciával bírnak, legyen szó a posztszocialista országokban élő szociológusok nemzetközi versenyképességéről vagy akár a „gender-szociológia” kérdéseiről. Külön tanulságokkal szolgál a „szerb helyzet” elemzése: létezhet-e szociológia egy olyan társadalomban, amelyben hosszan tartó háborús állapotok uralkodnak, amikor tudományos fellépés és politikai megszólalás alig különböztethető meg egymástól. Az mindenesetre kiderül a szóban forgó tanulmányból, hogy még a szociológiai diskurzus azonosítása is komoly nehézségekbe ütközik.

Noha a szerkesztő az *Előszóban* a kötet hiányosságaként jelöli meg, hogy a kutatás fókuszában „nemzeti szociológiák” álltak, mindez azon a zavaró tényen nem változtat, hogy az egyes tanulmányok a szociológiai diskurzusokat egymástól elszigetelve kezelik. És ez nem csupán arra a problémára vonatkozik, amelyre Gombos Gyula egy lábjegyzetében reflektált: *Talán jobb lenne úgy fogalmazni, hogy Lengyelországban nem egy szociológia van (vagyis a „lengyel szociológia” egy nagyon tisztázatlan fogalom), hanem szociológiák vannak, mind kutatóműhelyek, mind az elméleti és módszertani*

orientációk tekintetében. Másrészt mitől lengyel az a bizonyos szociológia? Attól, hogy Lengyelországban művelik, vagy attól, hogy akik művelik, lengelek, vagy, hogy a lengyel társadalomról van szó stb.? Ki dönti el például, hogy Malinowski, Znaniecki, vagy Bauman mennyiben lengyel és mennyiben angolszász szociológus? (13: 2. lábjegyzet) Amint belemerülünk, mondjuk Szlovákia szociológiájának kilencvenes éveibe, a többi ország láthatatlanná válik, mi több, a kötet végén található összegző tanulmányban is egymás után kerülnek sorra a „nemzeti szociológiák”. A diskurzuselemzés módszere mindig feltételez egy olyan pozíciót a szövegmezőben vagy a fölött, amelyből az egyes állásfoglalások mindegyike áttekinthető. A kötet tanulmányaiban ez a pozíció eltérő helyeken található, ami növeli a kötet sokszínűségét, azonban megnehezíti az egyes szociológiák összehasonlítását: a lengyelországi nőmozgalom részletekbe menő ismertetését és a szerbiai bal-jobb vitát nehéz egy platformra helyezni. Létezik-e Kelet-Közép-Európai nézőpont a szociológiai diskurzusban? A kötet kimerítően tárgyalja azt a jelenséget, hogy e régió országainak szociológusai számára inkább a Nyugat a viszonyítási pont, és ebben a perspektívában a szomszédos államok nem kapnak helyet. Ezt a nézőpontot azonban mintha a kötet szerzői is magukévá tették volna.

Noha a tanulmányok címettje nincs megnevezve a kötetben – azon túl, hogy a recenzens tudomása szerint a kötet eddig csak magyarul jelent meg –, gyanítható, hogy a magyar közönségnek szól. Erre lehet következtetni abból, hogy nevesített network-elemzéssel egyedül a magyarországi szociológiai diskurzus vizsgálója él – könnyen belátható, hogy ebből a névsorból egyedül a magyarországi szociológiát behatóan ismerő olvasó tud csak következtetéseket levonni. Remélhetőleg a közeljövőben megjelenik majd egy angol fordítás, ami hozzáférhetővé teszi a tanulmányokat a többi érintett számára is (bár az írások egyik érdekes tanulsága, hogy a lengyel és szlovák szociológusok idősebb generációjából sokan a nyugati szakirodalmat a mai napig oroszul olvassák).

A kutatók koncepciójuk szerint az egyes országok szociológiai diskurzusainak trendjeit az örökség-utánzás-felfedezés értelmezési keretében helyezték el: Örökségnek a nemzeti – és elsősorban az 1945 utáni – szociológiai gondolkodás fennmaradását neveztük, utánzásnak a „nyugati” szociológiák másolását, követését és adaptálását, felfedezésnek pedig a saját tudományos erőforrások kreatív felhasználását: új elméletek és módszertani irányok alkalmazását. (7) Az országok szerteágazó diskurzusaiból e modell alapján választották ki a szerzők azokat a vitákat, amelyekkel részletesen foglalkozni kívántak. Az egységes kutatói álláspont hiányában azonban ki-ki a maga módján döntött, hogy egy örökség-utánzás vagy éppen egy utánzás-felfedezés trendet vizsgál-e meg részletesebben a diskurzusanálízis során. Ki a Kuhn-i paradigma-fogalom segítségével igyekezett értelmezni ezt a fogalomhármast (a paradigma fogalmát következetesen a tudományos iskola szinonimájaként használva), ki intuitíve döntötte el, hogy egy tanulmány tartalma örökségnek, utánzásnak, és/vagy felfedezésnek minősül-e. Tagadhatatlan, hogy egy következetes, közös kutatói nézőpont érvényesítésével csökkent volna az egyes tanulmányok heurisztikai értéke, mi több, talán attól a lényeges tudástól is megfosztotta volna az olvasókat, hogy az egyes országok szociológusai számára mely problémák, megközelítések és módszerek a fontosak és relevánsak. Azonban a kötet forgatásakor akaratlanul olyan kérdések merülnek fel az olvasóban, hogy Mi a szociológia? Válságban van-e? Hol található?, amelyek noha némi frusztrációt is okozhatnak, megválaszolásuk (vagy annak legalább megkísérlése), úgy tűnik,

napjaink szociológusa számára elkerülhetetlen. A Mi újság a kelet-közép-európai szociológiában? kérdés helyett ennek megfelelően egy másik, mélyebben megfogalmazódó kérdés lebegett a recenzens előtt: Létezik-e egyáltalán a címben megnevezett kelet-közép-európai szociológia? Lehet, hogy soha nem is létezett, csak a keleti tömb nosztalgiája késztet ilyen feltevésekre? Mindenesetre a vizsgált szociológiák mindegyikében, ha nem is mindig olyan hangsúlyos, diskurzusteremtő minőségben, mint a magyarországiiban, felbukkant a szociológiát világszerte érintő identitásproblematika. És könnyen belátható, hogy a posztszocialista országokban a szociológusokat azonos időpontban és nagyon hasonló formában vágta mellbe a kérdéssor: Ki vagyok én? Mit művelek? Mi a szerepem a hatalom, a társadalom felé és a szociológia nemzetközi porondján? Noha nyilvánvaló, hogy ezek a kérdések a világ majd minden szociológusát foglalkoztatják napjainkban, ez a közös kelet-közép-európai tapasztalat, ha lehet ilyet mondani, talán megfelelő talajt nyújtott volna egy egységesebb szempontrendszerű vizsgálathoz, amely az összehasonlítást azonos platformon teheti lehetővé. Mint az előszóban kiderül, a kötet szerzői nem éltek ezzel a választással, azonban az nem tudható meg az egyes szövegekből, hogy ezt az identitáskérdést miért nem kívánták közvetlenül feltenni.

A kötet ugyan explicit módon nem tárgyalja ezt a kérdést, mégis megválaszolja. Az összegző zárótanulmányban a szerkesztő a régió egyes szociológiai diskurzusaiban tapasztalható sajátosságokat veszi sorra, és azokat a helyi szociológiai hagyományok követésének és felhasználásának következményeként jelöli meg. E hagyományok közé nem csak azok a különbségek sorolhatók, amelyek a régió kommunizmusaiban az értelmiség általános helyzetéből fakadtak, hanem olyan tényezők is, mint például Lengyelország többközpontúsága Magyarország „tudományos vízfejével” szemben, vagy a háború előtti szociológiai törekvések vagy az elhúzódó háborúskodás Szerbiában. Mindezek fényében Kovács Éva kategorikusan jelentheti ki, hogy: *a vizsgált öt ország meghatározó diskurzusai saját utakon haladnak. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy noha az egyes országok szociológiájáról beszélhetünk, a régió szociológiájáról semmiképpen.* (253)

Futó Péter

SZÉKELYI MÁRIA–BARNA ILDIKÓ:

TÚLÉLŐKÉSZLET AZ SPSS-HEZ.

Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára (Budapest: Typotex, 2002)

BKÁE Szociológia és Szociálpolitika Tanszék
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail: futo@freemail.hu

A többváltozós statisztikai elemzés viszonylag fiatal tudományág, elméleti apparátusának java részét mintegy két nemzedékkel ezelőtt dolgozták ki. Napjainkra kiderült, hogy nincs értelme elkülönült módon beszélni a szociometria, a pszichometria, a kvantitatív piackutatás, a biometria és a technometria módszereiről, mert amelyik modell bevált az egyik területen, az a másikon is használható, ami viszont divathóbortnak minősült az egyik alkalmazásnál, az valószínűleg máshol sem állja meg a helyét. Kialakult egy univerzális empirikus segédtudomány, melynek terjedéséhez nagyban hozzájárult a számítástechnika fejlődése. Míg 15-20 évvel ezelőtt még vezető kutatók is csak nehezen férhettek hozzá a főleg nagy számítógépeken futó elemző szoftverekhez, addig ma már Magyarországon is egyetemek, kutatóhelyek és diákok számítógépeinek sokaságán lehet akár tízezrekre kiterjedő kérdőíves felméréseket elemezni.

Az SPSS programcsomag az utóbbi másfél évtizedben Magyarországon lekörözte vetélytársait, és a többváltozós statisztikai elemzés leggyakrabban alkalmazott eszköze lett a társadalomkutatás, a kísérleti lélektan, a piac- média- és közvélemény-kutatás, sőt a gyógyászati elemzések területén is. SPSS fájlokban nemcsak egyének vagy háztartások válaszait rögzítik. A gazdaságtudomány is sokszor támaszkodik a cégek ezreire kiterjedő megkérdezésekre, a politológia pedig az önkormányzatok százaira kiterjedő felmérésekre, és ma ehhez a legtöbben ezt a szoftvert használják. Bár az empirikus felmérések és a kísérleti adatok feldolgozásának műhelyeiben általában sajátos belső szakmai tolvajnyelvek alakultak ki, és ez gyakran egymáshoz közel álló szakterületeket is elválaszt egymástól. Ilyen körülmények között az SPSS által szabványosított módszerek és az egymásnak küldözgetett SPSS fájlok mintegy tolmácsként működnek az egyes oktató- kutató- és tanácsadó intézmények között. A sikerhez hozzájárult, hogy a szoftver gyártói idejében felismerték: már a korábbi verziók is sokkal szélesebb elemzési eszköztárat tartalmaztak, sokkal több fajta statisztikai szolgáltatást nyújtottak, mint amire az átlagos empirikus kutatóknak szüksége lenne. Ezért az utóbbi évtizedben az egymást követő verziók elsősorban - bár nem kizárólag - olyan irányban léptek előre, hogy használatuk egyre inkább felhasználó-barát, kezelésük egyre inkább Windows-kompatibilis legyen.

A felsőfokú társadalomtudományi oktatásba mára mélyen beépült az SPSS használatára való felkészítés. Ugyanakkor a szoftver használata sokkal mélyebb statisztikai tudást feltételez, mint amilyen a tipikus szociológushallgató rendelkezik, amikor megismerkedik ezzel a szoftverrel. Mivel a program diákverziójának elterjedésével

egyre több PC-n fut SPSS, ezért ma még nagyobb szükség van olyan kézikönyvekre, amelyek pusztán elemi statisztikai tudásra építve mutatják meg: hogyan kell felmérést tervezni, és ennek megvalósítása után elkészíttetni, majd értelmezni, megszólaltatni az SPSS output táblázatait, külsők számára is érthetővé tenni, hogy mit is üzennek a felmérésekből származó adathalmazok. De az SPSS-t tanuló diákokat idáig nem kényeztették el magyar nyelvű szakirodalommal. A cég prospektusain túlmenően az egyetlen használható kiadvány a Dr. Ketskeméty László és Dr. Izsó Lajos által írt *Az SPSS for Windows programrendszer alapjai* című felhasználói útmutató és oktatási segédlet volt.

A Túlélőkészlet az SPSS-hez hézagpótló tanulási és oktatási segédlet, elemzési esettanulmányok rendszerezett gyűjteménye, amely többnyire valós, de néha didaktikai célból kreált, az Internetről letölthető adathalmazokon mutatja be a kiválasztott eljárásokat. Az ismertetés három úgynevezett adatredukciós módszerre: a *főkomponens- a faktor- és a klaszterelemzésre*, valamint hat úgynevezett magyarázó modellre: *a variancia-analízisre, a lineáris regresszió-számításra, az útmodellekre, a diszkriminancia-analízisre, a többdimenziós skálázásra és a logisztikus regresszióra* terjed ki.

A könyv sokkal több és egyben sokkal kevesebb, mint amit a címe sugall. Azért több, mert az itt tárgyalt statisztikai elemző módszerek valójában nincsenek semmilyen konkrét szoftverhez kötve. Az input adatbázisok, a számítógépes parancsok és az outputok formailag az SPSS szabványait követik, de a piacon kapható más szoftverek is alkalmasak lehetnek ugyanezeknek a modelleknek a felépítésére, illesztésére, ugyanezeknek a szociológiai kérdésfeltevéseknek a megválaszolására. Olyan konkurens szoftverek, mint a SAS, a STATA és a MINISTAT más szintakszissal ugyan, de a legtöbb többváltozós módszerre kiterjednek. Sőt, a leggyakrabban alkalmazott modellek – a lineáris regresszió-számítás és a variancia-elemzés – a kedvelt irodai szoftverrel, az Excellel is megvalósíthatók, bár ott ez a legritkábban alkalmazott szolgáltatások közé tartozik. Másfelől a könyv azért kevesebb annál, hogy túlélőkészletként szolgáljon a többváltozós elemzés dzsungelében, mert a leggyakrabban alkalmazott SPSS elemzési eljárásokat ismertnek tételezi fel: gyakorlatilag mindazt, ami egy kezdő SPSS tanfolyamon téma lehet.

Példák segítségével. A szerzők jól ismerik az átlagos szociológia szakos hallgatót, aki türelmesen meghallgatja az elméleti okfejtéseket is, de végül mindig konkrét szám-
példákból, színes hasonlatokból és jól megkonstruált ábrákból érti meg a többváltozós statisztikai módszerek megválasztásának és értelmezésének kereteit, lehetőségeit és veszélyeit. Ennek megfelelően a könyv szemléletes, friss stílusban, régi jó ismerőseiként mutatja be a kiválasztott módszereket, melyekről, amíg lehet, közvetlen, ismeretterjesztő hangon szól. Ha tehetik, a szerzők kerülnek a megcélzott olvasóközönség számára hamar érthetlenné váló matematikai részleteket.

Máshol elmagyarázatlan statisztikai mutatók. *A Túlélőkészlet* további erénye, hogy magyarázatai számos olyan statisztikai mutató jelentésébe avatnak be, amiről az SPSS outputok és a programhoz csatolt magyarázatok (a Help és a Tutorial) csak szűkszavúan vagy egyáltalán nem szólnak. Sőt, a szerzők „kerülő úton” maguk is kreálnak olyan érzékletes mutatókat, amik az SPSS hiányosságait pótolják (például a logisztikus regressziós fejezetben).

Hibák. Célszerű lett volna a kéziratot valamivel alaposabb szerkesztői kontroll alá vetni, mert nem hiányoznak belőle a kisebb hibák, kifejejtések sem. Például az egyik fejezet címében ott szerepel a „Lazarsfeld-paradigma” fogalom, a könyv azonban nem magyarázza meg, hogy ez mi és azt sem, hogy a fejezet anyagának mi köze van a fent nevezett paradigmához. Egy másik ilyen figyelmetlenség, hogy – bár a bevezetőben ígéretet kapunk arra, hogy tárgymutató is lesz a könyvhöz – hiába keressük, még fogalomjegyzéket sem találunk a kiadvány végén.

Szerkesztési problémák. A bevezetőben a szerzők utalnak arra, hogy a könyvet nem folyamatosan kell olvasni. Valóban, a bemutatott modellek szinte tetszőleges sorrendben elővehetők és felépítésük-lebontásuk-átépítésük önállóan is gyakorolható az Internetről letölthető demonstratív SPSS adatbázisokkal. Ugyanakkor nehéz belátni, hogy a kiadvány fejezeteinek, a tárgyalt modelleknek miért éppen ez a sorrendje. Lehet, hogy célszerűbb lett volna először a gyakrabban alkalmazott regresszió-számítást és a variancia-analízist tárgyalni, és a könyv végére hagyni a ritkábban használt, valamint a nehezebben értelmezhető modelleket. Ez egyben egyfajta nehézségi sorrend érvényesítése is lett volna. További szerkesztési hiányosságra utal a könyv első fejezete: A hasznos véletlen hiba. Az átlagos olvasó számára érthetetlen – de mindenképpen megmagyarázatlanul marad —, hogy ez az okfejtés hogyan került oda és mi köze van a többi fejezethez. Ráadásul itt annyi technikai apróságon kell átrágnia magát az olvasóknak, hogy sokuknak bizonyára az lesz az érzésük: kissé nehézkesen vezetik el őket a túlélőpróba helyszínére. Pedig igazán kár lenne, ha emiatt túl sokan morzsolódnának le, mert ezután mindjárt következnek a fontos és érthető fejezetek.

Az olvasói célcsoport leszűkítése. Az SPSS leggyakrabban alkalmazott statisztikai szolgáltatása a gyakoriságszámítás, a keresztábra-készítés és a lineáris korreláció-számítás. A szerzők ezeket a modelleket ismertnek tételezik fel, támaszkodnak rájuk, de nem mélyednek el ezek finomságaiban. Ebből és más, ismertnek feltételezett elemi statisztikai fogalmakból is látszik, hogy a könyv által megcélzott olvasóközönség már nem kezdő a többváltozós elemzés területén. A teljesen kezdő olvasó számára amúgy is megnehezítené a gondolatmenet követését, hogy az egyes modellek építéskor figyelni kell a sajátos szintaktikájú SPSS nyelven kiadott számítási parancsokra is. Igaz, a függelékben a könyv elmagyarázza, hogyan kell ezeket az utasításokat egy menürendszer segítségével generálni, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy a modellek építése a könyvben végig SPSS programnyelven történik. Eközben az SPSS-nek éppen az egyik legnagyobb versenylőnye a többi statisztikai szoftverrel szemben, hogy szinte valamennyi szolgáltatása menüből is elérhető és éppen ennek köszönhető, hogy ha nem akarunk, akár nem is kell tudnunk e sajátos parancsnyelv létezéséről. Ez az oka annak, hogy a Windows alkalmazásokhoz szokott diákok egyre szélesebb köre nyúl magabiztosan a statisztikai elemzés ezen eszközehez. A fentiek miatt a könyv olvasói célcsoportját azok alkotják, akik a többváltozós technikákat már középfeladói szinten ismerik és alkalmazzák.

A kétely operacionalizálása. A könyv nem abszolutizálja témáját: egy pillanatra sem rejti véka alá, hogy a bemutatott módszerekkel elért eredmények sohasem adnak megfellebbezhetetlen és végső választ az elemzett társadalomkutatási kérdésfeltevésekre. Sőt: a könyv gyakran él azzal a gyanúval, hogy a kapott számítási eredmények érvényessége korlátozott és éppen ezért számos módszert ajánl az érvényesség határait mintegy próbálgató, feszető kísérletek elvégzésére. A címben ajánlott túlélőkészlet-

nek talán ezek a legértékesebb darabjai, melyekkel mintegy “körbekerítésként”, a sokdimenziós térben körbetapogathatjuk a vizsgált jelenségeket, tendenciákat. A könyv minden fejezetében vannak receptek arra, hogyan kell az eredményekben kételkedni: valamennyi ismertetett módszer esetében megtudjuk, miként vessük latba a kísérletezés számos – az SPSS-ben rendelkezésre álló, vagy csak trükkökkel, kerülő úton létrehozható – eszközét az eredmények javítására, megerősítésére, árnyalására vagy azok elvetésére. Megtanulunk résen állni, hogy ha lehet, kivédjük a semmitmondás vagy – épp ellenkezőleg – a belemagyarázás mindig ott leselkedő veszélyeit.

A kísérleti eszköztár azonban korántsem teljes: a könyv adósunk marad ezeknek az érvényesség-vizsgálati eljárásoknak egyfajta áttekintésével, rendszerezésével, enumerációjával. Például, a bemutatott eljárások mellett, további érzékenységvizsgálat tárgya lehetett volna az is, hogy bizonyos magyarázó jellegű modellek, módszerek eredményei mennyire függenek a magyarázatként szolgáló alacsony mérési szintű, kategoriális változók aggregátsági szintjétől. Így például a variancia-analízisnél és a logisztikus regresszióknál mindennapos tapasztalat, hogy ha a válaszolók foglalkozását tekintjük az egyik magyarázó tényezőnek, akkor az eredmény – a magyarázat – attól függően lesz szignifikáns, vagy sem, hogy a válaszolókat foglalkozásuk szerint 5 vagy esetleg 10 kategóriába soroljuk-e be.

Hol vannak az ingoványos területek? Azokkal a modellekkel kapcsolatban, ahol a legnagyobb az elemző szabadságfoka, amelyek a legtöbbféleképpen paraméterezhetők és, amelyek így a legszélesebbre tárják az ajtót az önkényes értelmezések előtt – így különösen a faktor- és klaszterelemzésnél –, a szerzők számos praktikus óvatossági rendszabályt megfogalmaznak. Az olvasó mégsem kap kézhez egy olyan áttekinthető térképet, amelyen fel lenne tüntetve, hogy merre vannak azok az ingoványos területek, ahová csak nagyon indokolt esetben szabad bemerészkedni. Pedig ez az egyik legfontosabb szabálya annak, hogy túléljük a túl merész – vagy éppen ellenkezőleg, túl közhelyes – elemzésért kapható lesújtó kritikát. Nem a szerzők tehetnek arról, hogy egyes módszerek abba a hírbe keveredtek, hogy eredményeik gyakorlatilag reprodukálhatatlanok, tehát, hogy két különböző kutató csak ritkán hozza ki ugyanazt az eredményt egyazon adatbázis elemzésekor, ugyanazt a kérdésfeltevést vizsgálva. Ugyanakkor elvárható lett volna, hogy egyfajta egységes *érzékenységvizsgálat* segítségével a felkínált modelleket egybevetve értékeljék azokat abból a szempontból, hogy melyiknél mekkora és a belemagyarázás vagy a semmitmondás veszélye.

Az elemzés: algoritmus vagy művészet? Talán a könyvnek valamivel határozottabban kellett volna állást foglalnia amellet, hogy egyik sem. Természetesen nem lehet olyan determinisztikus, zárt, minden lehetőséget figyelembe vevő elemzési módszert alkotni, ami valamiféle beprogramozható “szakértői rendszer” módjára írja elő, hogy adott adathalmaz és kérdésfeltevés esetében miként vizsgálódjunk, bármilyen nagy igény is lenne erre a szociológushallgatók körében. A másik véglet sem igaz, mely szerint a többváltozós elemzés nem más, mint egy nehezen áttekinthető terepen végzett túlélőpróba, ahol csak az lehet sikeres, aki rugalmasan tudja alkalmazni a bennfentes mesterek által engedélyezett ravasz trükköket. Az igazság a két véglet között van: valamennyi többváltozós módszer alkalmas arra, hogy segítségükkel sejtéseket, intuíciónkat szerezzünk, ezen belül a spekulációknak túl tág teret engedő modellek kizárólag erre alkalmasak. Biztosan azonban csak akkor állíthatjuk egy átfogó összefüggés fenn-

állítását, ha előzetesen megszerzett sejtéseinket sokféleképpen alátámasztjuk magyarázó modellekkel, elsősorban variancia-analízissel és regresszió-számítással, valamint robusztus egy- és kétváltozós módszerek alkalmazásával, és ha szükséges, az elemi adatokhoz való minél gyakoribb visszatéréssel.

A többváltozós elemzési módszerek akkor alkalmazhatók a leghatékonyabban, ha azokat megfelelőképpen párosítják a kvalitatív analízis eszközeivel. Azt, hogy milyen kérdésfeltevést akarunk megfogalmazni, már akkor tudnunk kell, mielőtt empirikus adatainkhoz hozzányúlunk. A feltárt összefüggések jellegét, azt, hogy oksági kapcsolatról vagy pusztán “együtt mozgásról” van-e szó, sohasem tudhatjuk meg a számszaki eredményeinkből, az SPSS outputból. A szerzők egy következő könyvének éppen ezek a módszerillesztési kérdések lehetnek a tárgyai.

A Túlélőkészlet pedig minden kétséget kizáróan sok szociológus diáknak és kutatóknak fog segíteni abban, hogy túléljék a többváltozós elemzés viszontagságait, a tanszéki könyvtárak pedig helyesen teszik, ha egyszerre sokat rendelnek belőle, mert kapós lesz.

Tamáská Máté

PAPCKE, S.– OESTERDIEKHOF, G.W. (Hrsg.):
SCHLÜSSELWERKE DER SOZIOLOGIE
(Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2001)

Szegedi Tudományegyetem, Szociológiai Tanszék
H-6722 Szeged, Petőfi S. sgt. 30–34.; e-mail: mateszoci@hotmail.com

A wiesbadeni székhelyű *Westdeutscher Verlag* honlapján magát a németországi szociológiai könyvkiadás legfontosabb műhelyeként hirdeti. Az oldalra látogató több mint száz szakkönyv közül válogathat. A címeket tanulmányozva megfigyelhető törekvésük, hogy elsősorban az összegző munkák, az egyetemi oktatásban is haszonnal bevethető „bevezetések” révén viszonylag széles réteg igényeihez igazítják profiljukat. Csak néhányat említve, amelynek célközönsége a kiadó szándékai szerint is kifejezetten az egyetemi szakképzésben résztvevő hallgatói és oktatói tábor: *Theorien und Methoden in den Sozialwissenschaften*, *Die Sozialstruktur Deutschland*, *Erweiterte Datenanalyse mit SPSS*. Hasonlóan a széles szakmai közönség érdeklődésére számot tartó lehetséges alpműként jelentette meg lexikonszerű összefoglalásait: *Bibliographie zur deutschen Soziologie*, *Grundlagen der soziologischen Theorie*, *Soziologie Kompakt*, *Soziologie von Anfang an*, stb. A minden szociológus házi könyvtárában nélkülözhetetlenek szánt munkák sorában jelent meg 2001-ben a *Schlüsslewerke der Soziologie*, mely nem kevesebbre vállalkozott, mint félezer oldalba sűríteni a tudomány legfontosabb alpmunkáit.

A Georg W. Oesterdiekhof, a karlsruhei egyetem magántanára nem először futott neki a feladatnak. Ugyanabban az évben egyedüli szerkesztőként jegyezve látott napvilágot a mostani könyv testvére, mely a *Lexikon der soziologischen Werke* címet kapta. Akkor mintegy 750 fontos mű szerepelt 723 oldalon. Nem egészen egy oldal jutott Comte, Max Weber, vagy Durkheim alapvető írásaira. A műnszteri egyetem professzorával, Sven Papckével közösen készített második munkájában már „csak” 202 írás rövid kivonata szerepel, 547 oldalon. Az arányokból is látszik, hogy ez a recenziógyűjtemény testesebb írásokat tartalmaz. A „szócikkek” felépítése egységes mintát követ. Az eredeti cím és bibliográfia mellett feltüntetik az első német fordítás könyvészeti adatait is. Ezt követik a tárgyalt írás keletkezésének körülményei, elhelyezése a korabeli szellemi irányzatok között. Majd a tartalmi ismertetés, kitérve a művek utóéletére, hatásuknak bemutatására a szociológiai irodalomban. Az egyes fejezeteket az aktuális kiadások (rendszerint német, ha hiányzik a fordítás eredeti nyelvű) könyvészeti adatai és a másodirodalom jegyzéke zárja. Az ily módon kötött szerkezet valóban lexikonszerű egységes áttekintést tesz lehetővé, annak ellenére, hogy az egyes részeket százharmincnyolc, a legkülönbözőbb szociológiai szakterületen dolgozó kutató írta. A tanulmányokat az elemzett művek szerzőinek alfabetikus sorrendjében találjuk meg.

A könyvet tehát „haszonnal forgathatjuk”, amit azonban ezúttal szó szerint kell értenünk. Sajnálatos, hogy egy ilyen nagyszabású és valóban alaplexikonként

használható munkát a szerkesztők nem láttak el kellő regiszterekkel, így az olvasónak valóban sokat kell forgatnia, lapozgatnia a könyvet a konkrét keresésekénél. A könyv hátoldalán ígért tárgymutató valami oknál fogva lemaradt, a tájékozódást csak egy címregiszter segíti. Ugyanúgy nem tartották fontosnak az eredeti szerzők külön kigyűjtését, pedig egy hagyományos tartalomjegyzék is sokat segített volna. Cserébe a kötet munkatársainak legfontosabb munkáiról kapunk egy összeállítást, ami figyelmes dolog, de a könyvben való eligazodást csak kis mértékben könnyíti meg.

A *Schlüsselwerke der Soziologie* azon próbálkozások sorába illeszkedik, mely valamilyen módon az igencsak széteső tematikájú és paradigmájú szociológiai tudományban rendet kíván teremteni. Előszavukban a szerkesztők maguk is elismerik, hogy: „... [.. egyáltalán nem kellően megvitatott – különösen nem tisztázott – mik is azok a szociológiai alampunkák.]” Majd kérdések következnek: „[mely műveket emeljük ki a számtalan munka közül? Ki állíthatja össze a kiválasztás minőségi és normatív kritériumait?]” Majd igen figyelemre méltó filozófiai eszmefuttatás után a következő válasz született: „...[a *Schlüsselwerke* elsősorban az újabb szociológiai szakirodalom munkáira koncentrálnak, de a kiválasztás szempontjai ugyanazok, melyek az úgynevezett klasszikusokra vonatkoznak, még akkor is, ha a végleges értékelése az egyes műhelyeknek még nyitott kérdés. Az eredetiség, az érvelés tisztasága, a téma elsőként való feldolgozása, vagy legalábbis megvilágítása mellett tágabban vett befolyásuk, kisugárzásuk és mindezzel együtt nem utolsósorban a tárgyalt szövegek többértelműsége biztosította helyüket a mostani összeállításban.]” A tudományos kanonizáció egyéb szempontjairól, és konkrét módszereiről nem tudunk meg semmi bővebbet, így leginkább a szerkesztők és a száznál több szerző magánvéleményét tükrözi a könyv.

Azért is tűnik fontosnak ezt kiemelni, mert a kiválasztottak névsorát áttanulmányozva itt nem annyira a nemzetközi szociológiai tudomány legfontosabb munkáiról kapunk összefoglalást, hanem az amerikai és a német eredményekről. A nyugati kultúrkör centrális területe Franciaország, ha nem is oly mértékben, de ugyanúgy a perifériára szorul, mint a földrajzilag is peremterületnek számító Közép- és Dél-Európa. Jellemző, hogy a kiválasztott legújabb kori, második világháborút követő társadalmi struktúra elméletek nem foglalkoznak a keleti blokk szovjetizált országaival, csupán Djilasznak a szocialista új osztályról írott munkája került be a válogatásba.

Az írások tartalmáról, tematikájáról természetesen lehetetlen egy rövid recenzió keretei közt akárcsak megközelítőleg pontos képet festeni, így csupán néhány szempont kiemelésére szorítkozhatunk. Az előszó Dahrendorf második világháború utáni kijelentésével kezdődik, mely az emancipálódó szociológia öntudatát volt hivatott hangsúlyozni: „...[Nincs szükségünk a történelmi valóságra.]” A kiválasztott írások a második világháború utáni amerikai empirizmus hatása alatt valóban a történelem társtudományi rangjának visszaszorulását jelzik. A historikus szemléletű elméletek, mint amilyen Marxé, vagy Elias civilizációtörténete helyet kapnak ugyan, de sokkal nagyobb hangsúllyal szerepel a szociálpszichológiai, pszichológiai határtudomány: Freud, Le Bon. Schütz, Adorno, Goffman, Moreno nevét érdemes megemlíteni a legismertebbek közül. A modern szociológia a *Schlüsselwerke* szemüvegén keresztül szemlélve valóban modern, majdhogynem aktuál-társadalomtudomány. Mindez leginkább a politikai, a hatalmi viszonyokat elemző szerzők kiválasztása felé terelte a

könyv szerzőit. Ugyanúgy kedvelt téma a jóléti, demokratikus állam mibenléte/válsága.

Végül egy, a tudomány közvetlen határain kívül eső kérdést érdemes felvetni a könyv értékelése kapcsán. A „kivonatolt” írásokat a kiadók természetesen mindig az-
zal a feltétellel bocsátják a nagyközönség rendelkezésére, hogy azok nem helyettesít-
hetik az eredeti mű elolvasását. Ugyanilyen pedagógiai feltételekkel adták a
középiskolások kezébe az *Ötvenöt híres regényt* és a hozzá hasonló összefoglalásokat.
Ezzel az összehasonlítással korántsem szeretném azt sugallni, mintha a
Schlüsselwerke hatására a német egyetemeken a diákok mostantól kezdve kizárólag
ezt az egy könyvet fogják elolvasni. Mindenesetre, amennyire hasznos lehet egy ilyen
összefoglaló azok számára, akik ismerik az eredeti könyveket, ugyanannyira hoz-
zájárulhatnak ezek a munkák a felületes ismeretszerzés elterjedéséhez.

A könyv elsősorban a német szociológia iránt érdeklődőknek nélkülözhetetlen
segédeszköz, hiszen a szintén nagy számban bemutatott amerikai szerzők munkássága
inkább ismert a magyar olvasók körében. Nagy előnye, hogy az ismertetéseket követő
irodalomlista segítségével egy általunk nem ismert szerző megismeréséhez is
megtalálhatjuk az induláshoz szükséges információkat. Más kérdés, hogy a hazai
könyvtárak nem rendelkezhetnek ilyen számú német szakirodalommal, ami a
magyarországi felhasználást kissé nehézkessé teszi. Nem mellékes az sem, hogy a
könyv bepillantást enged a magyar tudományos életre egykor jelentős hatást gyakorló
német szociológia mai törekvéseibe, eredményeibe.

Berényi Eszter

MINDEN, AMIT VALAHA IS TUDNI AKARTUNK A GAZDAGOKRÓL, KIVÉVE, AMIT NEM MERTÜNK MEGKÉRDEZNI

*A 100 leggazdagabb magyar, Magyar Hírlap extra különszám,
2003. november*

PhD-hallgató, Eötvös Lóránd Tudományegyetem
H-1118 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a.; e-mail: beresz75@axelero.hu

A *Magyar Hírlap* 2002 novemberében jelentette meg először *A 100 leggazdagabb magyar* című kiadványát.

A magazinnak igen nagy sajtóvisszhangja volt: mind a napisajtóban, mind a gazdasági szakajtóban jelentek meg vélemények és ellenvélemények. Mielőtt alaposabban áttanulmányoznánk a kötetet, az emberben felmerül a kérdés: vajon milyen olvasóközönségnek szánták a szerkesztők *A 100 leggazdagabb magyart*?

Egyrészt, elképzelhető lenne, hogy a gazdasági elittel foglalkozó társadalomtudósok is haszonnal forgathatnak egy ilyen sajtóterméket, amennyiben egymással összehasonlítható, kvantitatív adatok segítségével kapnak pillanatképet a gazdasági elit képviselőiről. Ugyanakkor egy ilyen kiadvány megjelenhet életmód-magazinként is, amely a „felső tízezer” tagjaihoz kíván szólni. És van harmadik lehetőség is: elképzelhető, hogy az elitnek szóló életmód-magazinnál szélesebb közönséghez igyekszik szólni a mű, akár ismeretterjesztő, akár szenzációhajhász szándékkal, de mindenképpen fogyasztható, érdekes „üzenetekkel”.

Megkönnyítené dolgunkat, ha a szerkesztők nyilvánvalóvá tennék, hogy melyik lehetőséget célozták meg, mert ennek tudatában lehetne számon kérni az esetleges hiányosságokat. *A 100 leggazdagabb magyar*ról azonban nem könnyű eldönteni, hogy melyik kategóriába kíván tartozni.

A kiadvány bevallottan a *Forbes* magazin hagyományos, a világ, illetve az Amerikai Egyesült Államok leggazdagabb/leghíresebb személyeiről, családjairól közölt felméréseit szem előtt tartva igyekezett a magyar „Top 100”-as listát elkészíteni. Az első szám megjelenése óta eltelt több mint egy év alatt is beszédtema maradt néhány adat, amelyet akkor prezentáltak először a széles olvasóközönség számára is fogyasztható formában. A legtöbbször elhangzó, már-már szégyenkezni valóként beállított tény: gazdagokat illetően nemcsak Amerikától, vagy Nyugat-Európától, de Kelet-Európa más országaitól is „le vagyunk maradva”. A hangzatos összehasonlítások arra engednek következtetni, hogy egyfelől le vagyunk maradva olyan értelemben, hogy a „mi” gazdagjaink vagyona eltörpül a legtehetősebb lengyel, vagy akár román vagyonok mellett is – a kelet-európai pénzügyi elit tagjai könnyedén zsebre teszik a magyar milliárdosokat. A leggazdagabb román állampolgár, Iosif Constantin Dragan 0,9 milliárd dolláros vagyonához, vagy a leggazdagabb bolgár Vaszil Bojkov félmilliárdjához ké-

pest a hazai „krózus” Várszegi Gábornak csupán csak 0,28 milliárdja van dollárban (114. oldal). Másfelől azonban, le vagyunk maradva a listagyártás terén is, hiszen más országokban ehhez hasonló listák már évek óta készülnek, míg nálunk eddig senki sem katalogizálta ily módon a személyes és a családi vagytonokat.

Az adatgyűjtés nehézségei

A tavalyi kiadás bevezetőjében a szerkesztők azt írják, hogy kiemelt céljuk „rehabilitálni a gazdagságot”, illetve azt is, hogy „ez a kiadvány a piacgazdaság egy szükség-szerű terméke, mint ahogy a gazdagság is az”(3). Vajon valóban így van ez? Inkább újságírói frázisnak érződik a kijelentés, főleg annak tudatában, hogy a *Forbes* magazin is legelőször 17 évvel ezelőtt állított össze ilyen listát, egy olyan országban, ahol a piacgazdaság ennél azért jóval hosszabb múltra tekinthet vissza. Megkockáztathatjuk, hogy az ehhez hasonló kiadványok sokkal több rokonságot mutatnak más, egyéb „listákkal”, legyen szó slágerekről, híres emberekről, vagy rekordokról, mint gazdasági mutatókkal és a gazdasági élettel. Feltételezésünk szerint egyszerűen arról van szó, hogy a modern ember „kategorizálási vágya” újabb területet, a nagy vagytonok területét vette birtokába. Ahhoz ugyanis, hogy a piacgazdaság működésének indikátora lehessen egy ilyen gazdagsági lista, valamiféle konzervens adatkezelés és elemzés szükségeltetne.

Amennyiben például gazdasági értelemben vett releváns adatokhoz szeretnénk hozzájutni a kiadványból, már akkor hatalmas problémába ütköznénk, ha az adatgyűjtés módjáról szeretnénk bővebb információkat kapni. A kiadványok első oldalain, egy bevezető szöveg keretében kapunk néhány bekezdésnyi tájékoztatást abból, hogy honnan származnak az adatok. Itt azonban jobbára csak az derül ki, hogy milyen forrásokat *nem* használtak az adatgyűjtők. Nem veszik figyelembe a „feketegazdaságból” származó vagytonokat, amit nyilván nemcsak a politikai korrektség jegyében, hanem a dolog kivitelezhetetlensége miatt is vetettek el – pedig igen sokat mondó lehetne egy olyan adat a magyar gazdasági életéről, amely képes lenne bemutatni, hogy a nagy vagytonok milyen arányban jönnek létre „tisztességes” és ellenőrizhető iparágakon belül, illetve a fekete- és szürkegazdaságban. Ugyancsak kiderül, hogy az APEH-forrásokat sem vették, vehették figyelembe. Ami még meglepőbb, hogy nem kalkuláltak a külföldre helyezett vagytonokkal sem. Ezzel az erővel akár az is előfordulhatna, hogy egy magyar vállalkozó, aki Európa egyik leggazdagabb embere lenne, nagyrészt külföldi érdekeltséggel, még csak fel sem kerülne erre a listára. Hogy ez mennyire reális lehetőség, arra jó példa, hogy a 2002-es lista 49. helyezettje, Csebi Pogány Alajos a bulvársajtóban tiltakozott a szerinte nagyon alacsony helyezésről. Honnan vannak tehát az adatok? Íme a nem túl részletező válasz: „Kiindulási pontjaink a magyar nyomtatott és elektronikus média, piaci információk elemzése, felmérések és saját gyűjtéseink voltak” (3). Ilyen jellegű általánosítások és homályos fogalmazások nemcsak az adatok értelmezhetőségét, és a források ellenőrizhetőségét gátolják meg, de újságírói szempontoknak sem tesznek maradéktalanul eleget. Mindez azért sajnálatos, mert már ekkor sejthetjük, hogy kevés tudományos érdeklődésre számot tartó újdonsággal fogunk találkozni. Természetesen nem könnyű feladat ilyen listát összeállítani, azonban nagyon érdekes lenne, ha az olvasó belelátna abba, hogy melyek voltak a kritikus pontjai az adatgyűjtésnek. Csak feltéte-

lezhajjuk, hogy ilyen szempontból mi a kiadvány egyik fő hibája: az, hogy az adatgyűjtés legnagyobb korlátja a Top 100-as lista összeállításában résztvevő újságírók, „szakértők” kapcsolati hálójának kiterjedtsége. Ha valaki kívül esik a kapcsolati hálón, és a kutakodás első időszakában nem merül fel a neve, akkor az nem kerül bele a listába. Elképzelhető, hogy ezt a hibát az évek során a kiadvány népszerűségével lehet majd korrigálni – végül is nyilván sokkal könnyebb lesz a sok önként jelentkező milliárdos adatait leellenőrizni, mint új milliárdosokat húzni elő a cilinderekből. Továbbra is kérdés marad azonban, hogy érvényes mérőeszköze-e a gazdagságnak kizárólag a (belföldi) cégtulajdon és az ingatlan.

Kihasztnálatlan lehetőségek

Az olvasó mindezek után azt várná, hogy akkor legalább a kiadványban szereplő 100 gazdag emberről fog érdekes adatokat találni. De ismét csalatkoznia kell. Még ha voltak is egységes szempontok az adatok gyűjtése során, semmiféle kategorizációs rendszerrel nem találkozunk a listában. A ránézésre legsúlyosabb hiány, hogy teljesen esetleges, hogy szerepel-e az illető életkora, pedig ez a legkönnyebben beszerezhető adatok közé tartozik, ráadásul nem utolsó információforrás sem.

Mindamellert más adatok után kutatva is nehezen átlátható a szempontrendszer.

Az egyes szereplőknél található leírások a legkülönbözőbb felütésekkel kezdődnek és a legkülönbözőbb információkat tartalmazzák. Van, akinél az életpályáról elég részletes leírást találhatunk, van, akinél a leírás felét a hobbik ismertetése teszi ki. Mindez kevésbé lenne zavaró, ha valamilyen rendszer szerint standardizált, három-négy elemből álló adatlapokat találnánk a szereplőknél. Ide tartozhatna a már említett életkor, a végzettség (ez az információ a legtöbb embernél megtalálható, de áttekinthetetlen), és az az ágazat, amelyből a vagyon származik – mindezt nem is lett volna ördögösség megcsinálni, ráadásul a műfajban etalonnak, a kiadványnak pedig bevallottan mintájául szolgáló *Forbes* magazin honlapját átfutva azonnal fel kellett volna merülnie ennek az igénynek a szerkesztőkben. Nem arról van szó, hogy egy széles tömegeknek szóló kiadványban feltétlenül komoly elemzéseknek kellene helyet kapniuk; az azonban hasznos lenne, (ha már egyénekre lebontott listáról van szó), ha olyan formában lenne rendszerezve a kiadvány, hogy alapvető elemzésekre legalább is módot adna.

Ugyancsak sajnálatos, hogy a kiadvány nem található meg az Interneten. Ismét csak a *Forbesra* hivatkozhatunk: az amerikai magazin webes változata a példa arra, hogy egy ilyen összeállítás nem kizárólag a bulvárkiadványok törzsközönsége számára lehet érdekes, csak lehetőséget kell adni az összehasonlításra. És bár a magyar adatok esetében nyilvánvalóan más a jelentősége például a vagyonok földrajzi koncentrációjának, mint az amerikai gazdagok esetében, valószínűleg hasonlóan érdekes és látványos összefüggésekre lehetne bukkanni, ha létezne ilyen, és ehhez hasonló elrendezése az adatoknak – ráadásul egy 100 elemből álló listánál már valószínűsíthető, hogy három-négy alapvető szempont szerint lehetséges lenne hasonló csoportosításokat elvégezni. Ez egyúttal az évről évre bekövetkező változások figyelemmel kísérését is lehetővé tenné, ami jelenleg hiányzik: a könyvben van ugyan egy lista, amelyről megtudhatjuk, hogy a tavalyi listán szereplők közül ki hogyan változtatott pozíciót – azonban, a változtatásnak csak az iránya látszik, ami jelenthet kismértékű,

néhány millió forinton múló, 1-2 helyezésszerű változást, de jelölhet súlyos százmilliókkal (milliárdokkal...) mérhető ugrásokat, vagy bukásokat is. Pedig egy ilyen adat ismerete (legalábbis a listán szereplők körén belül) mindenképpen felvillanthatná a két kiadvány között eltelt időszak egyes fontos gazdasági eseményeit.

A további hiányérzetek közül az egyik legfájóbból is essék szó: egy nagyon érdekes lehetőség maradt kiaknázatlanul: az alaposabban megírt szócikkeknél általában az egyéni életpályák ismertetésénél megjelenik, hogy az illető gazdag ember milyen más személyekkel alapította első cégét, kivel állt vagy áll üzleti kapcsolatban, stb. A szociológus számára kapcsolati hálók elemzéséért kiált az ilyesmi, az újságírók ezt azonban szemmel láthatóan nem tartották fontosnak, vagy legalábbis az olvasóra bízta azt, hogy apránként megjelölgesse, ha egy-egy szócikkben olyan személyre történik utalás, aki „saját jagon” is szerepel a listában. Pedig nem érdektelen foglalatosság egy effajta háló elkészítése, és nem is tart túl sokáig: e sorok írójának fél órájába került a lista „felsőházából”, azaz az első ötvenből a megadott információk alapján ilyen hálót rajzolni. Az ötven leggazdagabb magyarból 14-en állnak kapcsolatban legalább egy másik szereplővel az első ötvenből – ebbe a körbe tartozik több olyan „nagyágyú”, mint a listavezető Várszegi Gábor, vagy a 2. helyezett Demján Sándor is. Bár Magyarország kis ország, ahol mindenki ismer mindenkit, ez a nagyfokú koncentráció mégiscsak eléggé informatív; mindenesetre a hazai golfpályák érdektelen bemutatására szánt néhány flekk helyett talán megérte volna egy rövidebb cikket közölni ebben a témában.

A körítés

Az olvasó az első ásitások után némileg felvillanyozva veszi észre, hogy a kiadvány a listán kívül megannyi további írásművet rejt. Na majd most! – gondolja a naiv olvasó, akad néhány érdekesebb dolog. A magazinban a gazdaság tematikájához kapcsolódó cikkeket olvashatunk. Az írások változó színvonalúak, van érdekesebb is: ide tartozik a *Receptek* című cikk, amelyben néhány gazdag (Széles Gábor, Nagy Elek, Tamás István) mesél első milliőről, vagy a Kolosi Tamással készített interjú is; és vannak a magyar nyomtatott média ismert szerzőinek tollából származó négy-öt flekkes cikkekcské, amelyeket szerzőik nyilván nem tekintenek írói munkásságuk csúcspontjának. De az írások tulajdonképpen tematikájuk miatt érdekesek. A témaválasztásból megtudhatjuk, hogy mit gondolnak a szerkesztők, az élet mely területei a „gazdag területek”. A gazdag emberek igenis költsék csak a pénzüket! Úgy tűnik, erre kíván buzdítani a kiadvány. Vegyenek szigeteket vagy műkincset, legyenek mecénások, és alapítsanak jótékonyági egyesületeket. A cikkek színvonala egyébként az egy évvel korábbihoz képest azért mégiscsak emelkedett. Nem találunk benne olyan kitételeket, mint Körtvélyesi Éva cikkében, aki azon morfondírozik, hogy minő kár, hogy a magyar gazdagok izlésben, pénzköltésben nyomába sem érnek nyugat-európai társaiknak. Szinte minden téren igyekszik tetten érni a luxus hiányát – igazi gyöngyszem, amikor azon kesereg, hogy a magyar elit nem alkalmaz bennlakó házvezetőnőt, pedig máshol ez szinte kötelező. És, ha alkalmaznak is, akkor is meglátszik, hogy micsoda bugris a magyar gazdasági elit: „Míg külföldön általában délkelet-ázsiai vagy dél-amerikai a személyzet, addig nálunk leginkább erdélyiek dolgoznak ebben a munkakörben” (*A 100 leggazdagabb magyar* 2002: 15).

Az idei kiadvány cikkei sem a tudományos érdeklődésre számítva íródtak (legalábbis reménykedhetünk benne, hogy ekkora hibát nem vétettek a szerzők), de kérdés, hogy valójában milyen olvasóközönségnek szánták ezeket. Az utca embere elolvashatja, hogy akinek pénze van, az támogatja a kultúrát és segít a rászorulókon, mert ezt így szokás. Szeressük tehát a gazdagokat, mert jóra fordítják a pénzüket, és nem is kell nagyon irigykednünk rájuk, hiszen a sok pénz kötelezettségekkel is jár: amíg nem vagyunk gazdagok, senki sem várja el tőlünk, hogy bentlakó háztartási alkalmazottunk legyen, viszont ahogy összejön az első milliárd, muszáj megosztanunk hajlékunkat egy (még csak nem is egzotikus) erdélyi háztartási alkalmazottal.

Az egy évvel korábbi kiadványhoz képest mindenképpen javulásnak tudható be, hogy úgy tűnik, ez alkalommal igényesebb munkát vártak el a képszerkesztőtől, és ezért a 2003-as kiadványban már legalább az egyértelmű, hogy melyik képen kit láthatunk – az első kiadványt teljes káosz jellemezte ilyen szempontból. Az idei képi világ sem elégít ki azonban minden igényt: teljesen érthetetlen, hogy mi volt az a szempont, ami alapján valakiről készült kép, illetve nem. Ha rosszindulatúak (vagy csak realisták) vagyunk, feltételezhetjük, hogy azokról találunk képet a kiadványban, akiket a szerzők könnyen cserkésztek be. Nem lehet semmiféle más elrendezési elvet felfedezni, ugyanis az „arcok rendszerében” – a lista egyik felében sem sűrűsödnek a fényképek, mint ahogy az új szereplők közül is volt, aki megmutathatta arcát, volt, aki nem. Ráadásul több képről érthetetlen módon levágott fejek, aránytalanul beállított, helyenként kifejezetten életlen arcok néznek vissza ránk. Mindez megint csak felveti a kérdést: valójában milyen célközönség lebegett a kiadók szeme előtt, amikor kiadványukat megalkották – az úgynevezett „elitmagazinokban”, legalábbis a képek minőségének terén, nagyobb igényességgel találkozhatunk.

Gyámoltalan rehabilitáció

A kiadványon végigvonul a „gazdagság rehabilitálásának” vágya, ahogy azt maguk a szerkesztők is bevallják (pl: *A 100 leggazdagabb magyar* 2002: 31). Szinte mulatságos, ahogy a leírásokban ódzkodnak például a „privatizáció” szó használatától. Természetesen elfogadható „nemes célként”, hogy a kiadvány tulajdonképpen közvélemény-formálásra törekszik – a magyar társadalom valóban tetten érhető „gazdag-ellenessége”, vagyonos emberekkel szembeni gyanakvását szeretnék csökkenteni azáltal, hogy csupa szépet, jót, és harmonikusat írnak a vagyonyártásról. Bizonyos szempontból viszont emiatt körülbelül annyira marad a kiadvány hiteles, mint egy brazil tévésorozat, ahol szintén sok a gazdag (bár köztük akadnak azért gonoszak is).

Az eddigiekből az következik, hogy kezünkbe kaptunk egy kiállításban közepesen igényes magazint, amely felsorol 100 nagyon gazdag embert, akiknek *legalább* akkora a vagyonuk, mint amekkorát a magazin jelez. Feltételezhetjük, hogy nem pontosan a száz legnagyobb vagyonról beszélünk, ami nem lenne probléma, de sajnos nagyobb baj, hogy megbecsülni sem tudjuk, hogy hogyan aránylanak ezek a vagyonok a többi, rejtve maradt vagyonhoz. Korántsem elképzelhetetlen, hogy az igazi gazdagok jelentős része teljesen rejtve maradt. Ugyanakkor erről a százzal sem tudunk meg túl sok igazalmas dolgot, jobbára csak gazdagságot látunk rózsaszínben.